

АРХИВ ВОЈВОДИНЕ
OLTRE IL MARE
UNIONE DEGLI ISTRIANI

БИБЛИОТЕКА
ПОСЕБНА ИЗДАЊА

Главни и одговорни уредник
Др Небојша Кузмановић

Уредник
Татјана Цавнић

Дизајн корица
Павле Бајазет

© Архив Војводине, 2025.
© Unione degli istriani, 2025
© Oltre il mare, 2025

Салваторе Лои

ЈУГОСЛАВИЈА 1941.

Приредила и превела
др Мила Михајловић

Нови Сад, 2025.

*Нема њод небом балканским народа њоносиџијеџ,
џлемениџијеџ, часнијеџ и храбријеџ од срџскоџ,
коме су вековне муке очеличиле душу.*

Салватиџоре Лоу

УВОДНА СТУДИЈА

Др Мила Михајловић

Књига је аутентична архивска грађа која дефинитивно расветљава политичко-војни споразум Италије и српских устаника који је српском националном корпусу у Книнској Крајини и на Тromeђи омогућио да физички преживи. Реч је о фамозном Отрићком споразуму и оном у Паћенима, о којима се у нашој историографији доста писало, али без икакве документационе подлоге, па су све те расправе међусобно супротне, а датуми, локалитети, догађаји измешани, и заслуге приписане различитим личностима, све у зависности од аутора и извора (партизани, четници, наменска историјска истраживања из времена социјализма, националисти из дијаспоре и сл). Све до данашњих дана и открића ове архивске грађе, није се тачно знало ко су истински идејни творци и актери дипломатско-политичко-војног чина без ког би сигурно дошло до потпуног физичког уништења српског народа на овом простору од стране усташа и НДХ.

Аутор књиге је Салваторе Лои, италијански обавештајац који је, по налогу италијанског окупационог војног врха у Далмацији, о чему такође постоји обилна и релевантна архивска грађа иако у српској историографији још непреведена и необрађена, први успео да ступи у контакт са српским устаницима. Резултат ових контаката реализован је 30. августа 1941. у Кистању где је, после двомесечних преговора, потписан чувени споразум објављен на гробљу у Паћенима и познат као Споразум у Паћенима. Са српске стране потписали су га представници српских устаника, а са италијанске највиши представници италијанских војних власти у Далмацији. Њиме су обухваћене ставке из већ потписаног (11. августа 1941) Отрићког споразума и Споразума из Зрмање (25. августа 1941), односно, да италијанска војска силом преузме власт од НДХ, да се усташама и војсци НДХ забрани приступ на територију под италијанском војном управом, да се српском народу обезбеде физичка сигурност, средства за живот (храна, семе за

усеве, повраћај доступне опљачкане имовине, обнова кућа, итд), а да српски устаници обуставе сваку ратну операцију против Италијана. Ово је потом довело до формирања Добровољачких четничких формација у саставу италијанске војске и последичном наоружавању српских устаника.

Ова књига је истовремено јединствено непосредно и аутентично сведочење о стравичним усташким злочинима почињеним до краја августа 1941. на овом простору, злочини који су и фотографски документовани.

Странице књиге потврђују и високу политичку и војну способност и организованост српског националног корпуса на овим просторима који је, и у немогућим условима усташког покоља, успео да реагује, да се војно ни из чега формира, па чак и да до ногу потуче, 18. августа 1941. у бици код Мазине, армију НДХ од 5.000 људи (пешадија, коњица, артиљерија), победу детаљно описану у сведочењу италијанског обавештајца и италијанске војне архивске грађе.

Књига-документ отвара нову страницу у сагледавању и тумачењу историје српског народа у првој години Другог светског рата, његовог страдања и борбе за живот и слободу на властитој земљи.

I. ВОЈНО-ПОЛИТИЧКА ГЕНЕЗА ИТАЛИЈАНСКОГ ПРИСУСТВА У ДАЛМАЦИЈИ У ПРЕТХОДНОМ ПЕРИОДУ

Кад је избио Први светски рат, град Задар је био под Аустроугарском империјом и последња далматинска општина са италијанском већином и градоначелником. Био је то резултат 50-годишње политике Беча на слабењу италијанског присуства у Далмацији. Ово је омогућило Хрватима да прогресивно освоје административну власт у преко 80 општина са традиционално италијанском политичком већином. Међутим, и у Задру, 31. маја 1916. године, из државно-безбедносних разлога, бива распуштена италијанска већинска влада, а градска управа се поверава царском управитељу Матији Шкарићу.

Италија је 24. маја 1915. ступила у рат након што је 26. априла исте године са Француском, Енглеском и Русијом потписала тзв. Лондонски споразум о реципрочној гаранцији сигурности. Споразум је, између осталог, одредио да ће по завршетку рата Италији припасти Истра, централна Далмација са градовима Задар и Шибеник и острва. Међутим, ствари се нису одвијале по предвиђеном. Русија је престала да постоји, а Француска и Енглеска, у сложеној игри интереса, на Мировној конференцији 1919. у Паризу, нису се успротивиле политици америчког председника Вилсона, упорног заштитника нове државе Срба, Хрвата и Словенаца изниклој из хаотичне импровизације на простору распада Аустроугарског царства.

Последишно, долази до италијанско-југословенских преговора по јадранском питању које је остало нерешено на преговорима у Версају. Преговори се завршавају 12. новембра 1920. тзв. Споразумом из Рапала¹, који је италијанска влада ратификовала већ 17. децембра исте године. Италија је остала „кратких рукава“. Припала јој је само општина Задар: 50 км територије са свих страна окружене границама Краљевине СХС, острво Ластово и још неколико острваца. Италијани нису обраћали пажњу на Задар све до 1930. године када је, на иницијативу пуковника

.....
¹ Rapallo, градић у близини Ђенове. (н.а.)

Ђованија Месе (Giovanni Messa), каснијег Маршала Италије, донета одлука да се Задар претвори у војну „гвоздену песницу“ одбрамбеног профила. Тако је 1. априла 1941. године у Задру било 313 официра, 415 подофицира и 7.570 војника.²

Државни удар генерала Душана Симовића у ноћи 27. марта 1941. се, за само 24 часа, одразио и на стање у Задру. Команданту „Трупа Задар“ већ у ране јутарње сате стигло је наређење војног врха из Италије за крајњу приправност. Југославија је, са своје стране, у 11.30 затворила границе. У међувремену, Италијани су на пограничном простору своје територије наредили евакуацију становништва streпећи од моменталне војне реакције југословенских трупа. То се, међутим, није догодило.

Све је остало на ишчекивању. Тако је било до 11. априла, када је стигла вест о непредвиђеном померању немачких трупа генерала Маскимилијана Вајкса (Maximilian Weichs) из Корушке и Штајерске, дакле 48 сати пре термина договореног са Италијом. Изненађен немачком иницијативом, италијански генерал Виторио Амброзио (Vittorio Ambrosio), командант 2. Армије, бива приморан да измени наређења. Око поноћи 10. априла, потписао је нова упутства истичући да „настала ситуација (...) намеће од сутра 11. априла офанзивне активности на граници ...“ и наређује да у 12.00 часова започне продирање италијански трупа на територију Краљевине Југославије.³ Вест је у италијанску војску у Задру унела ентузијазам.

Тог дана, Италија се пробудила и сазнањем да је проглашена Независна држава Хрватска, на опште запрепашћење на свим нивоима италијанских власти и јавности. Истовремено, ратни билтен је обавештавао о напредовању италијанских трупа са севера кроз Далмацију. На острву Угљен су и даље на својим положајима југословенски војници, па италијанска клонанда из Задра тамо упућује чамац са веслима и белом заставом тражећи да се предају. После сат времена чамас се вратио: југословенски командант је одбио да се преда. Исте вечери у 20.00 часова, генерал Ђиљоли (Emilio Giglioli), командант трупа у Задру, издаје оперативно наређење за други офанзивни покрет трупа из Задра у правцу Бенковца. Већ сутрадан, 12. априла, италијанска војска је окупирала Сињ и Бенковац, а генерал Роси (Carlo Rossi), заменик начелника Генералштаба, у исто време из Рима телефоном обавештава генерала-
.....

² UF SME – допис команде трупа у Задру: Ситуацијаснага у Задру, пошлица 588.

³ Oddone Talpo, *Dalmazia, una cronaca per la storia*, volume I, SMD, Ufficio Storico: 1995, 114.

ла Ђиљолија да је „насупротив новонастале ситуације (...) неопходна хитна окупација важног железничког чвора Книн“⁴, па наређује и окупацију Книна, нарочито после фонограма који обавештава да је XVI немачка оклопна дивизија пред Карловцем и да је „упутила јединице и у правцу Книна, Кључа и Бањалуке“.⁵ Тако се за италијанску страну и окупација Книна, важне путне и железничке раскрснице, пре Немаца и успостављање италијанске власти у граду пре Хрвата, поставило као моменат одлучујућег стратешког значења и питање локалног престижа.

1.1. Први сусрет италијанске војске са усташама и преклапање претензија на Далмацију

Италијани се у Бенковцу по први пут сусрећу са усташама и то су прва упозорења на опасни и растући неспоразум о коме генерал Ђиљоли одмах обавештава Генералштаб речима да се „у Шибенику формирала хрватска градска влада и прогласила престанак рата. Стога хитно тражим да ми се пошаље ратни брод са десантним трупaма како бих окупирао град у име Италије.“⁶

Преузимање у Шибенику цивилне власти од стране усташа вероватно је био део неког одраније дефинисаног хрватско-немачког плана, будући да је истог дана из Берлина амбасадор Алфијери (Edoardo „Dino“ Alfieri) обавестио Министарство иностраних послова да је немачки лист *Volkischer Beobachter* објавио да је „нова хрватска влада именовала комесара губернија Сплита и Дубровника“.⁷ Загреб, дакле, није губио време да у Далмацији *de facto* успостави своју власт и стави Италију пред свршен чин. Већ следећег јутра су у Задар стигла два виша официра војске Краљевине Југославије које је упутио Хрватски комитет у Шибенику. Представивши се као „опуномоћеници хрватске усташке владе“, затражили су од генерала Ђиљолија да прекине све копнене војне активности усмерене према Шибенику који су „дефинисали као хрватски и савезнички град.“ О свему је моментално обавештена итали-
.....

⁴ Ibid, 118.

⁵ Ibidem.

⁶ US SME: допис команде трупа у Задру: Ситуацијаснага у Задру, пошиљка 588 – Телелграм, максимална хитност, апсолутна над свим апсолутним, п. 1202 – Команда трупа у Задру – без ознаке тачног времена - V.P. 141, 13. април 1941.

⁷ MAE, ASD, Jugoslavia 1941, коверта 106, фасцикла 1/C, предмет 6 (телеграм бр. 3110/R) – без ознаке тачног времена – из амбасаде Италије у Берлину Министарству иностраних послова, Берлин, 13. април 1941.

јанска Суперкоманда за Далмацију, а ова је, са своје стране, обавестила Генералштаб у Риму.⁸

За католички Ускрс, који је те године падао 13. априла, Италија је Далмацију прогласила за своју територију и то на целокупном војно окупираном простору, те на њено чело поставила цивилног комесара. На функцију је именовала Атоса Бертолучија (Athos Bartolucci), политичара и високог функционера Фашистичке странке.⁹ Дакле, Мусолини је цивилну власт поверио не војном лицу, како то налажу ратни закони, нити професионалном функционеру административне управе, што је било и те како потребно, већ човеку оданом режиму, партијском вођи у Задру. Била је то јасна порука афирмације италијанске преминације, нарочито према новонасталој НДХ. Ево како Бартолучи описује свој долазак у Шибеник: „Затекао сам град без иједног италијанског војника, али са хиљадама наоружаних Хрвата; тзв. „усташе“ држале су град и себе сматрале за апсолутне газде, у име хипотетичног савезништва са Италијом и Немачком.“¹⁰

Који дан касније, 17. априла, Краљевина Југославија је потписала безусловну капитулацију која је ступила на снагу сутрадан, 18. априла у 12.00 часова.

I. 2. Положај Срба

Српска заједница је била посебно бројна и компактна на подручју Книна, Обровца и Дрниша. Центар управе је био у општини Книн, чије су становништво чинили 20.000 Срба и 3.000 Хрвата. Нови италијански намесник Бертолучи је за среског намесника¹¹ именовао Задранина др Карла Де Хеберта (Carlo De Hoebert), доброг познаваоца зоне и пријатеља многих виђених људи у крају. Де Хеберт је у Книну одмах потврдио на функцији бившег градоначелника Книна, Србина др Нику

.....
⁸ US SME, коверат 2075, SME Врховној команди, телеграм без броја из Команде трупа Зара Суперкоманди, V.P. 141, 14. април 1941.

⁹ Athos Bartolucci (1902-1992), политичар и високи функционер Фашистичке странке, учесник Д“Анунцијевог „марша“ на Ријеку и Задар 1919, од 1934. именован за Федералног секретара странке за Далмацију. После рата је 1947. на суђењу за ратне злочине био ослобођен свих оптужби на залагање и сведочење далматинских цивила.

¹⁰ MAE, ASD, као фуснота 8, 125 - фасцикла D („Извештај“ Athos Bartolucci).

¹¹ Commissario Distrettuale.

Новаковића¹², свог старог пријатеља из гимназијских дана у Задру када је град припадао Аустроугарској. Италијански извори Новаковића описују као еминентну личност, бившег народног посланика Краљевине Југославије, министра без портфеља у кабинету Стојановића, а надасве „увек и искључиво Србина, без обзира на мноштво пријатеља Италијана и његовог искреног дивљења према Италији и њеној култури.“¹³

Када је дивизија „Сасари“ (Sassari) поставила своју команду у Книну, Новаковић је, као градоначелник, 4. маја дошао да поздрави генерала Фурија Монтичелија (Furio Monticelli), али се та посета, уместо пукe формалности, претворила у политички разговор толиког значаја да га је генерал одмах пренео, у својој информативи, Команди VI армијског корупуса. Новаковић је, пре свега, изјавио да су „становници Книна, Госпића и Грачаца претежно Срби и да су узнемирени покушајима Хрвата да искористе ситуацију безвлашћа и наплате своје приватне рачуне“. Одмах је прешао у политичку сферу рекавши да „велика већина српског становништва у дубини територије Далмације жели да се ослони на италијанске власти и да спас види у анексији ових простора Италији“, те закључио износећи предности које би Италија добила анексијом Книна и територије у унутрашњости као „неопходне за политичке и економске циљеве Италије на овим просторима (...), с обзиром да је зона Книна богата рудом гвожђа, угљем, дрветом све до Петровца и Санског Моста ...“ Уверљиво излагање Новаковића, кога је у свему подржао адвокат Бошко Десница из Обровца, такође учесник задарске гимназије и школски друг доктора Де Хеберта, претворило се у прецизни политички чин.¹⁴

Двојица српских угледника прикупила су и потписе од преко 100.000 Срба и, у пратњи Де Хеберта и националног саветника Николе Луксарда (Nicolò Luxardo), даљег Новаковићевог рођака, 7. маја су дошли у Сплит и предали цивилном намеснику Бертолучију петицију, „једну велику кожну фасциклу са стотинама листова са прикупљеним потписима“ којима су Срби тражили анексију Италији. Два дана касније, о свему је Мусолинија обавестио италијански сенатор из Задра, Александар Дудан (Alessandro Dudan). Сенатор Дудан је у ноти Мусолинију

.....

¹² Др Нико Новаковић (Книн 1875- Книн 1953), српски лекар, посланик, сенатор и министар.(н.а.)

¹³ Oddone Talpo, 1995, 180

¹⁴ MAE ASD - коверта 540 – Comando divisione fanteria ‘Sassari’ – писмено n. 2164/prot. S - предмет: Информације - шаље gen. Furio Monticelli команди VI армијског корупуса - V.P. 86, 4. мај 1941.

описао сусрет речима да је код њега „у пратњи двојице експоненада преко 100.000 Срба, претежно потомака Ускока из Буковице, планинског предела између Шибеника и Задра, дошао цивилни намесник у Книну, др Карло Де Хеберт. Били су то бивши министар Новаковић, који је због своје изузетне висине био познат под именом „Николонго“¹⁵ и адвокат Десница. Дошли су да изразе поштовање и ставе се под власт Италије (...). У ноти је сенатор Дудан навео и да је Де Хеберт подвукао да је ово „добар и mudar политички потез, рекао бих *смртни ударац* за хрватске претензије у Далмацији“, те да исти потез може одмах да се постигне и од друге групе Срба у Далмацији, становника просто-ра између Дубровника и Боке Которске, где живи око 60.000 Срба, половина од укупно 120.000 становника. истакао је такође да су ови Срби под Аустријом били савезници Италијана против Хрвата аустрофила.¹⁶

Судбина је хтела да је за петицију Срба Мусолини сазнао тек после сусрета са Павелићем 7. маја у Монфалконеу (Monfalcone), када су границе Далмације већ биле одлучене. Наиме, Дуче је примио ноту сенатора Дудана 12. маја, када су је догађаји били превазишли.

Петиција Срба из Буковице се дубоко одразила и на босанске Србе. Само неколико дана касније, у Команду дивизије „Сасари“ дошла је „делегација представника Срба из Босанског Грахова, Дрвара, Санског Моста, Босанског Петровца, Бихаћа, Босанске Крупе, Кључа и Доњег Лапца. Молили су за анексију њихових територија Италији у страху од усташких репресалија уколико исте буду ушле у састав НДХ.“¹⁷ Чак су се и грађани муслиманске вере, посебно бројни на подручју Дубровника, придружили српским захтевима за анексију Италији, а Хрвати „Мачековци“, упознати са масакром које су усташе већ првих дана проглашења НДХ започеле над српским и јеврејским цивилима, молили су италијанске војне власти да никако не напуштају окупирану зону. Једном речју, „представници 60% становништва БиХ изразили су спремност да дођу у Сплит и затраже анексију Италији“.¹⁸

.....
¹⁵ Николонго - у преводу „Нико дугоња“.

¹⁶ MAE ASD - коверта 580 – Comando VI corpo d'armata – Diario storico - V.P.39, 18. мај 1941.

¹⁷ US SME - коверта 523 – Comando divisione fanteria 'Sassari' – Diario storico - V.P. 86, 16. мај 1941.

¹⁸ Talpo, 182.

I. 3. Усташе и први покољи Срба

Већ почетком маја, италијанске војне власти су почеле да јављају о усташком насиљу над Србима и Јеврејима, Тако у извештају Команде VI армијског корпуса од 10. маја 1941.¹⁹ пише да се на маргинама италијанске окупационе територије, тачније, на потезу Госпић-Оточац, формирају „мобилизацијони центри паравојних усташких јединица“, те да су Италијани упознати са усташким методама деловања. С тим у вези, наводе се догађаји: у Мушковцима (територија Обровца) група од десетак усташа је „у разузданом насиљу и пљачки (...) разорила жандармеријску станицу и запалила две куће (...). По речима усташа, то су урадили да би заштитили становнике од Срба четника ...“.

Опасност од усташког насиља сигурно да је била очигледна, чим је генерал Далмацо (Renzo Dalmazzo), командант VI армијског корпуса, наредио моментални изгон групе усташа из Сплита, без обзира што су ови у Сплит дошли по регуларном допусту своје команде у Загребу. Италијански војници су их, под претњом оружја, допратили до преко демаркационе линије. Овакво оштро реаговање италијанских војних власт према усташама вероватно је уследило на вест о усташком покољу српских цивила у Санском Мосту. Вест је стигла заједно са вешћу о усташком покољу Срба северно од Обровца, у Морлачком каналу²⁰, што је Италијане додатно запрепастило и згрозило. Тако је у извештају Команде VI армијског корпуса од 12. маја забележено следеће: „У месту Трибањ под Велебитом (...) усташе су силом из села одвеле 11 мушкараца, мучили их, а неколико и усмртили. Усташко понашање и њихово присуство у Северној Далмацији уноси стрепњу и страховање православаца који су у великом броју сишли у Задар тражећи заштиту наших власти.“²¹

Али, италијанске војне и цивилне власти је бринула још једна опасна последица усташког насиља. У истом извештају пише и да су „цивили, који су се склонили да се спасу у Задар, изјавили да усташе шире глас да се Срби одводе из својих кућа по наређењу италијанских власти које их шаљу на рад у Африку или их одводе у логоре на Сардинији“.

.....

¹⁹ US SME - коверта 580.

²⁰ Италијани становнике Буковице зову Морлацима (Morlacchi) односно Ускоцима.

²¹ US SME - коверта 580, бр. 12, тачка 1, V.P. 39.

I. 4. Римски споразум и егзодус Срба

У међувремену се, између Немачке, Италије и НДХ водила политичка битка за границе. Конфузија на терену је расла заједно са стрепњама и ишчекивањима, како Срба, тако и Италијана. Дана 14. маја, у Сплит је стигла вест о постигнутом немачко-хрватском споразуму о границама, а већ 17. маја ће Сплићане додатно запрепастити и пренеузити вест о обнављању Звонимирове круне, као и да ће Анте Павелић, већ следећег дана у Риму, са Мусолинијем потписати споразум о територијалном разграничењу. Границе које су одређене, по информацији Команде VI армијског корпуса од 18. маја, довеле су до општег разочарења Италијана Далматинаца, јер су изневерене њихове вековне тежње и наде о италијанској Далмацији; Хрвата, који су општуживали Павелића за издају, јер је хрватску круну удворички предао силама Осовине; Срба, који су се надали да ће Италији анексијом припасти шири простор Далмације, што би за њих значило спас од усташког насиља.²²

И баш се на овом акцентовао нови проблем италијанских власти. Римски споразум је изазвао нови, неконтролисани егзодус. Срби и Јевреји су масовно кренули ка италијанској окупационој територији. Тако већ 19. маја, команда дивизије Сасари стационирана у Книну, обавештава да се „Срби боје хрватских репресалија и да најугледнији људи са породицама напуштају зону“²³, док је, са своје стране, Команда VI армијског корпуса 22. маја реферисала да је „започео масовни егзодус Срба који траже спас у приобаљу и по острвима, рачунајући на заштиту италијанских власти“²⁴. Истовремено, Хрвати су почели да се исељавају са простора анектираног Италији, исељавање добровољно и без икакве репресије од стране италијанских власти.

У Книну, већ дан после Римског споразума, усташе су започеле освете и репресалије над српским становништвом па их је, по извештају дивизије „Сасари“, тамошњи командант карабињера упозорио да се никакве „репресалије неће толерисати, бар док су на територији присутне италијанске трупе“²⁵, а у телескрипту Команди 2. Армије од стране VI армијског корпуса од 21. маја се наводи „да се може само да замисли каква ће несрећа задесити Србе остале изван граница Италије у

.....
²² Ibid, Notiziario n. 18, тачка 2.

²³ US SME, коверта 523, Comando divisione fanteria 'Sassari', V.P. 86.

²⁴ US SME, 580, Notiziario n.24, Punto 4.

²⁵ US SME, 523.

моменту повлачења наших војних постаја.“²⁶ Дана 20. маја, задарски префект је телеграмом обавестио Министарство иностраних послова у Риму да су се под усташким претњама др Нико Новаковић, адвокат Бошко Десница и још тридесетак српских породица иселили из Книна у Задар.²⁷

Истовремено, италијанске власти сазнају и за усташке масакре српског народа у Госпићу и у другим крајевима Лике. „Концесионару аутопоште на линији Книн-Задар усташе су заплениле два возила. Бројни српски трговци су избачени из својих радњи у којима се инсталирао усташки комесар за продају, конфискујући и сав затечени новац. Аграрни конзорцијум у власништву Срба такође је конфискован, роба је заплена, а на зид истог постављена је плоча са натписом ‚Србима улаз забрањен‘. Све ово јасно говори шта ће са Србима бити чим се италијанске трупе повуку са окупиране територије и објашњава њихов масовни егзодус ка Италији.“²⁸

Повлачењем италијанских трупа из унутрашњости ка обали, дакле унутар граница одређених Римским споразумом, повучен је и намесник Бартолучи који је, чим је потписан Указ о анексији Далмације и формирању Далматинске губерније 26. маја у Риму, Мусолинију поднео оставку и детаљан извештај о стању на терену. Том приликом је Дучеу предао и велику фасциклу у кожном повезу са потписима Срба и других становника Далмације који су званично захтевали анексију територији Италији. Цивилни намесник Бартолучи се 6. јуна у Сплиту поздравио са генералом Далмацом и вратио се у Задар да сачека, следећег дана, долазак новог гувернера. На то место је именован Ђузепе Бастинини (Giuseppe Bastianini). Бартолучи је и даље остао у Задру на челу градског одбора и као партијски инспектор за Далмацију.

Римски споразум је био својеврсна компромисна алтернатива и међу Италијанима, а посебно међу оним у Далмацији, произвео опште разочарење. Министар у Мусолинијевој влади, Ђузепе Горла (Giuseppe Gorla) је тог дана у Сплиту у свом дневнику забележио: „Имам осећај да сам дошао у кућу људи управо стиглих са сахране главе породице; сви политички субјекти не скривају негодовање, а многи функционери у знак протеста не долазе на посао.“²⁹ Како је већ речено, ни међу Хрва-

.....
²⁶ US SME, 580, Telescritto n. 4550,

²⁷ MAE ASD, koverta 125, predmet 1/D, List n. 443/73355.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Giuseppe Gorla, *L'Italia nella Seconda guerra mondiale – Diario di un milanese ministro del Re nel Governo Mussolini*, Milano: Ed. Baldini e Castoldi, 1959, annotazi-

тима Римски споразум није унео радост, а нарочито не међу Србима и Јеврејима.

Након потписивања споразума, текст законског Указа о анексији Далмације је објављен преко свих медија. Међутим, Указ о анексији биће објављен у Службеном листу Краљевине Италије тек 7. јуна, са закашњењем од 20 дана што је апсолутно неразумљиво. Наведени разлози су били, пре свега, у непотпуности докумената, аномалији непознатој италијанској правној историји. Наиме, споразуму је недостајала мапа са исцртаним границама анектиране територије, мапа која никада није објављена, што је значило да је анектирани простор одређен само по имену, али не и прецизиран на мапи. Био је то начин решавања проблема његовим нерешавањем.

На терену, пак, стање није могло да остане без солуције, па су га у Далмацији решиле војне власти. Команда VI армијског корпуса је 24. јуна издала наређење о постављању пунктова дуж линије назване „линија надзора“. Како та линија није могла да има „ни актуелно, ни у будућности утицаја, нити било каквог ограничења у вези са линијом државних граница које треба да исцрта посебна комисија на основу потписаних споразума (...), контролни пунктови ће бити постављени на местима које одреде команде присутних дивизија и Команда трупа Задар (...) померајући актуелне пунктове“ по властитој процени и нахођењу.³⁰ Прибегавање решавања на терену, чиме је остављено на снази затечено стање, уз необјављивање карти, остављају простора за најразличитије претпоставке, при чему је оправдана сумња да све то није била само пука случајност.

С друге стране, Мусолини је питање граница држао по страни и да би заштитио Павелића, јединог италијанског политичког играча у Хрватској. Наиме, постојала је реална опасност да би се присилном анексијом Италији целокупне источне јадранске обале тешко уздрмала ионако слаба позиција хрватске државе, али и да би неминовно дошло до политичког судара Италије и Немачке са непознатим исходом. У том случају, ситуација не би искључила избацивање из игре и самог Поглавника и постављање на чело НДХ неког немачког човека. Мусолини је савршено добро знао и да су људи и ситуације подложни променама, посебно у ратним временима, а нарочито у држави попут Хрватске, створене на крајње националистичким идејама ушастства, одлучној у

.....
one del 18. maggio 1941.

³⁰ Ibid, foglio n. 2515 di prot. Op. Oggetto: Linea di vigilanza militare provvisoria, 24.06.1941.

реваншизму над два и по милиона Срба који су чинили трећину њеног становништва. Наиме, по веродостојним проценама, НДХ еј имала између 6–6.600.000 становника, од чега 3.250.000 Хрвата, 2.000.000 Срба, 750.000 муслимана и 500.000 мањина: Јевреја, Рома и других.³¹

Још је један моменат био од кључног значаја у контексту: Римски споразум никада није био ратификован. У документу се чита клаузула да „ступа на снагу у моменту потписивања“. Међутим, по позитивном, тада важећем италијанском праву, то је значило да документ постоји, али да не може да производи ефекте. Да би потписани документ постао и обавезујући за Италију, морао је да буде ратификован, дакле, усвојен у оба дома националног парламента и да носи потписе ратификације. Једино што Римски споразум и Указ о анексији Далмације никада нико није презентовао у националном парламенту Италије, па се такав недостатак поставља у сферу намерног изостављања, јер је немогућа чак и претпоставка да влада Италије није била упозната са главним одредбама Устава властите земље. Све то сасвим јасно потврђује да је Мусолини, без обзира на формално потписани Римски споразум, односе са Загребом сматрао и формулисао искључиво као *modus vivendi*.

.....
³¹ Talpo, 361.

II. ВОЈСКА ИТАЛИЈЕ И УСТАШКИ МАСАКР СРБА

II.1. Проглашење НДХ и недоумице Италије

Касног поподнева 10. априла, пуковник Кватерник је, у 17 часова и 30 минута, преко Радио Загреба објавио да је „Божјим провиђењем и вољом наших моћних савезника, као и вековном борбом хрватског народа и великим духом пожртвовања нашег вође Анте Павелића и усташким покретом у земљи и ван ње, омогућено да данас, пре Васкрсења сина Божјег, буде рођена наша Независна држава Хрватска.“³² Већ исте вечери, немачке моторизоване јединице су ушле у Загреб. Након кључних консултација, Берлин и Рим су симултано, у подне 15. априла, преко радио станица Немачке и Италије, обавестиле свет да су признале нову хрватску државу.

Да би се боље разумео однос Италије према НДХ, треба се вратити на почетак априла. Павелић, у изгнанству већ 12 година, живео је у близини Рима. Од 1. априла 1941, из Фиренце је почела да емитује радио станица „Усташе Велебит“. Када је 6. априла започела инвазија на Југославију, будући Поглавник је упутио апел у ком најављује скоро ослобађање Хрватске, у ком се, између осталог, каже: „Више од хиљаду година хрватски народ је запосео ту свету земљу која је данас његова домовина“ и сада „свечано обнавља одлучну вољу да се одвоји од Србије и обнови древну, независну хрватску државу.“³³

Италијанима се ово нимало није допало. Павелићево помињање историје хрватске државности и „независне државе Хрвата“ били су главни циљ усташког покрета. Али, та држава која већ вековима није постојала, обухватала је, иако у веома кратком историјском периоду, и простор Далмације. Опасност која је вребала из формуле „независна хрватска држава“ никако није промакла италијанским властима.

.....
³² *Narodne novine* n.1, Загреб, 10. април 1941.

³³ *Relazioni internazionali*, „Appello di Pavelic ai croati“, Milano: Istituto Studi Politica Internazionale, Anno 1941, 6 aprile, 484.

Павелић се, несумњиво, налазио у незгодном положају. С једне стране, као вођа националистичког покрета који се заснивао на стварању независне хрватске државе, није могао да народу који је требало да га подржава, предложи ампутацију Далмације у корист Италије, традиционално код Хрвата сматране непријатељском земљом. Истовремено, био је дужник Италије која је, иако из властитих разлога, помагала усташки покрет, окупљајући његове чланове, збрињавала их и издржавала, војно их обучавала. Павелић је и лично био захвалан Мусолинију који га је спасао од изручења Француској након судске пресуде за убиство краља Александра I Карађорђевића у Марсељу. У таквој ситуацији, било је природно потражити излаз кроз интервенцију Немачке, будући да је већ дуго времена био у контакту са Берлином, уверен у подршку Рајха. Међутим, крајем марта, Немачка за Павелића није предвиђала неку одређенију улогу и изгледало је да је полагала све наде у Влатка Мачека. Тако је било све до првих дана априла, када је овај Рибентропу одговорио да би „раздвајање Хрватске од Србије било могуће само ратом“ за шта он није био спреман: супротно томе, да је одлучан да употреби све ресурсе како би се рат спречио.³⁴ Тако је 10. априла ујутру, СС пуковник Едмунд Фезенмајер (Edmund Veessenmayer), Рибентропов изасланик послат 3. априла, у договору о преузимању власти са пуковником Славком Кватерником, закуцао на врата Мачекове куће и обавестио га да је немачка војна команда поверила сва овлашћења Славку Кватернику те да ће овај прогласити независност Хрватске.

Међутим, већ сутрадан 11. априла, Рибентроп је схватио да проглашењем независности проблем Хрватске још није био решен, те да се вести које су стизале из Загреба и из Рима нису поклапале. Испрва га је фон Макензен (August von Mackensen) обавестио да се „Дуче врло позитивно изразио о проглашењу НДХ-е на челу са Павелићем“, те да, ако је Њ.Е. министар могао да не обраћа пажњу на став Мусолинија, морао да има у виду да је Павелић већ био на путу за Загреб у пратњи око три стотине наоружаних усташа.³⁵ Нешто мање од пола сата потом, из Загреба му је стигла Кватерникова порука којом је јављао да је: од Мачека преузео сву власт и вођство, да је прогласио НДХ, те да захваљује на заштити немачке војске новој држави и да, надасве, тражи „да Рајх најмоћније Немачке призна нашу Независну државу Хрватску.“³⁶ Била је

.....
³⁴ D.G.F.P, serie D, vol. XII, doc. 262, str. 448. Телеграм Рибентропу немачког Генералног конзула у Загребу, 4. април 1941.

³⁵ Ibid, doc. 310, 513.

³⁶ Ibid, 311, 513.

то званична порука шефа једне државе шефу друге, упућено Хитлеру, али не и Мусолинију, при чему Павелић није ни поменут. Значило је да су усташе у Загребу намеравале да потврде власт уз искључиву подршку Немачке, потпуну искључујући како Италију, тако Павелића.

Павелић је, са своје стране, баш тог јутра пре него што ће, што је брже могао, кренути пут Загреба, отишао на састанак са Мусолинијем. Примео га је у Палати Венеције у Риму и том приликом му се Мусолини обратио као да је већ шеф нове државе, потврдивши му да ће Италија признати НДХ чим Павелић тамо буде стигао. Одмах потом, Павелић се у пратњи својих усташа у униформама са „У“ на капама, попео на воз за Трст. Пре тога је још само Фиреру упутио телеграм у коме захваљује и потврђује да је нова хрватска држава везала своју судбину за „нови европски поредак који сте Ви, Фиреру, и Дуче створили“.³⁷

Између Павелића и Кватерника кренула је трка за влашћу. Док је Павелић из Трста путовао за Загреб, Кватерник се већ састајао са експонентима разних хрватских екстремистичких групација са којима је формирао Савет „као основу будуће владе хрватског народа“ у којој није било ни Павелића, нити било ког од усташа који су били избегли у Италију.³⁸ Уз то, Кватерник је поново упутио захтев за признавањем државе, овога пута каналима Вермахта, и опет само Немачкој.³⁹ У исто време, у 20.30 часова 12. априла, када је полазио из Трста воз којим је Павелић хитао у Загреб, Врховна команда Вермахта тражила је хитан одговор на питање немачке 2. Армије: ко је хрватски лидер, Кватерник или Павелић, и да ли је предвиђено формирање хрватске војне легије?⁴⁰ Хитлер је, у међувремену, био већ упознат са поруком и наредио да нема мешања у хрватске унутрашње ствари и да Хрвати сами треба да одреде свог вођу. С друге стране, у вези са формирањем хрватске војске, формирала би се, ако би за то било могућности.⁴¹ Тиме се Хитлер уздржао од одговора на оба од питања, чекајући да се ситуација разјасни.

Дакле, за Ускрс 1941. године одлучивала се судбина хрватског питања. Решавало се о личности шефа нове државе, о њеном признавању и о њеним границама. Павелића, који је у ноћи 13. априла прешао југословенске границе, Хрвати су дочекали одушевљено и поздравили га као вођу. Био је то конкретан и снажан чин политичке потврде његовог

³⁷ Ibid, 317, 520.

³⁸ Ibid, 324, 528.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Ibid, 319, 523.

⁴¹ Ibidem.

статуса о чему је Рибентроп морао да поведе рачуна, али се није могла да занемари чињеница да су усташе из Загреба биле протагонисти стварања нове Хрватске и да вероватно неће одустати од властитих претензија. Одлука је коначно донета: Немачка ће признати НДХ на челу са Павелићем.⁴² На тај начин, не само да је Павелић у Загреб стизао као вођа усташа, већ и као шеф државе.

За то време, у Италији се размишљало о најбољем могућем начину изласка из ситуације створене ненаданим потезом Немачке о стварању Независне државе Хрватске. Проблематика се начелно водила о питању граница нове земље. Италију су бринуле хрватске претензије на Далмацију, с обзиром на италијанска „неспорна историјска, етнографска, стратешка и поморска права на Далмацију“, док „Хрвати сматрају да та територија њима припада“, како је Мусолини 14. априла изјавио немачком амбасадору у Риму, фон Макензену, додајући да му је дужност да штити интересе Италије, „иако је, наравно, спреман да пристане на правичне жеље Хрватске за изласком на море“.⁴³ Да би избегао нове проблеме који су се већ назирали, Мусолини је разговор затворио изненађујућим предлогом: изразио је спремност да објави изјаву истоветну са Хитлеровом, али да за то очекује да му Павелић или Кватерник пошаљу телеграм сличан оном који је послат Фиреру. Мусолини је одмах након одласка немачког амбасадора наредио амбасадору Анфузу (Filippo Anfuso) да моментално отпутује у Загреб, са задатком да покуша да обезбеди Павелићев одустанак од Далмације. По Анфузовом сведочењу, Дуче је био разјарен: „Ништа није јасно! Хрвата су већ Немци обрадили, ако не њега лично, онда његове емисаре, Кватерника или неког другог! Ако будемо још оклевали, Берлин ће нам тражити паралелно признавање Хрватске, док ми немамо, сем онога што ми је Павелић обећао, икакву гаранцију да ће права Италије на Далмацију бити испоштована (...). Ово питање мора бити одмах решено и враћено у дискусију пре него што нам то Немци осујете.“⁴⁴

Тако је, истог послеподнева, Мусолини добио формални захтев за признавањем нове хрватске државе. Текст је ригорозно избегао и сваки наговештај о границама нове државе, а његов садржај је збуњујући: датиран је 14. априла у Загребу, а зна се да је Павелић тог дана био у Карловцу, док је независност прогласио Кватерник, а не Павелић, који

⁴² Idem, 331, 535.

⁴³ Idem, 338, 545.

⁴⁴ Filippo Anfuso, *Roma, Berlino, Salò (1936-1945)*, Milano: Garzanti, 1950, 589, 198.

је потписао овај захтев; проглашење је било 10. априла, а не 14, када је послат телеграм; текст је написан на немачком, што зачуђује, јер је Павелић одлично говорио и писао на италијанском језику. У 18.20 је амбасадор Немачке у Риму донео Мусолинију Павелићеву поруку, а овај га је обавестио да је амбасадору Анфузу дао инструкције око изјаве о признавању НДХ коју треба усагласити са Загребом, различиту од оне коју му је послао Хитлер у томе што је последњи пасус био измењен следећим: „Драго нам је да признамо постојање НДХ, сакојом ћемо потом склопити накнадни споразум о одређивању граница.“⁴⁵

Коначно, током следећег јутра 15. априла, амбасадор Анфузо се вратио у Рим са усаглашеним текстом признавања и, након још једног круга консултација са Берлином, Немачка и Италија су истовремено, тачно у 12 часова, преко радија објавиле признавање Независне државе Хрватске.

II.2. Став италијанских власти насупрот усташких покоља Срба

На основу досада реченог, не треба да чуди што су се италијанске јединице нашле у најгорој могућој позицији на окупираној територији, између Срба и Хрвата. По насељима су често сретали наоружане групе мушкараца које су се представљале као пријатељи и савезници. Тешко да су Италијани успевали да разазнају о коме је реч, ко су ти људи. Од италијанског војника се није могло ни да тражи да од почетка успева да разликује међусобна непријатељства и кивност тог света који, осим што је говорио другим, Италијанима неразумљивим језиком, део тог света је и писао различитим словима. Били су им протпуно неразумљиви и страни ти људи који су се, иако сви хришћани, и крстили на различите начине. Италијански војник није могао да разуме компликовани, заплетени менталитет домаћих етничко-верских група. Врло брзо је, међутим, приметио да творци НДХ не заслужују ни пријатељство, нити поштовање на које су наређења из Рима према новом „савезнику“ обавезивала. Супротно томе, Срби, званично непријатељи, показивали су, барем у Далмацији, у Лици и у Босни дух сарадње, тражили су заштиту Италијана, захтевали да њихова села, њихове земље буду анектиране Италији. А задатак италијанске војске као оружане силе на окупираној територији било је вршење не само војне, већ и оне деликатније, цивилне власти.

⁴⁵ D.G.F.P, 345, 552.

Већ 8. маја, хрватско министарство иностраних послова је упутило захтев Мусолинију да се цивилна власт у Далмацији преда усташама и да им се дозволи ношење оружја.⁴⁶ Италија је одговорила тек 17. маја речима да ће се командант 2. Армије договорити са хрватским властима око начина „постепеног повлачења“ италијанских трупа.⁴⁷ Команданту 2. Армије, генералу Виторију Амброзију, наређења су стигла телеграмом са Мусолинијевим потписом. Гласила су да италијанске команде треба да предају Хрватима цивилну власт: „Италијанска војска актуелно на територији НДХ обуставља, од сутра, 20. маја, профил и прерогативе окупационих снага и заузима позицију и понашање трупа стационираних у пријатељској и савезничкој држави Хрватској.“⁴⁸ Последиčno, италијанске команде су повукле војне пунктове, али не и војне гарнизоне у Обровцу, Грачацу, Книну, Ливну, Имотском и Макарској. Наиме, супротно сваком очекивању, Мусолини већ пар дана касније наредио заустављање сваког повлачења италијанских војних снага у Далмацији уз објашњење да „остају на терену још извесно време, као подршка комплетној успостави нове хрватске власти.“⁴⁹

Тако је дошло до опасног неразумевања по коме, док се на нивоу влада и дипломатских представништава настављало са дефинисањем споразума о савезништву и пријатељству, на терену су команданти и војска, свакодневно у контакту са реалношћу, били приморани да непрекидно претумбавају суштину политичких договора Италије и Хрватске. Усташе су постале непријатељи, а Срби, прогоњени и жртве, били су захвални Италијанима за пружену заштиту из својих личних, а и других и другачијих побуда, и показали се као пријатељи. Нешто касније, чим се појавила опасност од комунизма и партизана, Срби ће против њих ујединити снаге са Италијанима.

У процепу званичне политике и стварности прогресивно је растао јаз који, без икакве специфичне кривице било кога, нимало није био од помоћи италијанским трупам и то баш у моменту отварања новог историјског поглавља, поглавља рата у Хрватској, рата необјављеног, непризнатог, окрутног, тешког, изнуравајућег, страшног. Са бескрајним бројем погинулих, рањених, несталих, уз непрестано преплитање заседа, замки, напада, загриженошћу незапамћеном ни на једном другом фронту. Рата аномалног у ком се италијански војник нашао у сукобу

.....
⁴⁶ MAE ASD, 108, 1, Telespresso n. 53/38.

⁴⁷ Ibidem, Telegramma n. 16713 del 17.05.1941.

⁴⁸ US SME, 580, Telescritto n. 4550 del 19.05.1941.

⁴⁹ Ibid, 724, 11. 06.1941.

националних и верских група, освета Хрвата католика, Срба православљаца и муслимана. Конфликт, сам по себи стран директном интересу Италије са којим су се Италијани на терену суочили елементарним и инстинктивним осећајем солидарности према малтретираном, прогањаном, масакрираном становништу намењеном елиминацији у име „разлога и принципа усташке државе“.

У таквој ситуацији, само су војне команде биле у стању да прате развој догађаја који се све више претварао у хаос. у томе је предњачила дивизија Сасари са седиштем у Книну, вароши у којој је живело, како је претходно речено, преко 20.000 Срба наспрот око 3.000 Хрвата.⁵⁰ Дана 10. маја, штаб дивизије је упозорио да је „хрватски елемент негативно настројен и непријатељски се односи према свему што је италијанско“, а два дана касније информира: „Хрвати сматрају да је куцнуо час за освету (...), а Срби се понашају као наши пријатељи.“⁵¹ Дана 21. маја, иста италијанска војна канцеларија је записала: „Почео је егзодус српског становништва због усташких репресалија“, а 48 сати касније обавештава о доласку у град првих усташа, те да су „хрватске цивилне власти почеле са хапшењем Срба“. Дана 29. је забележено: „Усташе према локалном српском становништву поступају самовољно и незаконито (...). Чинови толике пљачке доводе до безнађа“, а 31. маја: „У Книну усташе губе сваку границу мере.“⁵²

Почетком јуна, после доласка „групе усташа у плавим униформама који су се представили као јединица за егзекуције“, у Книну и околини „започео је масакр“.⁵³ Тих дана је у редовном дневнику команде дивизије Сасари записано следеће: „Осам српских сељака усташе су извеле из воза на станици у Зрмањи. Одатле су их везане одвели на железничку станицу у Грачацу, а одатле на планину Велебит, где су их живе бацили у дубоку бездану јаму звану „Тучић“. Само један је успео да се спасе.“⁵⁴

Пар дана потом, италијанска војска је на терену на подручју Книна забележила сведочење једног православног свештеника: „Поп детаљно описује усташки масакр. Спасео се само сељак Никола Костур, син

.....
⁵⁰ US SME, 240, Comando divisione 'Sassari', Notiziario giornaliero del 12 maggio 1941.

⁵¹ Ibidem.

⁵² US SME, 523, Comando divisione 'Sassari', Diario storico del 18, 23, 29 e 31 maggio 1941 e 240, Notiziario giornaliero del 23 maggio.

⁵³ Ibidem, 31 maggio 1941.

⁵⁴ MAE ASD, busta 108, 1. Relazione prot. n. 529/A.C. Oggetto: Milizia ustascia“, 11 giugno 1941.

Спиридона из Врлике. Тврди да су од 43 православна свештеника из Босанско-личке епарије жива само 14, тј. они који су успели да се скло- не на италијанску територију.⁵⁵ Извештај даље наводи да су усташе који дан после овог масакра из кућа извеле 34 Србина. Породицама су, да их умире, рекли да их воде на рад у Немачку. Одвели су их у рудник боксита близу Дрниша и, све везане за један конопац, побили метком у потиљак. Правим чудом, тројица су преживела. На зглобовима руку су имали дубоке, кржаве ране. Један од њих је био рањен метком у леђа. У тексту извештаја наводе се имена тројице преживелих: Новаковић Ђор- ђа Тодор, Новаковић Илије Тоде и Марић Марка Илија. Овај последњи се после неколико дана придружио Србима који су се склонили у пла- нину у зони Голубића.

Тројица преживелих су заједно прешли преко Крке у Кистање у италијанску војну станицу. Ови су их одмах одвели у војну амбуланту где су лекарски збринути. Догађај бележи да су масакр преживела још двојица. Успели су да изађу из рударске јаме заједно са овом тројицом, али нису хтели да иду код Италијана у Кистање, већ својим кућама у Голубић. на њихову несрећу, путем су наишли на усташе који су их по- били. Били су то трговац Лука Церовац и Јован Врањковић, обојица из Голубића книнског.⁵⁶ Италијанска документација садржи и списак побијених Срба.⁵⁷

Редовни дневник команде дивизије Сасари 9. јуна забележио је усташки масакр у Промини и наводи да је „међу побијенима и право- славни свештеник из Тепљуха“.⁵⁸ У истом документу је записано: „Дана 9. јуна стиже вест да су усташе ухапсиле тридесет особа и одвеле их у непознатом правцу, поред што су у Книну ухапсиле још тридесет особа и преместили их из Книна у затвор суда у Госпићу. Они којима, у оче- кивању суђења, судбина није била наклоњена да их забораве у паклу тог затвора, одведени су на Велебит и бачени у јаме.“

Убиства су се дешавала посвуда. Официр дивизије Сасари је у бли- зини Госпића са прозора воза гледао како усташе убијају једног млади-

.....
⁵⁵ US SME, 240, Comando divisione 'Sasari', Relazione del capitano Carlo Peru- sino sul colloquio con il prete , 3 agosto 1941.

⁵⁶ *Ћоменица Динарске четничке дивизије 1941-1945*, Чикаго: Покрет српских четника Равне Горе у слободном свету, 1993, 720.

⁵⁷ US SME, 240, Relazione del capitano Carlo Perusino del 3 agosto 1941. O ovome i O. Talpo, 446.

⁵⁸ Ibid, busta 523, 9 giugno 1941.

ћа.⁵⁹ У Невесињу, „док су италијански официри разговарали са тек пристиглим усташким официрима, поручник хрватске жандармерије (...) одвео је на трг места ухапшеног и везаног 16-годишњег младића, Мишевић Милоша и, пошто је наредио да се на трг доведе његова мајка, пред њом га је убио из пиштоља.“⁶⁰ У Дрнишу „петнаестак ухапшених Срба, међу којима и тројица свештеника, сви претучени, током ноћи су некуд одведени камионом и о њима се више ништа није сазнало. У Ливну су 8. јуна стрељани православни свештеник и још дванаест Срба.“⁶¹

Италијански војни документи су забележили и да је хрватска влада тих дана издала наредбу „да су сви Срби присутни на територији НДХ обавезни да се пријаве властима (...). Свако ко се не буде пријавио, биће третиран као ратни заробљеник.“ Италијански документ наводи и да је разлог тога намера хрватских власти да лакше одреде и локализују жртве.⁶² На оваква сазнања са терена, италијанска војска је реаговала спонтано, на најједноставнији и најприроднији начин: стала је у одбрану невиних живота.

II.3. Реакција Срба и понашање Италијана

Већ крајем маја италијанске команде сазнају, иако још у фрагментима, о новом феномену: „стижу вести да се бројни Срби, добро наоружани, на разним местима организују зарад освете усташама која ће наступити чим се италијанска војска повуче.“⁶³ Дан касније, у редовном војном дневнику дивизије Сасари биће записано: „Потврђена је вест да се у целој зони Срби организују на устанак.“

Али, Срби неће чекати на одлазак Италијана. Већ 31. маја у Требињу, четници су напали неколико усташких станица. Устанак се распламсавао: у Невесињу, у Ранковцима код Љубиња где су Срби протерали усташе и запленили два митраљеза; јужно од Гацка где су Срби мештани уз помоћ браће из Црне Горе протерали усташе и ослободили села у близини Корита, Степена и у Казанцима уз тешке губитке нанете усташама; у Ливну, у Босанској крупи где је командант усташког батаљона дошао у команду италијанске 3. дивизије да тражи помоћ, што је глат-

⁵⁹ US SME, busta 582, Comando del VI Corpo d'Armata, 12 giugno 1941.

⁶⁰ Ibidem.

⁶¹ Ibidem, 13 giugno.

⁶² Nota 62, 14 giugno.

⁶³ Ibid, busta 523, Comando divisione 'Sassari', Diario storico, 29 maggio 1941.

ко одбијено. „Генерал командант је одбио да одобри учешће својих трупа“, чита се у у прилогу извештаја генерала Монтичелија министру иностраних послова Италије 11. јуна 1941. године.

Да боље објасни „незамисливи и несхватљиви“ хаос који је настао у Хрватској, командант 2. Армије, генерал Виторио Амброзио је генералштабу у Риму упутио детаљан извештај о стању, истичући да су усташе, „заслепљене ирационалним ултранационализмом, завеле режим насиља и терора који вртоглаво расте, испреплетаним активностима које у потпуности газу свако људско право.“⁶⁴ У писму се, између осталог, наводи и да у Лици, где су Срби већинско становништво, „политичко-верска битка поприма одиста језиве аспекте, јер се усташе препуштају осветама и одмаздама забележеним само у мрачном добу Средњег века“. Након набрајања мноштва застрашујућих убистава и покоља, генерал Амброзио описује и оно у Глини, где је масакрирано око 650 српских цивила, те истиче потребу да се „тако што закочи, уколико се не жели да нова хрватска краљевина буде захваћена олујом устанка који би компромитовао не само њен развој, већ и само пуко постојање“. Надовезујући се на наређења владе и генералштаба италијанским трупима на терену да не интервенишу, генерал Амброзио је нагласио да тако што производи „веома деликатну ситуацију“ јер „још више компромитује односе италијанске војске и хрватских власти, осим и самих интереса Италије у Хрватској. Стога је затражио јасна упутства „како би се прецизирала линија понашања италијанске војске насупрот малтретирањима, агресијама, злочинима који се непрекидно дешавају пред очима свих италијанских трупа и њихових команди“ у Хрватској.

Захтев више него оправдан, будући да се стање у Хрватској сваким даном погоршавало. У Грачацу, Книну, Дрнишу „породице бројних ухапшених свакодневно у великим групама долазе у италијанске војне команде, дуго пред њима стоје и преклињу за заштиту својих најмилијих.“⁶⁵ Па даље: „И током јутра 10. овог месеца [јуна, н. а.], група од стотинак жена и деце дуго је стајала пред нашим гарнизомом [у Книну, н.а.] молећи нас за помоћ и заштиту. Жене су престрављених лица испричале да су им одведени мужеви и да се о њима ништа не зна, да су им куће опљачкане, отет новац и златни накит и да се врше силовања.“⁶⁶

.....
⁶⁴ US SME, busta 582, Comando del VI Corpo d'Armata, Notiziario n. 51, 22 giugno 1941.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Ibidem.

У оваквој ситуацији, било је неизбежно избијање снажне нетрпељивости италијанске војске према усташама, па чак и до могуће побуне италијанских трупа на терену под тешком фрустрацијом свог положаја немоћног посматрача масовних злочина незапамћене свирепости. Такво опште осећање италијанских војника описује и преноси командант дивизије Сасари, генерал Монтичели у писму упућеном 16. јуна као извештај „строго поверљиво – лично“ генералу Ренцу Далмацу, команданту VI армијског корпуса. Генерал Монтичели испрва описује тешко и напето стање у Книну, како због све бројнијих усташких хапшења, тако због уверености да нико од ухапшених није избегао смрт.⁶⁷ Он у писму даље каже да „убиства наређује усташки псеудо-суд у Госпићу, произвољно и искључиво на основу дојава локалних лудака. Дојаве које су, најчешће, освете личне природе“.⁶⁸ Генерал писмо наставља речима да су неизбежна реаговања италијанских војника на усташке злочине који су „у свим нашим официрима и војницима усадили презир и одвратност према том олошу неспособном ни да себе, нити друге контролише, нити зна да управља на начин достојан цивилизованог света. Сваки осећај симпатије према хрватском народу је угашен од када смо приморани да присуствујемо оваквим чиновима.“⁶⁹

Истовремено су италијански војници осећали према себи растућу нетрпељивост Хрвата. Подносили су је, иако је чињеница да су били „приморани да не реагују на усташка насиља и покоље, да не смеју да интервенишу и онемогуће их, у сваком од њих производила дубоки револт који је, у правом смислу речи, чинио неподношљив њихов даљи останак на том простору. Натерани да буду пуко гледалиште злочина, створио је код свих њих осећај да су тиме и сами постали саучесници насиља и бруталности коју ће, засигурно, историја тешко осудити“, записао је генерал Монтичели у истом извештају.

Његов опис стања је апсолутно прецизан, баш као што је било прецизно и савршено реално, а ускоро ће се и обистинити, његово предвиђање ризика, крајње опасно за сваког команданта: ризика од побуне трупа. Стога он отворено упозорава: „Желим, Екселенцијо, да Вам јасно изложим своје утиске, као човек и као војник, сигуран да, упркос дубоком осећају дисциплине усађеном и у мене и у моје официре и војнике, баш као и наше чврсте воље да увек испоштујемо наређења својих старешина, нисам у стању да гарантујем да ће тако остати и пред страхо-

⁶⁷ MAE ASD, busta 108, fascicolo 2, 16 giugno 1941.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ Ibidem.

витим насиљем које се чини у нашем присуству, да гарантујем да моји војници пред масакрима неће енергично интервенисати, што би могло да повреди хрватску преосетљивост и њихов осећај „господара“ локалних власти.“⁷⁰

Генерал Далмацо, чим га је примио, уз властити коментар сагласности, овај извештај је проследио команди 2. Армије и гувернеру Далмације. У писму гувернеру Бастијанинију је додао: „Стари, опробани команданти батаљона, ратници потврђених способности и карактера, траже да их заједно са њиховим јединицама прекомандујемо, да их пошаљемо на било које друго ратиште, на најтеже припреме и задатке, на најопаснија места, само да више не морају импотентно да присуствују, као сада, разбојништвима сваке врсте.“⁷¹

Гувернер Бастијанини је извештај генерала Монтичелија и писмо генерала Далмаца моментално проследио Министарству иностраних послова у Риму поткрепљујући их са неколико најупечатљивијих дневних извештаја карабињера о усташким „подвизима“ над цивилима српске националности. У свом писму гувернер Бастијанини је нагласио да пасивност италијанске војске „охрабрује усташе на још већу разузданост“, те упозорава да нереаговање пред покољем недужних „доводи у питање и престиж Италије, њен ауторитет и углед њене војске, потхрањујући могућност нових инцидената препуних компликација и непредвидљивих обрта које могу задобити на овако запаљивој територији.“⁷²

Италијанска команда у Книну сазнала је од локалног логорника, усташе Јозе Рукавине, да су усташе деловале „по добијеним наређењима“. Према томе, ако су масакри и прогони Срба до тада сматрани за неодговорне освете и репресалије, сада су задобили другачије виђење и постали део једне прецизне замисли. Ово потврђују и догађаји у Грачацу где усташки командант, на интервенцију италијанског официра који га је позвао на одговорност, истом је „поднео на увид писмо власти из Загреба којим се усташама назначује као први и најважнији задатак уништење српског елемента“. Како се чита у италијанској војној документацији, логорник Рукавина је истом приликом изразио следећи концепт: „Усташе раде по добијеним наређењима, иако има нешто претеривања од стране неодговорних и неовлашћених. Срби морају да напусте Хрватску, иначе ће лоше проћи.“⁷³

.....
⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ Ibidem.

⁷² Ibidem, 4 luglio 1941.

⁷³ US SME, busta 528, paragrafo 5, punto a), 14 giugno 1941.

Сигурно је да су прогони Срба половином јуна 1941. задобили ендемски карактер, да је у редовима италијанске војске расла плица револта и да се цела италијанска 2. Армија осећала морално компромитована до те мере да је њен командант, генерал Амброзио, покушао да изазове политичку реакцију италијанског државног врха. У том циљу је упутио строго поверљиво писмо дипломатском представнику Италије у Загребу, Рафаелу Казертану (Raffaele Casertano), позивајући га да покрене иницијативу на дипломатском нивоу. У закључку писма генерал каже: „Апсолутно је неопходно да хрватска влада има у виду реалну могућност тешких инцидената са нашим трупима, па се поставља као примарна и крајње хитна потреба да иста упути своји локалним властима дефинитивна упутства како би се терор над Србима прекинуо.“⁷⁴

У ратном дневнику дивизије Сасари од 16. јуна је записано следеће: „Дубоко незадовољство чита се на лицима наших војника, незадовољство изазвано свешћу да их Хрвати овде једва подносе, а с друге стране, добијеним наређењима која их обавезују на нереаговање војном силом против актера нереда, терора и крвопролића. (...) Морал наших трупа, висок на почетку ратних збивања, сада је још виши, али из револта.“⁷⁵ Усташка надменост и ароганција ишла је чак до тога да забрањују италијанским војницима приступ свим јавним локалима, да покушавају, под претњом оружја, да их претресају, да врше преглед италијанских војних возила.⁷⁶ На то је 6. јуна генерал Рикардо Пентимали (Riccardo Pentimalli), командант дивизије Марке, издао наређење да „свако ко на италијанског војника упери оружје, има да се сматра никако другачије сем као непријатељ и као такав треба да се третира: то значи, дакле, никакве приче, убеђивања, договори итд, итд, већ муњевито реаговање које се мора окончати искључиво предајом непријатеља.“⁷⁷

Међутим, наређења из Рима била су и даље она од 19. маја: остати на свом месту, гледати своја посла, не интервенисати. Без обзира на то, италијански војник је, на свој начин, отказао послушност. Испрва тајно, испробавајући реаговање старешина, војници су почели да по касарнама крију понеког српског старца, понеко дете. Нахранили би их, давали им властито следовање и склањали на сигурно. Видећи да од стране старешина није стизала икаква опомена нити забрана, да официри не само да такво непоштовање наређења нису кажњавали, већ да су се

⁷⁴ MAE ASD, busta 108, fascicolo 2, 21 giugno 1941

⁷⁵ US SME, busta 523, Comando divisione 'Sassari', 16 giugno 1941.

⁷⁶ US SMA, Jugoslavia 1941, busta 2, elemento 7518B-0/84, 6 giugno 1941.

⁷⁷ Ibidem.

и сами придруживали иницијативама, у њима учествовали и чак их усавршавали, рад на помоћи и заштити српског становништва се проширио па су се у околини италијанских касарни и под заштитом италијанске војске формирала прихватилишта. Када би били ван дужности, војници би претраживали територију покушавајући да пронађу и скло- не на сигурно све оне који су се, бежећи од усташког терора сакривали по шумама, пећинама, планинским увалама и кланцима.⁷⁸ Да су о ово- ме сви редом били упознати и сви активно учествовали, сведочи и бе- лешка у дневнику дивизије Сасари: „Ако политичка ситуација није дозвољавала нашу директну оружану интервенцију и завођење реда, с друге стране није било могуће ни зауставити ове спонтане иницијативе наше војске.“⁷⁹

Такво понашање италијанске војске изазвало је жучно реаговање хрватске стране. Пљуштали су усташки протести упућивани итали- јанским војним командантима на свим нивоима, италијанском дипло- матском представништву у Загребу, италијанском министарству ино- страних послова у Риму и, коначно, и самој италијанској влади. Хрват- ском префекту у Книну који је упутио писмени протест Команди ди- визије „Сасари“ речима да понашање италијанске војске у заштити српских становника нарушава углед и обара ауторитет хрватских вла- сти, одговорено је да „не постоји ни овлашћење нити жеља да се зау- ставе овакве иницијативе заштите, јер су предвиђене правилима ита- лијанске војске.“⁸⁰

Хрвати се, међутим, нису предавали и пар дана касније је њихов број на простору Буковице увећан. Тако у редовном дневнику Команде дивизије Сасари пише да се „из индискреција самих усташа сазнаје да су њихова бројчана појачања усмерена на оружаном реаговању против Италијана на сваку њихову евентуалну интервенцију у корист Срба.“⁸¹ Спонтани одговор италијанске војске био је да су у Книну, Грачацу, Дрнишу и у другим местима официри и подофицири, како би зашти- тили најизложеније српске породице могућем насиљу усташа, у српским кућама изнајмљивали собе и тамо становали. У тим кућама су Хрвати- ма одмах забрањивали улаз без претходно добијеног одобрења итали- јанске команде. Усташе су и даље наставиле да самовољно упадају и у те куће, па је тек енергично реаговање италијанске војске на неколико

⁷⁸ US SME, Comando divisione 'Sassari', 18 giugno 1941.

⁷⁹ Ibidem.

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ Ibidem.

кршења наредбе о забрани сваког покушаја упада усташа у куће у којима станују италијански војници, натерало усташе да од тога одустану.⁸² Какво је стање настало приказује и догађај наведен у извештају Команде VI армијског корпуса од 20. јуна у ком се каже: „Вјекослав Шимић, фратар фрањевац, инспиратор и вођа усташа у Книну, активни учесник ноћних експедиција против српских цивила, очигледно се, као усташа, осећао јак и моћан и, мислећи да га свештеничка туника од свега штити“, на италијанске интервенције заштите српских цивила јавно је почео да агитује против Италије. Једне ноћи „га је претукла непозната група војника.“⁸³

Вероватно је имао на памети ово стање Анте Павелић када је, у писму Мусолинију од 23. јуна 1941. навестио о „неспоразумима“ Хрвата и Италијана. Није ни сањао да ће већ дан касније доћи до далеко сложенијег и конкретнијег „неспоразума“. Тог дана је генерал Ренцо Далмацо, командант

VI армијског корпуса са командом у Книну, на своју руку и без икаквог претходног одобрења виших инстанци, издао наређење свим својим јединицама да уђу дубоко у хрватску територију и формирају „привизорну линију контроле“ уз образложење да то намеће потреба одржавања реда и безбедности италијанске Далмације. Да би некако задовољио форму, генерал Далмацо у наређењу истиче и да се италијански контролни пунктови постављају „без икаве садашње и будуће везе или тока поступка будућег државног разграничења.“⁸⁴

Иницијатива италијанских војних власти је изазвала запрепашћење и међу Хрватима и у Италији, па се убрзо армија генерала Далмаца нашла у оку циклона. Са свих страна пљуштали су телеграми, телефонски позиви, а из Рима понављана наређења да се избегава сваки инцидент са Хрватима, да се пунктови врате на стара места, дакле уназад, ка обали. Генерал Далмацо је свом надређеном, генералу Амброзију, команданту 2. Армије, одговорио телеграмом, лаконски и хладнокрвно: „Нико још није говорио о Книну, очигледан споразум, молим хитно линију на коју да поставим пунктове, имајући у виду да о будућим границама имам информацију само из новинских чланака.“⁸⁵

.....
⁸² US SMA, busta 2, elemento 7518-B-0/84, Foglio port. N. 7915, Mostar, 23 giugno 1941.

⁸³ US SME, busta 582, Comando VI Corpo d'armata, 20 giugno 1941.

⁸⁴ Ibidem, 24 giugno 1941.

⁸⁵ Ibidem, Telegramma senza prot. Da generale Renzo Dalmazzo a Comando 2. Armata, 26 giugno 1941.

Прашина подигнута померањем италијанске линије контроле ка унутрашњости изазвала је и друге последице. У околини те линије, а посебно у зони Жегара и Горњег Ервеника, почело је масовно досељавање српског становништва које је оправдано страховало да ће њихова села, нешто дубље у унутрашњости, дефинитивно остати на хрватској територији. Срби су тих дана масовно прелазили линију разграничења и пребацивали се на простор под италијанском контролом бежећи од усташких злочина. Биле су то огромне масе жена и деце, док су мушкарци већином остали на Велебиту и по другим планинама Лике и Босне, да бране куће и имовину. Крајем јуна, постало је јасно да је реаговање Срба у јужној Херцеговини превазишло локални карактер и да се више не ради о изолованим епизодама.

Пропорције српске реакције на усташке злочине задобиле су карактер општег устанка и, иако још без дефинисаних снага и циљева, нашле су се у то уплетене и италијанске јединице. Наоружани Срби сручили су се као лавина на хрватска и муслиманска села и прегазили усташке и домобранске гарнизоне. Италијанска војска се ограничила на интервенције неопходне искључиво ради одбране властитих снага.

III. УСТАНАК СРБА НА ТРОМЕЂИ

III. 1. Устанак

Крајем јуна и почетком јула, италијанским јединицама у Хрватској стизала су и преплитала се опречна наређења уз вези са повлачењем на пређашње позиције или останком на новој граничној линији названој „провизорна контролна линија“. Наиме, у насталој ситуацији италијански политички врх није умео да одреди и заузме јединствен став. У свој тој конфузији наређења и против-наређења, италијанској војсци у НСХ је 9. јула стигло поновно наређење о повлачењу.⁸⁶

Чим је евакуисана и стављена на располагање хрватским властима зграда у Книну која је претходно била седиште команде дивизије Сасари, усташе су моментално поразбијале монументалне кипове орлова које су италијански војници поставили са обе стране улазних врата, а градоначелник Араповић је „крајње простачким понашањем“ упао у једну војну мензу и наредио италијанским официрима да напусте локал. Исто вече, усташе су ухапсиле једног италијанског официра мештанина и његову сестру. Живот им је спасла енергична италијанска војна интервенција. Два дана касније, градоначелник Араповић је наредио да се искључи вода касарни италијанских артиљераца.“⁸⁷

Хрватска амбасада у Риму тих дана је упутила италијанској влади и вербалну ноту, протестујући јер је италијанска војска „на територији Кистања прихватила неколико стотина Срба из Лике“, пријављујући и да је „италијанским војним камионима у Шибеник пребачено око 30 Срба које су хрватске власти тражиле због њихове антихрватске активности“, те да је Србе приликом путовања за Шибеник чувала и пратила група италијанских војника и чак неколико официра, како би им била загарантована безбедност приликом преласка границе“, закључујући да се појединачни органи италијанских војних власти мешају у унутрашње ствари Хрватске, онемогућавају рад хрватских власти на властитој територији,

⁸⁶ Ibidem, 9 luglio 1941.

⁸⁷ Ibidem, 27 luglio 1941.

а то, свакако, значи угрожавање њене суверености.⁸⁸ Нико од италијанских власти није имао намеру да омета вршење хрватске власти на хрватској територији, проблем је био у начину на који се тај „хрватских суверенитет“ примењивао у земљи потпуно под влашћу усташа које су се, „чим су се наше трупе повукле, бациле у неконтролисани масакр Срба.“⁸⁹

И избио је устанак. За италијанске команде српски устанак није био никакво изненађење и као дан су забележили 27. јули 1941. године. Устанак је толико био координиран, да се у италијанским војним извештајима разматра и претпоставка да је „знак за устанак могао бити добијен и дан раније“.⁹⁰ О устанку се, у извештају команде VI армијског корпуса од 29. јула износи да је имао само један искључиви циљ, „циљ који није могао бити други сем ослобођење од хрватског покоља и спасавање живота оних који су га преживели.“⁹¹ Италијанска војска била је обавештена о свим детаљима стања на терену и зонама које су се граничиле са Далмацијом, па је савршено била у стању да одреди како карактеристике, тако и намере устаника.

Дана 27. јула, број устаника се нагло увећава и Срби нападају и елиминишу усташке и домобранске јединице у свим мањим местима, Господари простора између Дрвара, Грачаца и Книна, колона наоружаних Срба, око 2.000 бораца, кренула је на Грачац и и ставила га у опсаду. Друга, још бројнија, пратећи ток речице Бутижнице, кренула је на Книн, а трећа југосисточно ка Врлици. Неколико домобранских јединица одупрло се централној колони у близини Трубара и Тишковца, али су их Срби брзо одбацили све до Стрмице.

Италијанска војска била је изненађена нереаговањем српских устаника против италијанске војске док је, у међувремену, стигла вест да су устаничке колоне на правцима према Грачацу и Врлици починиле велике диверзије путних и железничких праваца, те да су у близини Плавна избациле из шина италијански воз са преко 110 војника. Воз се сурвао у провалију, тројица војника је погинуло, а 25 повређено. Инцидент је забринуо дивизију Сасари, јер је то био први непријатељски чин устаника према италијанској војсци и потпуно супротан свим до тада прикупљеним информацијама.⁹² Такође, био је директно супротан резул-

.....
⁸⁸ MAE ASD, Roma, 6 agosto 1941.

⁸⁹ US SME, 1 agosto 1941.

⁹⁰ Ibidem.

⁹¹ Ibidem.

⁹² *Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Tom V, knjiga 1, Borbe u Hrvatskoj, 1941, Beograd: Vojno-istorijski institut

татима истог јутра обављене контроле терена како је у извештају надређенима обавестио надлежни италијански официр⁹³ Салваторе Лои (Salvatore Loi). Наиме, кренуо из Книна ка Грачацу, на путу га је опколила група од око стотинак наоружаних Срба. Након што су утврдили да је Италијан, обавестили су га да у зони нема комуниста, да су „сви они православци, те да им је доста усташког насиља и покоља“. Вођа наоружаних Срба му је предао писмо за „Команду италијанске војске у Книну“ са кратком, али значајном поруком која је гласила: „Становништво Лике моли италијанску војску да моментално окупира целу зону, јер ми не можемо више да живимо од хрватског насиља. Чекамо вас као пријатељи. Становништво и четници.“⁹⁴

Устанак Срба нужно се одразио и на власти у Загребу, али хрватска влада, у првом моменту, или томе није придавала важност, или, што је вероватније, из унутрашње-политичких разлога није хтела вест да озваничи. У сваком случају, послала је италијанском дипломатском представништву у Загребу једну двосмислену вербалну ноту. Без да је помињала устанак, јавила је „да су хрватске власти близу граница са Далмацијом забринуте због вести о узбуни српског дела становништва на територији анектираној Италији у околини Бенковца, Кистања и Обровца, где су се склонили српски бегунци из Хрватске.“⁹⁵ У ноти се даље каже да се ради о наоружаним људима који су организовани „као четници“, па се стога моле италијанске власти да појачају надзор над Србима и предузму све мере како би се избегла изненађења.⁹⁶

Другим речима, хрватска је одговорност за устанак Срба отворено сваљивала на Италију, а да су Италијани „криви“ за устанак српског становништва било је и распрострањено је мишљење хрватске јавности, а посебно хрватских интелектуалних кругова. Овакво виђење ситуације могло је да се веома негативно одрази и постане клопка у односима Рима и Загреба. За италијанску владу, устанак Срба и хрватске инсинуације о дослуху Срба и Италијана сигурно да је био разлог за забринутост. На тапету је било нерешено питање разграничења, неуспела царинска унија Далмације и, надасве, недефинисана аутономија Сплита и Корчуле. Ситуација нејасна и замршена која је у италијанском политичком врху изазвала зловољу.

.....
jugoslovenske armije, 1952, 329-331

⁹³ Salvatore Loi, *Jugoslavia 1941*, Torino: Edizioni de „Nastro Azzurro“, 1953.

⁹⁴ US SME, busta 523, Comando divisione ‘Sassari’, 29 luglio 1941.

⁹⁵ MAE ASD, Jugoslavia 1941, busta 111, Fascicolo 6, Telespresso n. 995/509, da Zagabria 28 luglio a Zagabria 1 agosto 1941.

⁹⁶ Ibidem.

И док се у Риму размишљало шта им је чинити, српске снаге на терену су напредовале. Већ током 29. јула, дуж граница Далмације четничке снаге су појачале притисак и нападе Пађене и Очестово, село на око 10 км југоисточно од Книна. Сада је дошао ред на хрватске цивиле да се успаниче, па су почели масовно да беже и склањају се на италијанску територију тражећи заштиту италијанских власти у Мокром Пољу и Радучићу.⁹⁷ Истовремено, колона устаника која је пратила ток реке Бутижнице, разбила је хрватску јединицу која је у нeredу побегла у Книн. Бојећи се најгорег, усташе су током послеподнева почеле да наоружавају све Хрвате у Книну, па чак и младиће од 17 година. Тек је онда кренула паника.⁹⁸

III. 2. Први контакти Италијана и устаника и припрема споразума

Како је већ речено, српски устанак у Лици нимало није изненадио Италијане. Њихова обавештајна служба била је капиларна, имајући у виду ситуацију и околности у којима су се нашли. С друге стране, као непосредним сведоцима усташких покоља српских цивила, било им је савршено јасно да Србима не преостаје било каква друга алтернатива сем да се оружјем бране од потпуног физичког уништења. Стрепећи да би то могло да има реперкусију и по италијанску војску, за очекивати је покушај да ступе у контакт са устаницима и више сазнају о њиховим намерама.

Када су тачно ти контакти са Србима успостављени тешко је рећи, вероватно пар месеци пре избијања устанка, а засигурно већ почетком јуна 1941. На овакав закључак нас наводи архивска грађа изнесена у бројним италијанским документима, а посебно сведочење првог италијанског обавештајца на терену, поручника Салватореа Лоја, који нам је с тим у вези оставио две своје документарно-мемоарске књиге: *Јуџославија 1941.* и *Италијанске операције у Јуџославији 1941 – 1943*, прва објављена непосредно након завршетка Другог светског рата и још увек испуњена узаврелом емоцијом аутора.

Салворе Лои ступа у контакт са српским устаницима по наређењу команде 6. пука берсаљера са седиштем у Грачацу, у саставу 2. Армије под командом генерала Виторија Амброзија. Поручник Салваторес

.....
⁹⁷ US SME, busta 523, Comando divisione „Sassari“, Notiziario giornaliero, paragrafo 'Mokropolje', 31 luglio 1941.

⁹⁸ Ibidem.

је знао српски језик и већ од првих дана окупације Југославије био очевидац усташког насиља коме је у више наврата и лично стао на пут спасававши више хиљада српских цивила. Први његови сусрети са српским устаницима, наоко случајни, довели су до интересантног тока у односима италијанске војске и устаника већ у првим данима устанка. Њихов развој и решења осмислила је српска страна, муњевито искористивши италијанску иницијативу контакта са устаницима и настале повољне околности, схвативши да им се указала идеална прилика за остварење тада животног императива српског народа. Стратегија вођа српских устаника се уклапала у вековну стратегију Италије. Устаницима је савршено било јасно да Италија неће у рату остати на страни Хитлера, већ да ће искључиво пратити остварење властитих националних циљева који се, очигледно, нису поклапали са немачким. Тако су Срби били идејни творци споразума немерљивог обостраног значаја које ће, већ крајем августа 1941, потписати са Италијанима. Споразум ће српском народу значити спас од физичког уништења, док ће Италијанима коначно отворити пут и створити реалне услове реализације њихове вишевековне жеље за доминацијом на Јадрану и Балкану.

Званични преговори италијанске и српске стране трајали су око месец дана, али су им претходили они који су поставили основе и учврстили темеље споразума немерљивог политичког, војног и хуманитарног значаја. У том контексту је и архивска грађа о усташким злочинима, документарна и фотографска, коју је сакупио поручник Лои, између осталих и она у селу Суваја, где су 1. јула 1941. усташе побиле 243 српска цивила од којих су 118 била деца, а 75 жене. Дошао у то село пар дана након стравичног усташког злочина, поручник Лои га је и фотографски документовао. Међу материјалом који је прикупио су и фотографије масакра у парохијском дому породице свештеника Спасе Лаврње.

Посебно је значајан његов архивски документарни материјал који нам је оставио о званичним преговорима са устаницима. Реч је о фамозном споразуму у Отрићу и у Пађенима, о којима се у нашој историографији доста писало али, како је већ речено, без икакве валидне документационе подлоге, па су све те расправе међусобно супротне, а датуми, локалитети и догађаји измешани, а заслуге приписане различитим личностима, све у зависности од аутора и извора. Све до данашњих дана и открића ове архивске грађе, није се тачно знало ни ко су били истински идејни творци, ни актери, нири потписници дипломатско-политичко-војног чина без ког би засигурно дошло до потпуног физичког уништења српског народа на овом простору од стране усташа и НДХ.

Не само да је поручник Лои све детаље забележио, већ нам је оставио и фотографску документацију која непобитно потврђује његове наводе. Тако се на сцени историје великим словима исписује лик и име Стеве Рађеновића, народног посланика и истинског политичко-дипломатског генија, идејног творца, преговарача и потписника споразума који је одлучио живот његових сународника. Лои његово име крије, покушавајући да заматне траг идентификацији човека на списку за одстрел југословенских политичких власти из прве послератне деценије када је књига-документ објављена. Лои покушава да сакрије и имена осталих српских учесника овог величанственог споразума, свестан опасности која им прети. Али, дубоко у тишини италијанских и његових личних архива, сачувао је фотографије, вероватно са жељом да се, једнога дана, када се за то створе услови, ода дужна почаст људима који су, иако незнани, постали легенда.

III. 3. Бекство Хрвата из Книна

Око 21 часа 29. јула 1941. године, италијански пуковник Леонарди (Alberto Leonardi) командант 151. пешадијског пука остављеног у Книну, сазнаје да хрватске власти: цивилне, војне, политичке, редарство, хаотично напуштају град и беже у правцу Дрниша. Пре него што ће отићи, усташе су у подруму команде масакрирале 13 православаца које су, по њиховом одласку, Италијани пронашли „у локви крви, са тежим и лакшим ранама, од којих је једном одсечена десна рука до лакта, једном разбијена лобања, док су остали носили ране од ватреног и хладног оружја.“⁹⁹ У извештају из Книна од 31. јула са пуковниковим потписом, каже се да су италијански војници на тротоару „испред Хотела Балкан“ пронашли четворицу Срба, све тешко рањене, од којих су тројица међусобно била везана гвозденим ланцима. Одмах по усташком бекству из града, Италијани су из усташког затвора ослободили све затворенике, православне мушкарце и дечаке „данима остављене без воде и хране“.¹⁰⁰ По наређењу генерала Монтичелија, команданта дивизије Сасари, пуковник Леонарди је у Книну преузео сву власт.¹⁰¹

.....
⁹⁹ MAE ASD, busta 146, fascicolo 1, (Comando del 151. regimento di fanteria, Pro memoria, firmato colonnello Alberto Leonardi, Tenin, 31.07.1941. „Tenin“ је италијански назив за Книн (н.а.)

¹⁰⁰ Ibidem.

¹⁰¹ US SME, busta 523, Comando divisione „Sassari“, Diario storico, 1 agosto 1941.

Исте ноћи, гувернер Бастијанини је упутио у Рим прве извештаје о бекству хрватских експонената из Книна и затражио информацију о упутствима „италијанским војним властима у погледу устанка Срба у Книну.“¹⁰² Током вечери следећег дана упутио је у Рим детаљан извештај о ситуацију и Книну, предвиђајући да ће српски устанак задобити велике пропорције баш на граници италијанске са хрватском територијом, те указао на могућност да италијанске јединице у потпуности преузму власт и смире устанак, независно од било какве шире политичке импликације.¹⁰³ Из Рима је стигао крајње неодлучан и непотпун одговор. Интервенција Италије била је неумитна. Обавештавајући гувернера да је 2. Армија добила наређење да „заузме целокупан простор и осигура слободу кретања дуж железничких саобраћајница“, Врховна команда је јављала да ће размотрити потребу војног појачања граничне линије и укључивање простора Книна и Дринша у „нашу окупациону територију“.¹⁰⁴ У упутствима из Рима није, међутим, било речи о ставу италијанске војске према устаницима, са којима ће, пре или касније, доћи у контакт. С друге стране, чинило се да италијанска Врховна команда није, бар испрва, имала намеру да предузме било какву иницијативу која би одговорила на јасне и више пута поновљене апеле устаника.

На терену, ситуација је била сложена. Устаници су сви били Срби, било их је у великом броју, нападали су Хрвате, али не и Италијане. Групе комуниста, називали су се партизани, којих је било мало, нападали су и усташе и Италијане, покушавали да утичу и заврбују што већи број Срба, али и да задобију подршку Хрвата. Италијани су интервенисали само у властиту одбрану, када би били нападнути. Хрвати су нападали устанике, али више Србе него партизана и подозриво мотрили на Италијане.

Потврда оваквог калеидоскопа и онога што с захтевали и очекивали устаници убрзо је стигла из Обровца. Документ дивизије Сасари од 31. јула у параграфу „Обровац“ бележи да су у команду италијанске 73. легије црнокошуљапа тих дана дошла двојица трговаца из Голубића. Вероватно су били из Обровца, јер у селу Голубићу међу становницима није било трговаца. Рекли су да су дошли као изасланици српских устаника са специјалном поруком Италијанима које позивају „да италијанска возила на путу за Грачац буду увек јасно и препознатљиво означена

.....
¹⁰² MAE ASD, busta 108, Telegramma n. 970, da Governatore della Dalmazia, Zara, a ministro affari esteri, Roma, 30 luglio.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ Ibidem.

заставама, како их устаници по планинским обронцима не би заменили за усташе и напали.“¹⁰⁵ Осим тога, устаници су поручили и да ће, уколико буду заузели неко хрватско место, исто одмах предати италијанским властима.¹⁰⁶

Није се радило ни о каквом улагивању, како би можда догађај могао да се протумачи, већ о нужној потреби. Наиме, баш тих последњих дана јула, наишао је друмом из правца Обровца према Грачацу камион усташа и са њива покупио 10 Срба сељана из Голубића који су у близини цесте окопавали кукуруз. Убацили су их у камион и повезли за Грачац. Тројица су успела да побегну из камиона, а осталу седморицу усташе су побиле и бациле у јаму Тучић код Грачаца. Након тога, устаници Голубићани су заузели оближње падине Велебита и чували стражу. Стога су устаници вероватно сугерисали и упозоравали Италијане да се њихови камиони обележе, да их устаници не би случајно заменили за усташке и напали.

У ноћи између 29. и 30. јула, група од око 400 устаника из Ервеника којима су у помоћ притекли они из Мокрог Поља, напала је домобранску станицу у Горњем Ервенику са око 70 људи. Станица се налазила у центру места. Домобрани су разбијени и разбежали се. Са друге стране пута налазио се Доњи Ервеник у италијанској окупационој зони и чувале су га италијанске снаге. Капетан Винћенцо Маруси (Vincenzo Marussi), командант италијанске митраљеске јединице која је чувала место, истакао је италијанску заставу „на шта су сви Срби пришли и рекли да се боре за уједињење са Италијом. Највећи део их је положио оружје уз тврдњу да ће га се поново латити, ако Хрвати поново дођу у Горњи Ервеник.“¹⁰⁷ Ипак, није свуда било исто. У близини Книна, устаници су напали једну италијанску патролу при чему је један војник погинуо, а један је рањен.

Ујутру 31. јула су се велики жупан Анте Николић и градоначелник Книна Андрија Арповић са хрватским јединицама реорганизованим у Дрнишу вратили у Книн. Око поднева је у Книн из Шибеника стигао и командант дивизије Сасари, генерал Монтичели који је поново у Книн пребацио команду. Хрватске власти су га дочекале изненађено и бесно одреаговале када им је речено да генерал преузима целокупну војну и

.....
¹⁰⁵ US SME, *ibid*, paragrafo Obrovazzo, 31 luglio.

¹⁰⁶ *Ibidem*.

¹⁰⁷ US SME, busta 582, Comando VI Corpo d'Armata, Comunicazione telefonica fatta dal Capo di SM della divisione 'Sassari' al comando del VI Corpo d'Armata, 1 agosto 1941.

цивилну власт на територији. Како је у Загребу била примљена вест о бекству хрватских власти из Книна, те да су Италијани преузели целокупну власт у граду и да на устанике дижу оружје само ако су нападнути, лако је замислити. треба имати у виду да је у хрватској престоници речи „Италијан“ увек претходио придев „свиње“¹⁰⁸, а да су Италијане оптуживали „да помажу оружјем, муницијом и на све могуће начине Србе против Хрвата“, да „њихова војска изгладњује хрватски народ“, да „штите и помажу четнике и комунисте“.¹⁰⁹

Хаос је наступио и на политичком и дипломатском нивоу. Док су се дипломате препуцавале, VI армијски корпус је 3 августа наредио слање у Грачац батаљона берсаљера Зара са јединицама 73. легије црнокошуљаша, задатак: преузимање власти. Следећег дана је из Виле дел Невозо (Villa del Nevoso) у град стигао и 6. батаљон берсаљера, а два дана касније, у сложеној ситуацији на терену где се устанак распламсавао, пуковник Умберто Салваторес (Umberto Salvatores), командант VI пука берсаљера, преузео је команду. „Срби устаници притискају са периферије, а део хрватских трупа и усташа са њима актуелно воде борбе. Између Срба и Хрвата су наше јединице са задатком да штите друмску и железничку комуникацију на линији Книн-Грачац; железничку станицу држе Хрвати“, забележио је пуковник Салваторес у својим мемоарима.¹¹⁰ Практично, у граду су биле италијанске јединице, град су у обручу држали Срби устаници, а између Италијана и Срба били су Хрвати, домобрани и усташе, који су „пуцали на свакога ко би им се приближио, биле то жене, деца или старци. Такво наређење је усташка команда добила од виших власти“.¹¹¹

Устаници су и даље према Италијанима показивали поштовање, али је устанак сваким даном попримао све сложеније облике. Италијани су приметили да су уз Србе узели оружје и стали уз њих и неки Хрвати верни Краљевини Југославији и одлучни противници усташства. Осим тога, италијанске власти су подозревале могућност повезивања и споразума између устаника на Тromeћи са онима у Србији. Срби су наставили да се склањају на италијанску територију.

.....
¹⁰⁸ MAE ASD, busta 108, fascicolo 2, Telespresso n. 8/03357, ritrasmette telegramma 1 agosto 1941 Casertano – Roma.

¹⁰⁹ Ibidem.

¹¹⁰ Umberto Salvatores, *Bersaglieri sul Don*, Parte Prima, Bologna: Tipografia Compositori, 1958, 19.

¹¹¹ US SME, busta 568, Comando divisione 'Sassari', Notiziario giornaliero, 5 agosto 1941.

III. 4. Италија преузима целокупну власт

Коначно, италијански политички врх је одлучио да преузме иницијативу, па је министар иностраних послова, Галеацо Ћано, дипломатском представнику у Загребу дао инструкције да хрватској влади предочи потребу „као транзиторну меру у оквиру војне и полицијске надложности у пограничном простору“, да се формира „појас надзора примерен актуелном ванредном стању“. Копија инструкција достављена је и Врховној команди у Риму и гувернеру Далмације Бастијанинију.

Из бојазни да би иницијатива из Рима могла на неки начин да буде заустављена, гувернер Бастијанини је о свему обавестио лично Мусолинија. Тим поводом је 11. августа дошао у Рим и предао му забелешку о стању у Далмацији. Полазећи од потврђеног присуства „истинске гериле“, истакао је да се „устаници актуелно налазе на просторима који се граниче са Далмацијом и да се показују као пријатељи Италије (...), али да је јасно да би, истог дана када би њихове снаге порасле, могли да се понашају и супротно.“ Гувернер је стога истакао „потребу да се одбрана пренесе и преко италијанске границе Далмације, организујући одбрамбени појас који би се проширио на целу источну јадранску обалу и чиме би се обезбедила заштита националне територије, спољна и унутрашња“. У том смислу, Бастијанини је предложио давање „пуних овлашћења и слободе деловања италијанској војној команди на наведеном простору и увећање бројности италијанских снага у Далмацији.“¹¹²

Два дана потом, 13. августа 1941, Мусолини је начелнику Генералштаба оружаних снага Италије дао упутство да:

- а) италијанска војска окупира целокупну демилитаризовану зону;
- б) да се, по потреби, увећа бројност италијанских трупа актуелно распоређених у демилитаризованој зони;
- в) да се сва хрватска војска избаци са те територије;
- г) да се на демилитаризованом простору хрватске територије целокупна власт повери италијанским војним властима, иако дозвољавајући хрватским цивилним властима да остану, у случају да то желе;
- д) да се италијанском војном персоналу повери управљање железничком линијом Ријека-Сплит;

.....
¹¹² MAE ASD, busta 109, fascicolo 10, 'Appunto' senza intestazione né data, in testa al primo foglio una nota a matita: "Rimesso al Duce dall'Ecc. Bastianini l'11 VIII".

ђ) да се одложи, до потпуне нормализације стања, а по могућству по завршетку рата, демилитаризација хрватског подручја дуж граница са Италијом, и сви преговори везани за границе.¹¹³

Иницијатива гувернера Бастијанинија постигла је резултат изван сваког очекивања. С војне стране, постигло се да се „од линије надзора“ пређе на окупацију целокупне демилитаризоване зоне, италијанске и хрватске, стављањем под надлежност италијанских војних власти и хрватску цивилну власт на формално хрватској територији демилитаризоване зоне. Са политичке стране, прекинути су преговори о границама и, последично, и они специфични и посебно незгодни, о аутономији Сплита и Корчуле.

Покушавајући да осујети или бар да ограничи одлуку Италије, Павелић је молио Дучеа да се „избегне предаја цивилних власти Италијанима и потпуно удаљавање хрватских трупа“ из демилитаризоване зоне¹¹⁴, па је одмах сазвао седницу владе и затражио хитни пријем код немачког амбасадора у Загребу захтевајући интервенцију Берлина.¹¹⁵ Међутим, Хитлер је још једном потврдио да Немачка нема намеру да интервенише по том питању, те да су „алфа и омега немачке политике на целом Медитерану очување срдечног савезништва са Италијом и да, у поређењу са тим, хрватско питање може да има тек минималан значај“.¹¹⁶

Без добијене подршке Немачке и на захуктало напредовање устаника, Хрватска није имала куд, сем да прихвати одлуку италијанске владе увијену у „формулу сарадње“, како је 19. августа из Загреба известио владу у Риму опуномоћени италијански министар у НДХ, Рафаеле Казертано.¹¹⁷

.....
¹¹³ Ibid, foglio prot. 21395, Segreto, Oggetto: „Situazione in Croazia e provvedimenti conseguenti“ – da Comando Supremo a ministero affari esteri e p.c. al ministero della guerra, al Comando Superiore FF.AA. Albania, 14 agosto 1941.

¹¹⁴ Ibid, telegramma n. 32311/ P.R., Segreto non diramare, da ministero affari esteri a Comando Supremo, ritrasmette il testo della comunicazione Casertano del 16 agosto 1941 in merito al suo passo presso Pavelić, Roma, 17 agosto 1941.

¹¹⁵ D.G.F.P. – Serie D, Vol. XIII, Documento n. 217 (116/66993), Memorandum del ministro per gli affari esteri tedesco, Westfalen, treno speciale, 20 agosto 1941.

¹¹⁶ Ibid, Documento 219 (116/66997-99) Telegramma n. 965, dal ministro per gli affari esteri tedesco alla legazione tedesca a Zagabria, ore 01,55, Westfalen, treno speciale, 21 agosto 1941.

¹¹⁷ Ibid, telegramma n. 433/34, Cifra 1, da legazione d'Italia, Zagabria, a ministero affari esteri Roma, ore 03,30, Zagabria, 19 agosto 1941.

Незадовољству усташа тежак ударац задао је и обрт на ратишту у борбама против четника тих дана код Мазина, на удаљености не више од 20 км од Грачаца, о чему непосредно и из прве руке сведочи италијански обавешајац, поручник Салваторе Лои на страницама књиге које следе.

III. 5. Договор са Србима

Одмах по Мусолинијевом наређењу од 13. августа, 2. Армија је кренула у реокупацију демилитаризоване зоне. Званични састанак италијанских и хрватских представника ради дефинисања начина управљања демилитаризованом територијом одржао се 26. августа у Загребу. Италијанску страну је представљао генерал Виторио Амброзио, командант 2. Армије.¹¹⁸ Он је изјавио да ће његова армија преузети целокупну војну власт на простору демилитаризоване зоне почев од 1. септембра, а цивилну почев од 7. септембра. Такође је објаснио да ће хрватске цивилне власти остати у својим седиштима, али под надлежношћу генералног административног комесара НДХ Анте Карчића који ће, међутим, бити директно одговоран њему, генералу Амброзију.

Јасна је и потпуно одређена била одлука у погледу Павелићевих војних формација. Одлука је гласила да „до 5. септембра, све усташе морају да напусте демилитаризовану зону.“¹¹⁹ Без обзира што се тиме експлицитно поништавала хрватска власт и суверенитет на великом делу државне територије, став Италије је по том питању био драстичан. Усташама је наређено да сви до једног напусте територију, иако је, из политичких разлога, ипак дозвољеностанак усташким удружењима младих и политичким делегатима. То се нимало није свидело генералу Амброзију који је посебним упутствима свим командама 2. Армије наредио да „њихове активности морају да се држе под строгом контролом“.¹²⁰ Домобранске јединице су од 1. септембра стављене под команду италијанске 2. Армије по свим питањима: употребе, обуке, дисциплине и касарни.¹²¹

.....
¹¹⁸ US SME, busta 379, Comando divisione „Bergamo“, Foglio prot. n. 3171, Da comando divisione „Bergamo“ a comandi dipendenti – Trasmette in allegato copia della circolare n. 8150/OP, di 30 agosto 1941 del comando 2°Armata, Oggetto: „Occupazione zona demilitarizzata“, 4 settembre 1941.

¹¹⁹ Ibidem, параграфо 3, „Milizia Ustascia – Formazioni giovanili ustascia – Partito ustascia.

¹²⁰ Ibidem.

¹²¹ Nota 208, параграфо „Truppe croate“.

Међутим, без обзира на њихову тежину и значај, одлуке донете на састанку у Загребу нису решиле, нити су могле да реше, проблематику на терену. Њиховим доношењем није решено питање нормализације живота у демилитаризованој зони где су, у њеном највећем делу, устаници били ти који су диктирали правила. Имајући у виду да су устаници у Лици и у долини Зрмање више пута тражили интервенцију италијанске војске, да су у више наврата захтевали анексију овог простора Италији, да су намерно избегавали сваки сукоб са италијанском војском, италијанска војна власт на демилитаризованој зони се определила за споразум.

Прве званичне контакте са устаницима успоставила је 25. августа, дакле, дан пре италијанско-хрватског састанка у Загребу. Нема елементарна да је било која италијанска виша власт, било политичка, било војна, дала такво упутство, нити да је уопште била о томе обавештена, или да је министарство спољних послова у Риму такву активност овластило. Била је то самостална одлука команде 2. Армије. Донесена са циљем искључиве користи војне тактике, развиће се у преговоре далекосежних последица и задобити политичке аспекте великог значаја и тежинен широких размера.

Наиме, 25. августа командант дивизије Сасари, генерал Фурио Монтичели, у пратњи генерала Етора Де Блазија (Ettore De Blasio), начелника штаба 2. Армије и пуковника Умберта Салватореса, команданта VI пука берсаљера са седиштем у Грачацу, састао се у Отрићу са представницима устаника: Стеваном Рађеновићем, Миланом Танкосићем и Вељком Будимиром.¹²² У напомени у својој књизи *Италијанске операције у Југославији 1941 – 1943.* италијански обавештајац, поручник Салваторе Лои, такође присутан на састанку, прецизира да је Милан Танкосић био инфилтрирани комуниста и да је неколико дана потом, када је схватио да су га четници открили, морао да побегне.¹²³

Преговори италијанског војног врха са представницима Срба су били сложени, јер је споразум Павелића са Италијом био провизорне природе и постојала је претпоставка да ће Италија, у једном моменту, морати да Независној држави Хрватској врати власт.¹²⁴ Српски представници су једногласно одбили било какву могућност живота у хрватској држави након што је ова „наредила уништење свега српског на простору Далматинске обале“ и затражили да им Италија гарантује да

.....
¹²² Loi, 1978, 175.

¹²³ Ibidem, напомена 24 на страни 179.

¹²⁴ US SME, busta 568, Comando divisione „Sassari“, Notiziario giornaliero“ Paragrafo „Tenin – Situazione ribelli, 29 agosto 1941.

се тако што неће поновити ни у случају да Италија Хрватској буде морала да врати окупирану територију. Срби су такође тражили повратак у сва места са којих су били протерани.¹²⁵

Пошто су добили одговор да су хрватске власти под контролом италијанске војске, изјавили су да су вољни да устанак обуставе и да сарађују на успостављању мирног живота, изражавајући наду о анексии демилитаризоване територије Италији, пошто је то већ својим потписима затражило преко 100.000 Срба у Меморандуму послатом Мусолинију.¹²⁶

Такође је договорено да ће на даљим преговорима Србе представљати и др Нико Новаковић. Он се, четири дана касније, 29. августа, састао у Кистању са генералом Де Блазијом који му је најавио да генерал Амброзио припрема проглас којим се усташе протерују са окупираних зона. Нико Новаковић је позитивно одреаговао на вест, рекавши да ће дати коначни одговор на преговоре након договора са устаницима.¹²⁷

Ипак, ништа не одузимајући значају и улози др Нике Новаковића, треба поновити и подвући да је, на основу свеобухватне и поклапајуће архивске грађе сачуване у италијанским архивама, непоборива чињеница да је истински идејни отац и једини потписник споразума у име Срба био посланик Стево Рађеновић.

Договор српских устаника са Италијом постигнут је и потписан 1. септембра 1941. године. У дневнику дивизије Сасари о томе пише: „Са-стали су се данас у Пађенима вође Срба Лике, Долине Зрмање и Пађена (...), нису били присутни вође Срба из Голубића, Стрмице и Босанског Грахова“. Пристали су да прекину оружану борбу на територији под контролом италијанске војске, да не користе оружје, да не дозволе инфилтрацију комуниста. Споразум је, у име Војске Италије, потписао генерал Де Блазио и пуковник Умберто Салваторес, а у име Срба посланик Стево Рађеновић.¹²⁸

По наређењу генерала Виторија Амброзија, до 5. септембра све усташе су беспоговорно морале да напусте демилитаризовану зону. То је уједно означило и крај, све до капитулације Италије 8. септембра 1943, усташког масакра над Србима и Јеврејима у Лици и Далмацији.

.....

¹²⁵ Ibidem. Овде се цитира листа захтева Срба које је генерал Монтичели добио током састанка у Отрићу. (н.а.)

¹²⁶ Loi, 175.

¹²⁷ Ibidem, 176.

¹²⁸ US SME, busta 568, Comando divisione „Sassari“, Diario storico, 1 settembre 1941.

Закључци

Књига мемоара Салватореа Лоја доноси српској историографији досад непознату прворазредну архивску грађу. У досадашњим историјским анализама односа Србије са савезницима, али и односа снага у грађанском рату који је истовремено буктао у два правца на окупираној територији Краљевине Југославије у судару различитих етничких и верских субјеката, али и супротстављених идеологија комуниста и монархиста, примећује се озбиљан недостатак у коришћењу архивске грађе појединих држава, непосредних учесника или посматрача догађаја. Сliku збивања бриљантно употпуњује ова књига грађом релевантном и прецизно одређеном и чињеницама склапа слику догађаја, шири погледе, растерује маглу и продубљује сазнања, посебно о улози Италије на окупираном простору Краљевине Југославије, стварајући услове за потпунији увид и прецизније процене.

Архивска грађа приказана у Лојевој књизи недвосмислено потврђује геноцидност Независне државе Хрватске и њеног усташког режима, али нам даје и нову слику о Италији током Другог светског рата на окупираној територији Краљевине Југославије, посебно у погледу њене улоге и понашања у војно-политичком сукобу снага на терену и њеног става и деловања у дипломатији. Документација такође објашњава стремљења и ратне циљеве Италије на просторима окупиране Краљевине Југославије и инструменте и начине којима је покушавала да их постигне. Врло интересантан моменат су покушаји њених војних и цивилних власти да на сопствену иницијативу повлаче потезе и делују на терену, самостално, а често и супротно добијеним упутствима, при томе увек поштујући и руководећи се највишим принципима хуманости и хришћанског морала.

Ни у једном тренутку не сме се губити из вида да је италијански војник, био он официр или редов, стасао у савршено католичком окружењу, али и у условима двојценијске владавине идеологије фашизма. За данашње свхатање, врло је необичан и наоко несхватљив спој фашистичке идеологије са принципима хришћанства и католицизма, дубоко

укорењеног у дамаре скоро целокупног италијанског становништва тога времена. Италијанска професионална војска и мобилисани грађани, истом мером као и ватрени добровољци, црнокошуљаши и јуришници, на простору Лике и Далмације, Црне Горе, Албаније и на другим просторима на којима су се нашли као окупациона војна сила, сем ретких изузетака, листом су се спонтано и без оклевања стављали на страну заштите људског живота и цркве, каква год она била.

На овом месту поставља се питање да ли је разлог понашања италијанске војске према српском народу током Другог светског рата био резултат њиховог хришћанског васпитања и утицаја Католичке цркве који та иста црква није постигла међу Хрватима? Ако су разлози други, који су били циљеви, ако их је било, које је Италија хтела да постигне сукобивши се око Срба са својим савезницима, Независном државом Хрватском и њеним патроном Немачком? Да ли је можда посредни била намера италијанске политике да, откривањем свету тешких усташких злочина и својим војним и политичким реаговањем да их онемогући или спречи, пред савезницима оправда запоседање и окупацију хрватске територије, чиме се приближавала остварењу своје вишевековне тежње за „италијанском Далмацијом“, осујећене након завршетка Великог рата?

Италија се никада није одрекла Јадрана на који је сматрала да полаже неприкосновено историјско право. Ипак, који год да је разлог посредни, чињеница је да је Италија прва Европи и свету јавно пријавила и осудила усташке злочине и злочиначку политику и режим Независне државе Хрватске. Учинила је то крајем августа 1941. године, „само неколико месеци после првих зверстава Хрвата над Србима“¹²⁹ објављивањем специјалне путописне репортаже у два наставка под насловом „Погранична ходочашћа“ на страницама једног од тада најбољих и најугледнијих италијанских националних новина *Il Resto del Carlino* из Болоње.¹³⁰

Била је то апсолутно политичка одлука што потврђује, пре свега, чињеница да је *Il Resto del Carlino* био режимски лист јасне фашистичке оријентације, а Болоња, у то време, једно од најснажнијих упоришта италијанске Фашистичке партије и владине већине која је од пролећа 1924. била у Италији на власти.

.....
¹²⁹ Лазо М. Костић, *Хрватска зверства у Другом светском рату према изјавима Павелићевих савезника*, Чикаго, СНО из САД и Канаде, 1974, 287.

¹³⁰ Mila Mihajlović, *Jugoslavija: april 1941 – septembar 1943*, Beograd: Čigoja, 2020.

Нова архивста грађа на страницама књиге Салватореа Лоја позива на размишљање и нужно намеће нова виђења и нове процене историјског периода од 10. априла 1941. до 8. септембра 1943. Остаје необорива чињеница да је баш захваљујући Италији, српски народ на Тromeђи, у Лици и Далмацији сачуван од тоталног физичког уништења, што без трачка сумње потврђује изнета архивска грађа. Италијанска војна и цивилна власт не само да је од усташа заштитила српски народ на овим просторима, већ га је заштитила и од глади, издвајајући средства директно из својих магацина или наређујући и спроводећи враћање похаране имовине српских цивила, градећи им куће и штале, снабдевајући их семеном и оруђем. Италијанске болнице лечиле су српски народ и бесплатно им давале лекове.

Ипак, највећа концесија коју је Италија учинила у корист и за спас Срба на овом простору било је њеихово наоружавање. Устаници су још од првих дана могли да рачунају на италијанско оружје којим су тајно снабдевани, што се у документацији јасно потврђује. Нема сумње да су официри са тим били упознати, баш као и највише командне сфере италијанске војске. Тако се на терену створила специфична ситуација. С једне стране, италијанска војска је остала глува на усташке позиве уз помоћ у борби против устаника, дакле, позиве у помоћ војске савезничке државе на чијој се територији и налазила, а истовремено је устала у заштиту оних које је та савезничка држава прогањала, стала на страну устаника које је чак и наоружавала.

Увидевши развој ситуације на терену, став и понашање својих цивилних и војних власти, и политички врх Италије што је испрва водио умерену и опрезну политику према НДХ, врло брзо је одреаговао и одредио нови начин понашања, прилагодивши политичко-дипломатске инструменте промени ситуације на терену која је Италији отварала нове, ненадане могућности за остварење циљева „италијанског јадрана“.

И на крају, дивљење италијанских војника према српском народу, на страницама ове књиге је искрено и аутентично, дивљење према Србину, ратнику, витезу, сељаку, оцу и сину, али и према српској жени, мајци и ратници, стратегу и организатору, величанственој хероини без премца.

Библиографија:

Архиви:

Archivio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito.
Archivio Storico dello Stato Maggiore dell'Aeronautica Militare.
Archivio Storico dello Stato Maggiore della Difesa.
Archivio Storico Diplomatico del Ministero degli Affari Esteri.
Archivio e Biblioteca della Fondazione "Ugo Spirito".

Монографије:

Angelini, Giuseppe, *Fuochi di bivacco in Croazia*, Roma: Regionale, 1946.
Anfuso, Filippo, *Roma, Berlino, Salò (1936-1945)*, Milano: Garzanti, 1950.
Bastianini, Giuseppe, *Uomini, cose, fatti: memorie di un ambasciatore*, Milano: Editore Vitagliano, 1959.
Botteri, Guido, *Antonio Santin, Trieste 1943-1945*. Udine: Del Bianco Editore, 1963.
Diario del generale Furio Monticelli, comandante della divisione "Sassari" nel NDH 1941, MAE, Archivio storico-diplomatico, Fondo: Relazioni politiche, Jugoslavia 1931 -1945.
Finestra, Ajmone, *Dal fronte jugoslavo alla val d'Ossola*. Milano: Mursia, 1995.
Gorla, Giuseppe, *L'Italia nella Seconda guerra mondiale – Diario di un milanese ministro del Re nel Governo Mussolini*, Milano: Ed. Baldini e Castoldi, 1959.
Zanussi, Giacomo, *Guerra e catastrofe d'Italia*. Roma: Casa editrice libraria Corso, 1945.
Zbornik dokumenata i podataka o Narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, Tom V, knjiga 1, Borbe u Hrvatskoj, 1941, Beograd: Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije

Костић, Лазо М., *Хрвајска зверстива у Друјом свејском райу према изјавама Павелићевих савезника*, Чикаго, СНО из САД и Канаде, 1974, 287.

Krizman, Bogdan, *Ante Pavelić i Ustaše*. Zagreb, Globus, 1978.

Krizman, Bogdan, *Pavelić između Hitlera i Musolinija*. Zagreb: Globus, 1980.

Le operazioni delle unità italiane in Jugoslavia (1941-1943), Roma: Ministero della Difesa, US SME, 1978.

Loi, Salvatore, *Le Operazioni delle Unità italiane in Jugoslavia - 1941-43*. Roma: Stato maggiore dell'esercito, Ufficio storico, 1978.

Loi, Salvatore, *Jugoslavija 1941*, Torino: Edizioni de „Nastro Azzurro“, 1953.

Mihajlović, Mila, 1941. *Dalmacija, mladosti*, Zrenjanin: Art-Projekt, 2008.

Mihajlović, Mila, *Jugoslavija: april 1941 – septembar 1943*, Beograd: Čigoja, 2020.

McCormick, Robert, *Gli ustascia e la Croazia di Ante Pavelic. Il genocidio dimenticato dei serbi, ebrei e rom nella seconda guerra mondiale*, Gorizia: Leg, 2018.

Paris, Edmond, *Genocide in Satellite Croatia (1941-1945)*, Chicago: The American Institute for Balcan Affairs, 1961.

Roatta, Mario, *Otto milioni di baionette*, Milano: Mondadori, 1946.

Roatta, Mario, *Diario: 6 settembre – 31 dicembre 1943*, Milano: Mursia, 2017.

Salvatores, Umberto, *Bersaglieri sul Don*, Parte Prima, Bologna: Tipografia Compositori, 1958.

Skoko, Savo, *Pokolji hercegovačkih Srba '41*, Beograd: Stručna knjiga, 1991.

Споменница Динарске четничке дивизије 1941-1945, Чикаго: Покрет српских четника Равне Горе у слободном свету, 1993.

Talpo, Oddone *Dalmazia, una cronaca per la storia*, volume I, SMD, Ufficio Storico: 1995.

Чланци и документи:

Narodne novine n.1, Загреб, 10. април 1941.

„Appello di Pavelic ai croati“ in *Relazioni internazionali, Settimanale di Politica Estera*, Milano: Istituto Studi Politica Internazionale, Anno 1941, 6 aprile.

Zoli, Corrado, "Peregrinazioni intorno ai confini" in Quotidiano *Il Resto del Carlino*, Bologna 18, 21 e 23. settembre 1941.

Скраћенице:

DFGP	Documents on German Foreign Policy
MAE ASD	Ministero degli affari esteri – Archivio Storico diplomatico
SMD	Stato Maggiore della Difesa
US SMA	Ufficio Storico Stato Maggiore Aeronautica
US SME	Ufficio Storico Stato Maggiore Esercito

САЛВАТОРЕ ЛОИ

ЈУГОСЛАВИЈА 1941.

Превела и приредила: др Мила Михајловић

“... in arduis felicitas...”

Предговор

Прегршт година је прошло од када су странци злих намера нашим командантима и војсци приписивали да су по наређењима починили „ратне злочине“ за које победник обично оптужује побеђеног да би још суровије газио по његовој несрећи. Нажалост, неки недостојни Италијани, из сервилности или удвориштва, нису се уздржавали да те оптужбе, у највећем броју неосноване, подрже.

Књига *Југославија 1941*. стиже да увећа документацију о деловању и животу наших трупа изван граница Краљевине Италије током Другог светског рата, као драгоцен архивска грађа на којој може да се постави истина, једном када, угасла мржња и смирене заслепљујуће острашћености, људи, ствари и догађаји буду могли да се процењивани духом ослобођеним од предрасуда и предубеђења.

И у Југославији, дакле, сазнајемо из интересантне књиге Салватореа Лоја, баш као и на осталим просторима Балкана, или у Француској, у Русији и било где да су се налазили наши људи под оружјем, Италијани су посвуда за собом оставили траг своје хуманости, разумевања и саосећања, своје топле људске племенитости која се, често, чак и сукобљавала са италијанским државним и политичким интересима и ратним потребама.

Како нам Салваторе Лои открива и документује, наше трупе, званично „распоређене на пријатељској територији“ и са ограниченим могућностима, нису нимало биле неосетљиве на усташке персекуције Срба и у сваком моменту су се снажно супротставиле насиљу и неправди, штитећи слабијег од угњетавања јачег, високо афирмишући надасве супериорност хуманости цивилизације коју су на тим просторима представљали, разборито и увек дубоко свесни својих дужности како се ретко може у једнакој мери пронаћи у редовима других зараћених страна, с једне, или пак, са друге стране.

Широку дифузију би, стога, требало да има ова књига, јер Италијани себе саме слабо познају и, нажалост, имају лошу склоност да приказују врло мало онога што би могло да наиђе на позитивну оцену и

симпатије непристрасног просуђивача. Пред овим страницама што евоцирају епизоде и догађаје великог значаја којима није потребно тумачење јер саме за себе говоре, распршују се клевете и приче лукаво смишљене и ширене с намером да се из њих извуку користи или злурада самозадовољства, и свака хвала иде аутору који је, како рече један мудри источњак, упалио светиљку пуну уља која, без ватре, никада не би засијала и открила суштину свога постојања.

*Густаво Реизоли¹³¹
генерал Армијској корџуса*

.....
¹³¹ Gustavo Reisoli (1887-1955), потомак италијанске племићке породице из Торина, био је италијански генерал, историчар и књижевник. Активни учесник Другог светског рата са чином генерала (1938) и генерал-мајора (1.јул 1941), пензионисан је 1947. са чином генерал-потпуковника. (прим.прев.)

УВОД

„... оно што о историјским догађајима знамо садржи се, на крају крајева, на ономе што могу да нам пруже споменици, документа, обичаји из датог временског периода и забележених сведочења која су оставили очевици, или бар њихових записаних сећања. Ако сећање на неки догађај не буде било непосредно потом записано, далеко мање бисмо могли да верујемо сећањима орално пренесеним будућим генерацијама једноставно зато што тада није више могуће да нам оно донесе тачно и целовито чињенично стање. Само за нас важне и упечатљиве чињенице остају дубоко забележене у памћењу, али се детаљи током година лако губе и нестају ... и за врло кратко време, сећање на те догађаје које и даље чувамо, постаје несигурно и деформисано.“¹³²

Теза је једноставна, али јој се мора признати гвоздено чврста логика. Историчар каже да, како би се избегло да време из сећања протагониста прекрије велом заборава чињенице, неопходно је да се исте фиксирају у запису, посебно уколико су од историјског значаја: само на тај начин догађаји који граде историју могу да победе проток времена. Тако и Манцонијев протагониста Анонимус. са мање речи али још ефикасније, изражава идентичан концепт дефинишући *Историју* као „велики рат против Времена“.

Из ове премисе произилази моја намера: да испричам догађаје у којима сам учествовао, објективно и верно. Проток година је можда из сећања избледео маргиналне чињенице, податке и имена, али су мозак, а надасве душа, сачували потпуно неизмењено памћење догађаја од историјског значаја.

Постоји о недавном светском рату обилата литература. О различитим ратним фронтима много је написано, можда и превише, дозволите да додам, а све на штету тачне верзије збивања и објективног

.....
¹³² Цитат из књиге *Вереници*, ремек-дела италијанског књижевника Алесандра Манцонија објављено 1840. (прим.прев.)

тумачења истих, на основу којих би сутрашњи историчар требало да, за сва будућа времена, фиксира оно што се доиста збило од 1939. до 1945.

Мало или ништа је, међутим, написано о сектору Другог светског рата који је од свих других стратешки, а посебно политички, био најосетљивији. Мислим на простор Балкана уопште, а посебно на Југославију, иако се ради о теми о којој се никада довољно неће моћи да исприча.

Политичко-војна догађања у Југославији одувек су имала посебан, фасцинантан аспект. Била су последица и узрок многих интрига и завера, издаја и јунаштва, покоља и разарања. На тој земљи, дешавања сазревају у тмини завере, ходају по граничној нити тајновитости и шпијунаже, да би експлодирали у нечувене манифестације насиља.

Ето због чега нам тачно познавање догађаја на Балкану често измиче, а сведочења никада нису довољно бројна и исцрпна.

Ово посебно важи за дешавања у Југославији током 1941, несумњиво најзначајније ратне године, јер баш она чине логику и природну премису свега што се у халуцинантној, опсесивној, трагичној прогресији морало да деси у годинама које су следиле, а о којој (у Италији) недостаје икаква публикација историјског и документационог садржаја. А оно мало што постоји, проистиче из иностраних извора и апсолутно не одговара истини, јер је резултат политичких мотива ниског профила. Углавном се покушава да дискредитује италијанска војска која се у то време налазила на југословенским просторима, да се прекрије љагом и бешчашћем и оптужи за незамисливе, најгнусније злочине.

Покушаћу да раскринкам злу намеру оних који су се усудили да оцрне нашу војску у Југославији, свестан свог скромног доприноса историји, али и да том моралном обавезом испуњавам дужност према онима који су на тим просторима, под оружјем служили отаџбини.

По признању свих, скоро потпуно занемарена страница недавног светског рата је она која се тиче италијанске окупације Југославије по окончању муњевитог априлског напада 1941. године, када су се наше јединице нашле усред страховитог грађанског рата разбукталог током јула месеца између Срба и Хрвата. О том рату намера ми је да прикажем мрачне догађаје, не ограничавајући се, међутим, на опис крвопролића. Хоћу да истражим до крајњих граница све аспекте и пружим објашњења што је могуће исцрпнија на основу чињеничних, психолошких, ет-

ничких и историјских елемената без чега је немогуће свако разматрање и историјска оцена догађаја на Балкану.

Осим тога, биће значајно уклопити стање у Југославији 1941. године у шири, светски политичко-војни контекст и игре интереса великих сила укључених у рат.

Кроз излагање надам се да ћу достићи и остварити првенствени циљ овог дела, односно да истакнем хуманитарно деловање италијанске војске у тим крвавим и мутним данима, понашање које је достигло највише домете хероизма и племенитости што су блажили сукоб Срба и Хрвата, били бедем пред суровошћу и од смрти отргли на десетине хиљада људских живота са обе завађене стране.

Чињеница да се све то дешавало често изван било каквог наређења виших команди, већ на иницијативу и по нахођењу оних мањих, или појединаца,¹³³ даје додатну вредност људском ангажовању оних који су много пута по цену живота радили како им је властита савест налагала. Касније, када их је ток догађаја довео у незавидан положај, немали број оних које су спасли, срамно се нашао у редовима њихових крвника. Истина је да је жртва многих и многих Италијана који се из Југославије нису вратили својим кућама пред Историјом задобила, и још и данас има, аспекте аутентичног мучеништва са ког је дужност скинути вео срамног заборава.

Жеља ми је да многи Италијани што, нахајно и лакомислено узимајући за праве информације које умешно из властитих интереса шире непријатељски извори, оптужише наше војнике за почињене ужасе, исправе свој суд. Засигурно је крајње болно да и међу нашим суграђанима има оних који, под страним утицајем, несвесно и неодговорно постају корифеји туђе злонамерне пропаганде која, по снази претпоставке да су Италијани били ти који су у Југославији починили злочине, покушава да нам распарча државу, корифеји оних који се нису устезали да масакрирају људе који су их спасли и који су, незајажљиви у злу, искалили мржњу ломећи и уништавајући споменике Италијанима палим у претходном рату 1915-1918.¹³⁴

.....
¹³³ Ситуације су се појављивале изненада, неочекивано и захтевале су моментално реаговање, па чак и доношење одлука са великим последицама, без да је било времена или могућности да се обавесте више команде. (н.а.)

¹³⁴ Дана 12. августа 1944, Титови комунисти су у Горици срушили споменик палим Италијанима у Првом светском рату.(н.а.)

Излагање је објективна хроника особе која је дуги период провела на позорници догађања о којима сведочи. Овде нема намере отварања било какве полемике, већ жеља да се повере историји непознате чињенице и учини дужна почаст успомени на безбројне животе у сивозеленим униформама положене отаџбини.

Чуталац ће са страница ове књиге сазнати хрватску мрачну позадину из 1941, а нарочито истину о ставу и понашању наше војске. Сазнаће о ратним догађањима који су у своје време у Италији били скривани и заташкивани, јер „званично“ 1941. године је све у Југославији текло, или је морало да тече, нормално. Сазнаће, коначно, и како је присуство сјајних италијанских регименти и мисија неких њихових официра у вихору српско-хрватског грађанског рата, практично подарило Италији значајне територије, између осталог и анексију целе Далмације која јој је била отргнута, без обзира на успешно победничко окончање на Јулијском фронту. И баш је једној регименти берсаљера било поверено да Отаџбини Италији врати земљу Берсаљера Рисмонда¹³⁵. Јер, да Судбина није одлучила другачије, у општем ратном контексту, данас би Далмација и даље била италијанска.

Књига доноси непознате чињенице, обogaђена је широком фотографском документацијом као аутентичним доказним материјалом и пред историјом је сведочанство истине.

Могуће је да у непрецизним фуснотама читалац наиђе на штампарске грешке и недостатке у погледу имена, датума и догађаја што је више него разумљиво, јер сам писао пре свега по ономе чега се сећам. У сваком случају, грешка, ако постоји, тиче се неког ситнијег детаља и ни у ком случају не може да умањи велику реч истине коју ова хроника афирмише, упркос лажима које се шире изван и унутар наших граница.

.....

¹³⁵ Francesco Rismondo (1885-1915), италијански национални херој рођен у Далмацији која је у то време припадала Аустроугарској, јула 1915. ступа као добровољац берсаљер и италијанску војску одмах након што је Италија ушла у рат. Нестао на ратишту на северном фронту у Италији, вероватно заробљен и препознат, преки војни суд га је осудио на смрт вешањем. Тако је 13. августа 1916. и Италији проглашен мртвим, постхумно одликован сребрном медаљом за храброст, а Д'Анунцио га је назвао *Вазнесењем Далмације*. Сребрна медаља за храброст је 1952. године замењена за зладну. (прим. прев.)

Деловања нашег Војника на Балканији далеке 1941. године треба да се памти као аутентична слава нације и као споменик западне цивилизације који је, с оне стране Јадрана, подигла Италија.

Искуство, лична сећања, душевна стања, догађаји обнављани у друштву ратних другова, меморије команданата: све сам то овде исписао непосредно након дешавања и у једном даху. И зато могу да тврдим да кроз моје скромно перо говоре они који су прошли југословенску авантуру под оружјем, поносно и часно служећи Отаџбину.

Аутор

ПРВИ ДЕО

I ПОГЛАВЉЕ

ПАД ЈЕДНЕ КРАЉЕВИНЕ

Путеви што у Југославији воде кроз природу, час сиромашну али сугестивну, час бајковито лепу мада ледену и страшну, ретки су и лоши. Као реке прашине кроз дуге серпентине пресецају шуме, пропадају у долине и успињу се по планинама. Махом су оивичени зидићима од камена и обухваћени голетима, увек истим и монотоним. Ретке су оазе зеленила у непрекидном сивилу идентичног окружења у ком се, чини се сасвим случајно, стигне до висова чаробне, заносне лепоте.

Киша је тог далеког априла 1941. друмове претворила у блато. Кретала се гацајући мучно и споро војска тешко поражена на границама властите државе, идући ка срцу земље предвиђене за последњу, екстремну, очајничку одбрану. Остаци југословенске армије, под штитом одступнице неколико дивизија, повлачило се пред налетима италијанских и немачких трупа. На правцу напредовања кроз Југославију, Јадранска дивизија је покушавала да успори корак берсаљерима италијанског Армијског корупса Челере (Corpo d'Armata Celere).

Дани су били тмурни. Снажан ветар је небом разносио густе завесе облака који су се ројили обликујући чудовишне фигуре, да би се наједном разилазили и на земљу пропуштали, мада само на који тренутак, влажне зраке сунца.

Често светлуцање пресецало је сивило дана: од вишедневне обилате кише, лишће и трава трепераво су блистали пролећним зеленилом, раскидајући самоубилачку једноличност каљуге, свуда наоколо, као да смо се нашли усред огромног мора од блата.

Војска у повлачењу била је у тешком стању и повлачила се мучно и без реда. Ипак, певали су као да, уместо у сусрет дефинитивној пропасти, сада већ сигурној упркос сваком оптимизму, иду у сусрет победи. Али песма што је одјекивала дуж тих путева није била природна. Била је то песма пркоса. Последњим снагама духа, људи су покушавали да и у очају високо држе главу:

*Тамо далеко, далеко од мора,
шамо је село моје, шамо је љубав моја!
Тамо далеко, иде цветица лимун жути,
шамо је Српској војсци једини био љути.*

Певали су Срби, песму своје бескрајне љубави, певали су понос нације и веру у победу. Али овога пута, мелодија је имала призивак фалша оркестра шкрипе конвоја, турирања и бректања мотора возила у одступању једне поражене војске што се уморно теглига попут гигантске змије кроз болне уздахе, утученост и смрт.

Април 1941. Друга италијанска армија и немачке снаге под командом маршала Фон Клајста (Von Kleist) и Листа (List) разбиле су за пар дана на границама Југославије отпор трупа краља Петра II Карађорђевића. Јуришне колоне хитале су на крилима ентузијазма успеха по тешко проходним путевима гонећи непријатеља у бекству покушавајући да му онемогуће да се у дубини земље реорганизује.

18. априла је проглашено примирје, али за бившу Југославију то није значило крај трагедије. Млади краљ у избеглиштву, растурена војска за коју је, како је већ речено, била предвиђена одбрана до последњег даха на шумовитом и непроходном простору Србије, осујећења генијалном и смелом маневру Листових трупа и италијанских јединица, цела Југославија, подвргнута ратним законима италијанског и немачког окупатора, била је као обузета, изузев разумљивог административног нереда, неким апсолутним, скоро свечаним миром. Апсолутна тишина у којој се мутљавила серија олујних догађаја. Када је 27. марта државним ударом у Београду оборена влада и смењен регент принц Павле и његова италиофилска влада, контролу земље преузеле су неке струје војног врха и српске високе финансијске моћи отворено англофилске. Првих дана априла, у строгој аули Доњег дома у Лондону одзвањали су задовољни узвици. Нека се припазе Италија и Немачка нове, праве Југославије! Десет дана касније, нова Југославија је лежала, буквално разбијена на делиће, под ногама италијанско-немачких армија.

Није пореметило ту апсолутну тишину ни проглашење Независне државе Хрватске, неколико сати након пробоја југословенске границе на Јулијском фронту!¹³⁶ Разлози се, вероватно, могу пронаћи у великој

.....
¹³⁶ У ноћи између 10. и 11. априла 1941, неколико дана након почетка напада Осовине на Југославију, проглашена је Незавсна држава Хрватска. За само пар дана, нова држава је формирала владу и признали су је Италија, Немачка и Словачка. Независна Хрватска била је од самог почетка живи ентитет, иако је мора-

збуњености и запрепашћењу становника поражене земље. Муњевито одвијање догађаја у потпуности је преокренуло дотадашњу политичку ситуацију и променило *ab imo*¹³⁷ аспекте друштвеног живота, доводећи у доминантни владајући положај дојучерашњу мањину.

Владао је апсолутни мир, понављам, и дан за даном задобијао аспекте ноћне море. Хрвати, који су дуги низ година сањали крај свог подређеног положаја потајно гајећи жељу за осветом, сада су, ослобођени српске надмоћи и можда још несвесни моћи коју су им међународне политичке околности изненада ставиле у руке, остали су чудно мирни. У таквом понашању следили су их Срби које је, бар површно размишљање могло да наведе на закључак да између њих и Хрвата долази моменат обрачуна.

Оружје војске у расулу је у највећем делу било предато окупационим војним командама, а велики део су сакрили Срби који су чинили, скоро у потпуности, војни врх поражене армије. Да га сакрију није им било тешко, имајући у виду подручје, мотивисани, више од предострожности од неког будућег сукоба, сентименталношћу која наводи војника, па и оног пораженог, да на сваки начин избегне да га се одрекне.

Све је, дакле, било тихо и мирно. Чак и природа. После кишних олуја без краја, раскрилило се пролеће, благо и лепршаво. Наоко, од муњевитог рата није било ни трага, као да га је киша што га је непрекидно пратила певајући му језиву, чудовишну погребну нарицаљку, испрала и избрисала из памћења људи и ствари, па и сваку помисао на њега и сваки његов траг.

Дозволите ми једну малену историјску дигресију, како би се лакше разумело оно што следи.

Треба имати на уму да су се међу разним етничким групама које живе на просторима Југославије, две одувек истицале, па и сада, по свом жарком национализму и љубоморној љубави према независности: Срби и Хрвати.

Српска историја бележи још 1190. године овај поносити народ у својој независној држави (Рашка жупанија), те да се одувек борио, упор-

.....
ла да чека на дефинисање својих граница посебним споразумима „слободних преговора“, како су то Мусолини и Хитлер називали у телеграмима о признању које су новој држави упутили, између сила Осовине и нове државе. (н.а.)

¹³⁷ Из дубине душе. (прим. прев.)

но и храбро, снагом поткрепљеном аутентичним фанатизмом, против разних завојевача и краћих и дужих окупација, попут турске или аустријске Хабсбурга. Након што је 1830. стекла независност, најпре под династијом Обреновића, па потом под Карађорђевићима, Срби, потомци хероја српске независности су успели да по окончању Првог светског рата државу прошире на велике територије Црне Горе, Босне, Славоније, Струмице и Хрватске.

И Хрвати су, попут Срба, у својој вишевековној историји одувек стремили ка независности и, током дугих периода живота обесправљених у туђој држави, Угарској и Аустријској монархији, успешно су се изборили за аутономију која је била барем административна. После завршетка Првог светског рата, нашли су се у већинској држави оних које су сматрали својим највећим непријатељима.

Де факто, две етничке групе, Срби и Хрвати, кроз векове и догађаје које су заједнички проживљавали, никада се нису слагали. Жестоко везани за властиту традицију, за другачију веру (Срби су православци, Хрвати католици), и једни и други фанатични националисти, два су народа одувек била острвљено завађена, уместо да у заједничком пореклу пронађу мотив за солидарност и уједињени се боре за слободу и благостање. Та међусобна нетрпељивост је била и јесте вероватно непоправљива, урасла у саму природу оба народа, али је засигурно била поткрепљивана и потпиривана од стране многих страних сила које су вековима владале Балканом. Ривалитет одржаван увек жив, био је од велике користи тлачитељу да их подјарми и њима влада.

Анексија Хрватске Србији 1919. у Хрватима је више него икад раније разбуктала њихове аспирације ка независности. Српска репресија била је вешта и брутална. Закон из 1929. који је за циљ имао „уједначавање“ различитих етничких група у Југославији, *де факто* је заузео српску диктатуру. Осим тога, устав из 1931. је одредио да постоји само једна, југословенска нација и забранио формирање верских, етничких и регионалних удружења са економским циљевима или пак физичког васпитања.

Срби су постали апсолутни господари државе, пошто су у њиховим рукама били висока државна бирократија и генералштаб оружаних снага. Исто тако, гушен је сваки покушај хрватске аутономије, нешто што се могло да подвргне под опасни термин велеиздаје назначен у наведеним законима, па дакле, буде жестоко гоњено и кажњавано.

Убиство краља Александра I Карађорђевића 1934. од руке протераних Хрвата део је догађаја сазрелих у клими мржње и разјарених

страсти доведених до пароксизма. У мрачним годинама 1939-1941, док је на међународној сцени избијао и ширио се светски рат, хрватске тенденције према Силама Осовине, више из опортунизма него из политичко-идеолошких убеђења, Србима су биле познате и прогањане. Италијанска војска је у многим југословенским градовима затекла затворе препуне Хрвата, а у неким местима су по затворима затицане, жицом везане, и хрватске жене и девојке.

II ПОГЛАВЉЕ

ЗАХТЕВИ ИТАЛИЈЕ

Победничке Силе Осовине поделиле су Југославију:

- а) формирана је српска држава сведена на границе из 1915. На њено чело је постављен генерал Недић под контролом и утицајем Немачке;
- б) Црна Гора је припојена италијанској Албанији, у очекивању дефинитивних одлука;
- в) формирана је Независна држава Хрватска под утицајем Италијана и Немаца који су се договорили и исцртали демаркациону границу. Власт је предата хрватској националистичкој партији усташа Анте Павелића;
- г) дошло је и до других територијалних промена од којих, у погледу Италије, треба нагласити оне везане за наше захтеве у Далмацији.

Италија је имала свако право да значајно утиче на политику, војску и територијалну управу нове усташке државе. То право је потицало из чињенице да је Немачка преузела управу над новоствореном редокнованом Србијом и источним деловима нове хрватске краљевине. Уверена у исправност свог става, Италија је сматрала да се ради о дистрибутивној правди и политичкој равнотежи.

Немци, наши савезници, наравно, нису се мешали у наше ингеренције у унутрашње ствари хрватске државе. Бар не формално. Али су *де факто* покренули подмуклу и лукаву делатност психолошке пенетрације, посебно међу усташким главешинама. Биле су им познате почетне симпатије Хрвата према Италији и имали су за циљ да их преусмере на себе. Убрзо им се пружила прилика.

Наиме, Италија је вишедеценијским пропагандним радом (чак је Мацини говорио о италијанско-словенским „сусретима“) поткрепљеним историјским, етничким чињеницама и културним споменицима,

јавно изражавала своје аспирације на Далмацију, па је сматрала да је, по срећном окончању војне кампање на Јулијском фронту априла 1941, имала право да анектира овај италијански историјски и културно-политички простор. При томе је наишла на глуви и енергични отпор Хрвата које су у томе подржавали Немци. Ако не подржавали, засигурно су их на то подстрекавали. Објашњење је једноставно. Циљ је био да се избаци италијански утицај на територији и наметне свој, односно, да се онемогући Италији да анектира Далмацију чиме би се анулирала и италијанска хегемонија на Јадрану. После више деценија, Немачка је вратила у жижу стару хабзбуршку политику која је источну обалу Јадрана хтела за себе и своје економске и стратешке потребе.

Ово очигледно потврђује чињеница да је Немачка, уз пленипотенцијарног министра, у Загребу задржала, у функцији „пленипотенцијарног генерала“, бившег хабзбуршког дипломату Глајса вон Хорстенау (Gleise Von Horstenau), високог експерта за балканска питања. Да је Италија успела да у потпуности припоји Далмацију, Јадран би постао италијанско језеро. И баш то су наши савезници по сваку цену хтели да онемогуће. Битка се водила свим средствима.

Дана 5. маја, Адолф Хитлер је у Рајхстагу изговорио чувени говор одајући пошту Италији за успехе у муњевитом југословенском рату и тешкој војној кампањи у Грчкој „у којој је посебно изражена храброст и самопрегорни дух италијанског војника“. Фирер је свечано потврдио да Немачка не гаји, у погледу Балкана, икакве егоистичке или територијалне аспирације. Одатле имплицитни позив онима који су такве аспирације имали, односно Италији. Хитлер је говор закључио, међутим, подсјећајући да је Србија увек за Немачку представљала опасност. Зар није из Србије проистекао Први светски рат? Ето, дакле, разлога и образложења да је то немачка утицајна зона, без ограничења ни времена ни начина вршења тог утицаја на територијално редуковану српску државу.

Говор као да је изговорен с намером да код Павелићевих пленипотенцијара именованих за преговоре са Италијом распламса свако анти-италијанско осећање. Преговори, крајње напорни и детаљни, коначно су закључени. Не може се рећи да је Италија остала задовољна. У формалном смислу, садржај споразума су потврде хрватске захвалности Италији, али је он за Италију у суштини био потпуно негативан. Дана 15. маја 1941. је свечано рестаурирана круна краља Звонимира, античког хрватског владара кога је признао папа Гргур VII пославши му свог легата на свечаност крунисања. Следећег дана, хрватски министар за националну едукацију, доктор Будак, објавио је свечано вест преко Ра-

дио Загреба. Изрази „непролазног“ италијанско-хрватског пријатељства били су толико снажни, да је било савршено јасно да ће круна бити понуђена једном италијанском принцу.

Дана 17. маја, делегација на челу са Павелићем стигла је у Рим да званично изрази понуду. Али, истог дана (симптоматично!), лист Независна држава Хрватска је, као орган Павелићеве странке, у свом првом броју свечано прогласио Принципе усташког покрета у седамнаест чланова, као да покаже свету да Хрватска припада Хрватима! Већ следећег дана, краљ Виторио Емануеле III је за краља Хрватске именовао Ајмонеа Савојског. Истог дана, Анте Павелић и Бенито Мусолини потписали су три историјска протокола које наводим у синтези:

1. Трактат о одређивању граница Краљевине Италије и Краљевине Хрватске.

У састав Краљевине Италије улазе, између осталог:

- територија области Сушак (чији бродоградилиште је названо лука Сауро), Чабра, Брнчића и део Делница, изузев општина Хрљин, Бакарац и Краљевица;
- рт Светог Марка и острва Крк, Раб и сва мања острва све до Јабланице, као и острва Задарског архипелага;
- простор обухваћен линијом која је од врха Превлаке ишла до Велебитског канала па све до мора код Новоградске, настављајући се и обухватајући Буковицу и градове Шибеник, Трогир и Сплит са предграђима, али не и острва Брач и Хвар;
- острва Чиово, Вис, Шолту и оближња мања;
- острва Корчулу и Мљет;
- Боку Которску.

Предвиђена је, на крају, и додатна конвенција у погледу управе Сплитом и

Корчулом, као и формирање једне Паритетне комисије за дефинисање граница округа Љубљане.

2. Војна конвенција

Хрвати су се обавезали да не граде било какво војно утврђење нити постају и да не подижу икакву фабрику експлозива, како на острвима, тако и на копну у одређеном појасу дуж зона које се граниче са територијама анектираним Италији, те да неће формирати икакву ратну морнарицу, изузем пловила потребних за обављање задатака финансија и полиције. Обавезали су се и да дозволе пролаз италијанској војсци

на територији дуж пруге Ријека-Котор и пруге Ријека-Огулин-Сплит све до града Котора.

3. Трактир гаранције и сарадње између Краљевине Италије и Краљевине Хрватске.

Италија гарантује независност и територијални интегритет нове хрватске државе, која се обавезује да не потпише било какав међународни трактат или конвенцију супротну интересима Италије и без њеног знања; исто тако ће се уздржати од било каквих радњи које би биле у супротности италијанских стратешким и политичким интересима. Хрватска може да рачуна на помоћ италијанских Оружаних снага за спровођење своје војне организације, као и припрема и обуке својих јединица и командних кадрова.

Ово су три историјска протокола потписана у Риму 18. маја 1941. године.

Вековни проблем Далмације, као сентименталне аспирације, за нас Италијане био је само делимично решен. Уместо да загарантују италијанску доминацију на Јадрану, потписани протоколи су, међутим, с обзиром на дуга обалска решења, практично били тек нека полазна тачка. Подвала је била очигледна. Можда је у томе придонела италијанска ситуација углавном с врло мало среће у кампањи у Грчкој, значајно угрожавајући престиж Италије у оквиру Осовине?

Углавном, анексија далматинских градова, иако прелепих у својој чаробној архитектури која је нескривено и неизбрисиво разметала умеће својих венецијанских градитеља, баш као и у говору и лепоти њихових девојака, наравно да није могла да задовољи наше интересе. Политички, Италија, чије су аспирације биле да се афирмише на Балкану и која је сматрала да јој је надохват руке прилика да тај свој сан и оствари, морала је нагло да се заустави. Понудом хрватске круне једном италијанском принцу се, можда, хтело да Италији ублажи горчина одузетог залогаја. Животи на хиљаде и хиљаде италијанских добровољаца из Далмације положених у Великом рату зарад уједињења са Италијом, дубоко и фанатично у души италијанског живља у Далмацији, и даље је остао рачун за наплату. Стога не треба да чуди ако, у оквиру рата без скрупула и у сенци заинтересованих сила за поделу територије, Италија није имала намера да дозволи да јој измакне прилика да, у датом моменту, припоји целокупан простор Далмације што је сматрала својим светим правом.

III ПОГЛАВЉЕ

ТРУПЕ СТАЦИОНИРАНЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ЈЕДНЕ ПРИЈАТЕЉСКЕ ЗЕМЉЕ

Касног поподнева дана 1. маја 1941. године, командант регименте берсаљера хитно је позват у команду Армијског корпуса Челере. Пове-рен му је тежак и деликатан задатак: да окупира Карловац. Тачно у седам сати и тридесет минута 2. маја 1941, пуковник Умберто Салваторес је, у пратњи свог штабног официра и једног берсаљера, аутомобилом стигао у центар града. Два сата касније, трупе под његовом командом: моторизована чета L, две чете берсаљера на моторима и артиљеријска батерија 20мм, ушле су из три правца у Карловац.

Стање у граду било је хаотично. Топови су престали да туку пар дана раније, а претходно друштвено-политичко устројство пало је као тврђава од карата под ветром италијанско-немачке инвазије. Град је окупирала италијанска моторизована војна колона у чијем је саставу била и 12. пук берсаљера, па предат Немцима који су још ту боравили као окупациона сила. Настала је врло чудна ситуација: Немци су били потпуно свесни да се ради о територији стављеној под италијанску војну управу на основу потписаних споразума и зато су у граду оставили, ради чувања и симболичне предаје, једног капетана и 20 војника. Имајући у виду слабост снага, мудро су одлучили да не реагују и пуштају стање да се стихијски развија.

Ситуацију су искористили Хрвати да у граду формирају регуларну војну команду и утврђење са преко 2.000 војника организованих у три батаљона (један инжињеријски и два пешадијска), неколико противавионских батерија, и центар за регрутацију добровољаца постављен у неколико магацина и активно у функцији. Свему томе није било ниско места, с обзиром да су преговори између влада у Риму, Берлину и представника Анте Павелића још били у току, како у погледу одређивања граница, тако и војно-политичке организације нове хрватске независне државе.¹³⁸

¹³⁸ Споразуми су перфекционирани тек 18. маја 1941. године. (н.а.)

Долазак берсаљера је еуфоричне Хрвате спустио на земљу и, истини за вољу, може се рећи да су за двадесет и четири сата од уласка у Карловац високог италијанског официра, примирили страсти. Њихов командант Иван Томашевић дошао је код пуковника Салватореса ради разјашњења ситуације.

Добио га је и то у врло прецизном облику. Пуковник Салваторес је у име италијанске 2. Армије преузео потупуну власт у граду, а хрватском команданту је наређено да разоружа све цивиле у граду и оближњим селима и да чека даља упутства.

Италијани су моментално прешли на дело. Реорганизован је јавни живот с посебном пажњом на функционисање железничког, телефонског, телеграфског и друмског саобраћаја. Одмах су формирани и контролни војни пунктови и наређено строго ноћно патролирање. Дозвољена је организација усташких јединица под дирекцијом др Нишкића, председника локалног суда, иначе блиског пријатеља Анте Павелића. За градоначелника је постављен извесни Феликс Жировић који се, у свакој ситуацији, показао као прави господин. На место италијанског цивилног комесара постављен је мајор карабињера др Риналди, који је, из политичких разлога, на кратко одложио преузимање дужности.

Локална полиција, задужена за контролу прилива људи из околних места, како би онемогућила долазак могућих хушача и изазивача нереда, обављала је дужност са задовољавајућом ревношћу и добрим резултатима.

Дана 5. маја, командант 2. Армије, генерал Виторио Амброзио, дошао је у град да присуствује црквеној литургији. Догађај је на хладно и безвољно становништво позитивно деловао.

Став пукованика Салватореса по доласку италијанске војске у Карловац, чврст и одлучан, али без грубих потеза и осорности, у неколико дана је нормализовао претходно хаотично стање. У таквој атмосфери је 5. маја генерал Амброзио, поздрављен војним почастима ушао у Карловац и поставио команду 2. Армије, па као проконзул Италије започео свој рад на територији Независне државе Хрватске са циљем да спроведе суштински италијански утицај на унутрашње послове хрватске државе, неопходан да избалансира немачки утицај на оближњу српску државу, а надасве, да заштити наше интересе на Јадрану.

Хрвати су преузели власт коју су на њих пренеле италијанске и немачке војне власти 20. маја 1941. у извршењу потписаног Римског споразума, а генерал Амброзио је симболично предао окупирано подручје маршалу Кватернику, министру рата у усташкој влади.

Италија је остала господар анектираних територија, ради чије управе је, краљевским декретом, успостављена Губернија Далмације са три округа: задарски, сплитски и которски. За првог гувернера је именован Ђузепе Бастијанини.¹³⁹

Значајан догађај: дана 20. маја су се свуда по загребачким парковима и улицама појавили велики портрети војводе и војвоткиње од Сполета, сада краља и краљице Хрватске. Тако је поново успостављена хрватска сеоска традиција која је једноставним језиком исказивала почаст свом краљу.

Италијанска војска је остала на територији нове независне хрватске државе као јединице стациониране у пријатељској земљи. Циљ је био да својим значајем и угледом подржи нову државу у првим напорним корацима, а да, с друге стране, непосредно заштити бројне и деликатне италијанске интересе. Требало је да то постигне без икаквог специфичног деловања, без икакве сенке активности, једноставно да ту буде присутна као пасивни посматрач политичких, управних и верских дешавања у пријатељској држави. То је требало да буде задатак и такво је требало да буде понашање Италијана.

Но, све је остало само на намерама. Невоља је била што су хрватске радње заслужиле један ужасан придев, биле су то злочиначке радње, а новорођена држава се према Италијанима показала као све друго сем као пријатељска!

Не верујем да грешим у тврдњи да су од пар милиона Хрвата, само двојица били заиста привржени Италији: Анте Павелић и његова супруга. Њихови суграђани су од Италије волели само острва, заливе, небо, али нису нимало волели, нити су се дивили италијанском народу и његовој култури. Једна племкиња из Ломбардије која је углавном живела у својој кући у близини тосканског града Сијене и имала прилике да се често сусреће са Павелићем и супругом у егзилу, једном приликом је изјавила: „Мислим да од свих Хрвата које знам, само двоје осећају искрену захвалност према нашој земљи: Павелић и супруга.“¹⁴⁰

.....
¹³⁹ Емилио Грациони је од 3. маја већ био преузео дужност Високог комесара за област Љубљане. (н.а.)

¹⁴⁰ Анте Павелић је дуги низ година изгнанства провео у Тоскани и био привржен Италији и Италијанима. (н.а.)

Неколико недеља је протекло у релативном миру, можда из безвољности или психолошког прилагођавања новој ситуацији. После кратког прелазног периода, најзначајнији представници усташке странке ступили су на кључна места нове државе и кренули у решавање две ствари које су за њих биле од фундаменталног значаја: односи са Италијанима и судбина намењена вековима омраженим Србима.

Више пута сам наговестио жестоко супротстављање Хрвата задовољењу наших аспирација на Далмацију. Решење јадранског питања на основима Римског споразума од 18. маја остало је практично нерешено. Италија је била незадовољна, јер су њена очекивања и захтеви испуњени само делимично. Осим тога, била је потпуно свесна да ће Хрвати, првом приликом, одлучно затражити да се споразум званично опозове. Незадовољна је била и Хрватска, сматрајући да је њихова независна држава већ у повојима била осакаћена одузимањем значајне територије.

Из бројних разлога - срећном војном кампањом, доласком на власт оних који су, без обзира на властите способности (попут Анте Павелића), ипак и безрезервно били наше чедо, понудом хрватске круне принцу италијанске владајуће куће Савоја - све то је требало Италији да буде један идеалан полигон за вршење престижне политике без већих проблема. Међутим, тло је од првих корака почело да гори под ногама величанствених и дисциплинованих италијанских окупационих снага. Разбуктавала се битка, скривена, подмукла, бескрупулозна и безобзирна, са незапамћеним сценаријем балканских интрига, комплота и завера.

На ратној нози на читавом простору Павелићеве државе била је и илегална југословенска комунистичка партија, а није престајало ни деловање енглеских тајних агената¹⁴¹ у формирању српских чета будућег устанка, нити ужурбани рад Немаца да заведу и утврде свој утицај и одузму га Италијанима. Рат чија се мрежа плела испод жита и у потпуној тајности, није Италијане затекао неприпремљене. Напротив, дочекали су га збијених редова и сигурни у својим намерама. Нема ту речи о некаквој перфидној лукавости, о макијавелизму, или пак импе-

.....
¹⁴¹ Дванаестак група енглеске тајне службе оперисале су на територији бивше Југославије, како би организовале Србе и дале им упутства по којима је требало да у првом погодном тренутку нападну окупационе снаге. Намера је била да се, по сваку цену избегне, да заставу ослобођења у рату, кад буде избио, подигну филоруси. (н.а.)

ријализму. Чињеница је да Италија, стиснута у омчу великих сила, није могла да избегне овај балкански рат, јер је међу свим државама које су ту хтеле да се угњезде, била једина која је на својој страни имала свако историјско право на доминацију на Јадрану.

IV ПОГЛАВЉЕ

НЕПРИЈАТЕЉСТВО ХРВАТА

Италијанска војска се нашла у амбијенталним тешкоћама сваке врсте. Главни узроци били су други језик и култура локалног становништва и подмукло деловање анти-италијанске пропаганде, вођене вешто и капиларно, понекад уз наглашену увредљивост и простаклук и то баш од вођа и главешина усташа од којих се очекивало да, након што их је Италија штитила и подржавала током тешких година илегалности, према њој се односе са захвалношћу и срдачним пријатељством.

Посебно муслимански локални живаљ, онај који је у замислима Анте Павелића требало да представља један од носећих зидова нове хрватске државе, отворено је показивао непријатељство према Италијанима. Елемент обично безвољан и апатичан, заинтересован и ревностан само када се ради о нечему што би могло да му иде у рачун, први је услужно прихватио усташку пропаганду, пропаганду оних који су према Италији, формално и јавно, истицали везе чврстог пријатељства, дубоког идеолошког јединства и безграничне захвалности!

Наше команде, иако одржавајући срдачне односе са представницима „пријатељске државе“, наравно да су предузеле све мере заштите сигурности наших трупа од сваке евентуалности. Ситуација је била тешка и деликатна, посебно на просторима већинског муслиманског становништва у местима Цазин, Велика Кладуша, Острожац, Босанска Крупа и др. Тамо је италијанско понашање било овако импостирано: одржавани су чести контакти, увек коректни и срдачни са представницима цивилних, политичких и верских власти хрватске државе; проучавала су се места тактички и стратешки важна у погледу оперативних потреба сваке врсте; рађене су важне и озбиљне монографске студије о тактичким аспектима терена; војска је одржавана у строгој и константној обуци. На сваку дојаву обавештајаца, обављане су бројне контроле и рације које су довеле до прикупљања велике количине оружја и војног материјала.

Информативна активност је, логично, била крајње интензивна. Требало је контролисати: понашање клера и представника власти, коментаре становника у погледу италијанско-хрватских територијалних решења (Далмација, Љубљана итд.), понашање наше војске, ново друштвено и административно устројство нове хрватске државе, оријентацију јавног мњења (штампа) о најновијим догађањима, позиве и прогласе власти хрватских жупанија, организацију усташке милиције.

И то није све. Упозорени смо да се Немачка спрема да спроведе, у мање или више скривеном облику, предуслове за обарање новог друштвеног устројства Павелићеве државе. Циљ је био јасан: поновно оживљавање у душама Хрвата старе и одвећ превазиђене аспирације припајања великој германској породици. Мумифицирана хабзбуршка политика оживљавала је у варијанти Трећег рајха! Мислило се да су, ради тог задатка, припадници немачке тајне службе масовно присутни на простору Хрватске па је наређен строги надзор. Практично, није откривен ниједан немачки тајни агент, јер Немци нису ни морали да их користе. Видећемо касније како су тај свој циљ постигали једноставно преко највиших усташких партијских представника у централним органима државне власти.

Интересантно је пратити оно што је чинило психолошку еволуцију хрватског католичког клера, цивилних власти и становништва у погледу Италијана.

Муслимански клер¹⁴², често веома образован (и рачунџија), испрва се трудио да нам угоди у сваком погледу, пружајући нам чак, спонтано, просторе дамија за магацине и оставе. Онда, само наједном, наглашено су изгубили свако интересовање за било шта друго изван активности директно везаних за веру. Италијане су потпуно игнорисали, показујући им тек формалну јавну срдачност, провидну маску иза које се лако могла да прочита дубока, тупа нетрпељивост. Шта је био разлог? Ево га: политичка упутства Владе у Загребу биле су да се Италијани сматрају за непожељне госте и да се против њих усмери јавно мњење.

За хрватске цивилне власти важи исто што је речено и за муслимански клер. Испрва су изражавали искрено дивљење према нама праћено наглашеном срдачношћу. Нешто мало касније, међутим, када је

.....
¹⁴² О оном католичком ћу говорити касније, у VI поглављу. (н.а.)

администрација јавне власти додељена на основу партијских заслуга, па се маса апсолутно неспособних индивидуа устоличила на најважнијим и најодговорнијим положајима усташке државе, понашање према Италијанима коренито се променило. За пар дана, од срдечног је постало хладно, па потом непријатељско и увредљиво.

Павелићева замисао је била да усташка партија и клер, посебно онај муслимански, треба да чине два носећа стуба нове хрватске државе, при чему је први елемент био фанатичан и несумњиве вере, а други образован и дубоко утицајан на масе босанских муслимана.¹⁴³ Муслимански вођа, реис ул улема ефендија Спахо, више пута је јавно и свечано указао почаст заслугама за сарадњу Анти Павелићу, упркос њиховим верским и доктринарним неслагањима. Становништво је за нове усташке јерархе било аморфна неучка маса коју треба водити и усмеравати по вољи централних власти.

Испрва су односи између Италијана и становништва, безвољног и подозривог, били углавном хладни. Убрзо су постали срдачни и обојени обостраним симпатијама које су из дана у дан расле. Господствени манири наших официра, примерно понашање војске, дисциплиноване, лепо васпитане, толерантне, војске која је поштовала локалне обичаје и традиције, изазвали су живо дивљење становника сваке националности и вероисповести. Ко се потрудио да те односе поквари биле су усташе. Што не треба да чуди, након оног што је претходно речено.

Ево шта се чита у извештају једног италијанског обавештајног официра:

*„... Јун месец (...) односи између становништва и трупа, који су досад моили да се дефинишу као одлични, ових дана су захладнели захваљујући деловању локалних усташа. Уз уздржавање изношења оцена и мишљења на усташке системе, незадовољавајуће за посматрање афирмисаних циљева, примећује се апсолутна непригодност локалној усташкој вође за задатак који му је поверен. Моло би да дође до радњи наређених против оних који се сматрају непријатељима и ојасним по нову власт ња, не наводећи овде нискоости и бруталности које, сироводећи се отворено пред нама који смо ту присутни, код становништва које јасно показује да такве радње не цени, урушавају наш уред ауторитет.“*¹⁴⁴

.....

¹⁴³ Павелић је Босни придавао велики значај за своју нову државу. (н.а.)

¹⁴⁴ Више италијанске власти, након бројних извештаја овог тона, ефикасно су интервенисале код Павелића који је наредио прекид персекуција у току. (види VII поглавље). (н.а.)

Усташке активности (...) усмерене су на свој начин и проишав нас. Забрањено је женским особама да излазе из кућа у вечерњим часовима, иако није било ниједног случаја који би могао да оправда такву меру, а чак се дошло и до тога да је жена, која се усудила да изађе пред кућу, на лицу места пребити. Прате наше офицере. Забрањено је становништву, које је прихватило симболичан обичај да присуствује саопштавању наше заставе на тргу уз извођење војног оркестра, да се у то време држава на тргу. Није занемарена ниједна иницијатива да се ситуација разјасни, али су хрватске власти, и цивилне и верске, остале по страни бојећи се одмазде усташкој команданти, особе морално и физички дефектне и познате у амбијенту по својој мрачној прошлости (између осталих и не увек присталица усташког покрета) и по свом сировом проистајању. (...) Са постојања Хрватске независне државе настављају се изјени Срба православаца. (...) Док се потврђује колико је наведено (...) јавља се да су се у данима (...) одржале радне реорганизације у јединице хрватске војске (...). Официрска комисија (пуковник и два поручника) су испитивали (...) реорганизацију. Пролашени су задовољавајућих бр. (...) реорганизација.“

Једном речју, усташе су мрзеле Италијане.

Шта је разлог? Многи би могли да се потраже у мрачним меандрима политичких догађања и оправданости. Чланови усташке владе у Загребу су очигледно већ заборавили на моралну и материјалну помоћ Италије захваљујући којој су дошли до власти. Нису се противили, напротив, тражили су да наша војска остане у Хрватској. Италијанска војска тамо „стационирана“ била је заштитни штит под којим је њихова држава у повојима могла да учини прве кораке. Истовремено, усташе су према нама хтеле да држе дистанцу (иако ниједном Италијану ни на крају памети није падало да ту дистанцу скрати!), како би се избегло да се између наше војске и становништва успоставе превише срдачни односи. Јер, ти Италијани у Далмацији су заиста били на сметању... Но, једног дана, када Хрватска постане стварно снажна ... ко зна!

Овако су размишљали и о овоме сневали хрватски јерарси. Да ли је ово можда само машта оног који пише? Прочитајте историју Балкана и видећете да нити је ретко, нити се сматра срамотом искористити савезника и захвалити му ножем у леђа.

Приказао сам у главним линијама хрватски амбијент 1941. године. Опасности непредвиђене и непредвидљиве су као у зачараном кругу обавиле нашу војску. Било је неопходно и обавезно реаговати: најефикаснија превентивна мера био је надзор конституисања хрватских оружаних снага и усташких јединица, извор, ова последња, свег зла и свих

опасности а, на крају, и пропасти Павелићеве државе. Јер су се и наговештени немачки планови да припреме терен за будућу анексију Хрватске Великој Немачкој спроводили баш преко усташке милиције. Уместо да Хрватску преплаве агентима своје обавештајне службе који би могли бити откривени деловањем контраобавештајаца италијанске 2. Армије, са разарајућим последицама на савезништво које је, у то време, лојално функционисало на различитим фронтовима, Немци су се одлучили да раде другачије. Убедили су, преобратили, поткупили, уценили једног, двојицу, десеторицу великих усташких јерарха и велика игра је отпочела.¹⁴⁵

.....
¹⁴⁵ Нема докумената који би поткрепили тврдњу о постојању таквих немачких циљева, али је чињеница да су наши савезници на све начине покушали да изазову и увећају усташко непријатељство према Италијанима. Могући циљ био је само један. Није ништа ново да се међу савезницима води прикривени рат ради остварења посебних интереса који нису увек у синтонији са самим савезништвом. Беч, Палестина и други догађаји то потврђују. (н.а.)

V ПОГЛАВЉЕ

РАЧУНОВОДСТВО СМРТИ

За хрватску владу постојао је, како је већ речено, још један базиларни проблем: судбина оних које су сматрали својим вишевековним непријатељима, судбина Срба. У погледу онога што је досад речено о српском злостављању Хрвата током година 1919-1941, може се разумети да је „проблем“ могао да се види као „одмазда“ и, знајући нимало нежну природу балканских народа, можда је за то бољи термин „покољ“.

На простору Павелићеве државе, живело је, по детаљним статистикама, око три милиона Срба. Они су, на основу једне конвенције (више програмске и једностране, него наредбодавне и оперативне), имали право да се у кратком року преселе у Србију, после ког би постајали, по свим правним и политичким ефектима, грађани хрватске државе, па дакле, подложни усташким законима. Србима је било дозвољено и да се одрекну своје православне вере и покатоличе се. У том случају, стављено им је на знање да би били заштићени од сваког усташког тлачења.

У међувремену, Павелићева полиција је против Срба започела бруталну персекуцију невиђених размера. Били су, наводно, криви „за ужасе и деликте против хрватских грађана“. За такву оптужбу је обично било довољно да су покривали било какву политичку функцију, макар она била и потпуно неважна, или да су били на неком руководећем положају, па и најмањег значаја у управи претходне државе.

Неретко се дешавало да у гужви на некој улици или у неком локалу двојица усташа „ухапсе“ неку особу. Пар минута потом би се са градске периферије зачули два хица из пушке или пиштоља, што је значило да је био затворен још један случај хрватске политичке полиције.

Треба приметити да су се такве епизоде, крајње бројне и честе у сваком насељу нове хрватске државе, дешавале у запрепашћујућем мору и тишини, без икакве полицијске патроле са наређењем за привођење, икаве судске процедуре, икаквог погледа било ког пролазника и без икаквог опирања жртве. Навешћу пар таквих догађаја.

У Госпићу су оца који је свакодневно водио у шетњу троје своје мале деце зауставила двојица усташа. Он је леденим спокојем поверио малишане једном пролазнику замоливши га да их отпрати кући и преда баки па, помиловавши децу по главицама, отишао чврстим кораком са усташама. Нешто потом, ехо два пуцња су огласила да је ухапшеник, бивши српски функционер, „тлачитељ хрватског народа“, убијен.

У Босанској Крупи је угледни грађанин заустављен док је под руку са супругом излазио из једног елегантног градског локала. На трен се учинило да ће жена реаговати, али ју је муж одлучно зауставио. Пољубивши је потом, у пратњи двојице усташа отишао је у смрт. Поглед жене која се моментално смирила, ледено је пратио тројицу што су се лагано удаљавали. Када су нестали иза једног угла, чврстим кораком је кренула пут своје куће.

Сличне епизоде су се свакодневно дешавале у свим местима нове хрватске државе. Ако је смирено, ледено запрепашћујуће било понашање Срба, исто тако запањујуће било је понашање оних који су тим злочинима присуствовали: нити један гест и најмање саосећајности или пак просте радозналости за оно што се пред њиховим очима догађало. А сви су савршено знали шта се крије иза тих ритуалних заустављања и шта им следи.

Можда, пре него што би се ишта рекло о херојству и стојичкој помирености са судбином једних и апсолутним цинизмом и незаинтересованошћу других, требало, са више реалности, подсетити на урођени фатализам балканских народа израстао из вековних ратовања, победа и пораза, сваки уз масакре и бруталне покоље. Сваки Србин је био свестан онога што се дешава његовом народу. Ако би присуствовао хапшењу и убиству неког свог сународника, примао би то не трепнувши, знајући да би већ следећег дана, или у року од пар сати, иста судбина могла да се догоди и њему лично, кривом за страшни злочин што се родио као Србин!

Хрват, са своје стране, ограничавао се на улогу пуког посматрача: за њега је то било ништа друго до преокрета који живот носи, некад позитивног, некад негативног.

Егзодус Срба из Павелићеве Хрватске у Србију одвијао се пуном паром. Нису сви Срби, међутим, одлазили у земљу свог порекла. Многи су се селили у Задар, Сплит или у Шибеник, италијанске градове

који су им нудили сигурни азил и заштиту од језивих хрватских политичко-расних прогона.

Те селидбе су биле аутентична катастрофа. Сваком од изгнанника је било дозвољено да собом понесе само ручни пртљаг. Сву осталу њихову непокретну и покретну имовину конфисковала је хрватска држава. Плод вишегодишњег и вишедеценијског тешког рада људи и њихових предака током генерација, за трен је бивало неповратно изгубљено. Ето зашто су се многи Срби одбијали да напусте своје домове и земљу у Павелићевој држави, посебно ако су у њиховим местима биле стациониране италијанске трупе које су им уливале извесну сигурност, иако нису имале икакву власт у унутрашњој управи хрватске државе.

Много Срба није хтело да оде јер нису могли да поверују у то шта ће им се већ у непосредној будућности десити. Уистину, егзекуције су већ биле бројне, али су убијани они који су покривали неку функцију, били на неком положају у претходној држави, па је, евентуално, на њих могла да падне нека одговорност за могућу штету нанесену неком Хрвату. Осим тога, многи Срби су рачунали на пријатељства, на сродства, или на везе било какве врсте са новим хрватским челницима, па су мислили и надали се да ће им то обезбедити заштиту и имунитет. Неки су, опет, мислили да су покатоличењем били заштићени.

Ни сам егзодус није се одвијао мирно. Напротив, није пружао икакву гаранцију безбедног изласка из НДХ. Они који су одлазили друмом на уобичајени начин, били би заустављани на контролним пунктовима и, након што би их потпуно опљачкали, усташе би их побиле. Само они који су имали среће да путују неким италијанским возилом успевали би да преживе. Десетине хиљада Срба се спасло захваљујући солидарности италијанских војних команди. Сигуран сам да ти људи и данас у срцу носе захвалност према нашим војницима и официрима.

Ни одлазак возом није био сигурнији. После дугих и мучних малтретирања и конфисковања, или боље речено отимачине имовине, усташе би Србе смештале у сточне вагоне које би с посебном пажњом заковали, да би исти били отворени тек с оне стране Дрине, у Србији. Није била реткост ни да усташе дрско откаче који вагон из неког таквог конвоја и упуте га на какав мртви колосек. Судбина људи у тим вагонима била је зацртана. Под тмином ноћи, када станице опусте ступањем на снагу полицијског часа, започињао би покољ.

У атмосфери крајње узнемирености, провели смо у Хрватској неколико седмица. Кажем узнемирености, јер о ономе што сам управо испричао, није било могуће добити проверене и моменталне информа-

ције. Фрагментарна и не увек детаљна, често и супротна сазнања, добијали смо тек након напорних и деликатних истрага које смо спроводили. Мало и ништа би сазнавали од Срба који су, међутим, требало да буду најбољи извор информација. Престрављени, били су крајње несклони да било шта кажу. Или можда у нас, Италијане, нису имали довољно поверења?

Прикупљене информације морале су, логично, бити примане као забелешке, невероватне какве су биле за оне попут нас Италијана, чији је менталитет био још неспособан да конципира ужасе и гнусобе толиког домета. Директна интервенција наше војске била би крајње тешка, рекао бих немогућа. Јер, налазећи се у правном статусу „војске стациониране на територији пријатељске земље“, једне независне државе, како су у свакој прилици Хрвати инсистирали да прецизирају, наше јединице нису могле да заузму било какво званично непријатељско понашање према тој „савезничкој и пријатељској земљи“. Понављам да Хрвати нису пропуштали прилику да нам подвуку и подсети нас да је њихова земља била независна. Можда су тиме хтели да буду сигурни у наше немешање, да осигурају нашу незаинтересованост за унутрашње ствари њихове државе, пре него што ће приступити интегралној ликвидацији Срба, одлуку коју је усташки државни врх у Загребу већ био донео упркос Павелићевом противљењу.

Срби, о којима се радило, су ћутали. У првим данима окупације, једногласно су и отворено изјављивали да би више волели припајање Мусолинијевој Италији, него да остану у саставу усташке државе. Нису крили горко убеђење да ће, пре или касније, постати жртве усташког терора.

Када су масакри започели, Срби су заћутали. Ко зна, можда се неко од Срба поверио неком хрватском шпијуну обученом у италијанску униформу, па се на јадника обрушио гнев усташке партије која је, у међувремену, постала и полиција и влада и режим. Па им је то било упозорење и опомена. Било какав да је био разлог њиховог ћутања, Срби су се опасали бедемом потпуне тишине, без да су Италијанима реч рекли о покољима и прогонима. Постоји могућност да је то био резултат њихове фаталистичке природе, али је несумњиву тежину имала стрепња да би одмазда усташког неконтролисаног беса могла да се сручи на њих и њихове породице. Остајали су ћутљиви, повучени и утучени неколико бесконачних седмица, у дилеми да ли ће сутра, ако остану у хрватској држави, за њих значити смрт или живот.

Завршио се рок остављен Србима за исељење. Они који ту могућност нису искористили, добили су „право“ да постану грађани нове Хрватске, иако од тог права није било чак ни оног да их као људе покопају након егзекуције.

Након тог рока, дотадашњи системи ликвидације Срба наводно кривих за злочине против хрватске заједнице, произвољно је примењен на све Србе. Њихов злочин, понављам, био је само један и неопростив: родили су се као Срби!

Али реке крви које су натапале земљу хрватске државе тог касног пролећа 1941. године нису из јавног живота избрисале аспекте нормалности. Ниједан покољ није изазвао било какву реакцију, побуну маса, устанак угњетених рођен и ношен светим правом и безнађем да убије тлачитеља. Све се одвијало методично и ритмично.

Тих дана је животом у Хрватској управљала Смрт. Али не смрт као „бич божји“ како се описивала и приказивала на цртежима: у традиционалном црном плашту, костур који у руци држи ритуално сечиво српа. Овде је смрт имала обличје човека у сакоу и са округлим наочарима на носу што пажљиво чита регистар дати-имати, регистар који испишује и пуни Мржња и у ком су детаљно пописани сви дужници. И свакоме од њих је усташка држава слала по двојицу усташа да утерају дуг истеклог чека без дозволе продужења.

VI ПОГЛАВЉЕ

МОНСИЊОР АЛОЏИЈЕ СТЕПИНАЦ

Изузев краткотрајних предаха, мање усташке команде су *де факто* одлучивале о животу и смрти три милиона Срба који су живели унутар граница Павелићеве државе. Персекуције су задобиле карактер посебне окрутности у муслиманским центрима у Босни где је, изузев у одређеним питеореским амбијентима (минарети, џамије, приватне куће, одећа) владала страховита прљавштина. Прљавштина по друмовима, у кућама, по телима и у души становника. Са појединим изузецима, зна се.

Покољи Срба били су чињени у потпуној тајности, нарочито они масовни. Покоја ликвидација појединаца, која се могла лако обавити у плашт неке кривице, била би обављана јавно и уз широки публицитет што је, по резону усташа, требало код Италијана да угаси сваку сумњу о масовним ликвидацијама невиних људи. Тајност тих масовних покоља Срба диктирале су очигледни разлози политике, унутрашње и међународне, а документовање истих није било ни једноставно нити без-опасно.

Срби за елиминацију најпре би били концентрисани по усташким касарнама па, у срцу ноћи одвођени у туробним колонама изван града. Зависно од природе терена, жртве би или биле бацане у јаме, или би биле убијане метком у потиљак на ивици раке коју су сами себи морали да ископају. Жицом везани једни за друге, жртве су често живе бивале бацане у заједничке гробнице.

Други метод елиминације Срба, посебно омиљен код усташа, био је да их убијају у касарнама. Да би избегли да се о томе сазна и онемогућили да нека вест процури, ноћу су лешеве побијених товарили у велике камионе обложене сеном, па их односили и бацали у масовне гробнице.

На узбурканој политичкој сцени Балкана, Павелић се појавио као аутентични витез католичанства. Његова енергична фигура оцртавала се на позорници земље на којој је некада одзвањао ратнички поклич Турака у јуришу уништења католичке вере и цивилизације и задобијала, дан за даном, чар античког крсташа. То је био разлог широке подршке високих представника Католичке цркве Хрватске коју је уживао, посебно након двадесет година српске хегемоније са антикатоличком импостацијом.

Високи католички прелати, пре свега надбискуп загребачки и сарајевски, често су били уз њега, не само у декоративној функцији током церемонија званичних догађања, већ надасве као саветници, својим мудрим и просветитељским сугестијама. Посебно се у томе истицала њихова улога и интервенција у погледу расних питања.

Католички прелати јасно су предвидели продубљивање проблематике расног питања, па су широкогрудно прионули избегавању персекуција, како јер им је наметала њихова хришћанска доктрина, јер би покољи у држави која се декларисала као католичка, били засигурно осуђени од стране Ватикана. Тако, када су сазнали од Павелића, а посебно од усташког државног врха намерног, иако уз негодовање Поглавника, да проблем расе реше из корена физичком ликвидацијом целокупног српског живља у Хрватској, понудили су предлог другачије солуције: да Срби који се одрекну православља и покатоличе, постану грађани независне хрватске државе једнаких права са Словенцима, Хрватима и Босанцима. Дакле, никаква персекуција против њих се у том случају не би спроводила.

Ако се има у виду окрутност која је у свакој епохи карактерисала расну персекуцију на Балкану, разумеће се значај оваквог предлога. Проблематика је била крајње осетљива, по неким аспектима чак застрашујућа, јер се односила на живот и смрт милиона људи. Била је тешка и широка у сваком погледу и ради њеног решавања требало је донети једну колективну меру. Ниједна се није чинила бољом од верске конверзије.

Шта је друго могао да спроведе истим успехом хрватски католички клер? Можда да се превентивно и отворено успротиви свакој политици колективне расне персекуције? Или да епизодно делује штитећи појединце или мање српске заједнице? Очигледно је да ово прво није могло да има ефекта ако само изложено у платонској форми афирмисања једног принципа без стављања истог у праксу. Периферне усташке команде би једнако наставиле да врше покоље у тајности, можда са још

више страсти због таквог нежељеног уплитања. У другом случају, могло би да значи спас бројних Срба, али би и онда то било премало, с обзиром на масовност прогона. Практично, иако је са католичких олтара грмела реч опомена против персекуција, усташки јерарси су остајали глуви. Смерно су се цркви клањали и Богу молили верни својој вери и учењу, али са чеповима вате у ушима. Иако су се свуда по Хрватској прелати исказивали у корист Срба, понекад успевајући да се избегну егзекуције, да се понеко пусти из затвора и спасе одузимања имовине, усташки покољи се нису прекидали.

На основу реченог, разумљива је вредност верске конверзије која би, једном обављена, могла да буде решење расног питања без крвопролића. Предлог је био убедљив и позитиван и за цркву, јер је значио и милионе нових католичких верника.

Монсињор Алојзије Степинац, надбискуп загребачки, с ентузијазмом се заложио у корист Срба, баш као коју годину касније и комуниста (што је документовано).¹⁴⁶ Истоветном широкогрудошћу се залагао и сарајевски надбискуп, предлагач верске конверзије коју је и монсињор Степинац подржао и успео да убеди владу у Загребу да га преточи у формалну нормативу.

У разлозима који су навели хрватски католички клер да формулише овакав предлог, доброта се сажимала са политичком мудрошћу. Смиривање стања би осујетило да маса прогоњених Срба из безнађа похрли у загрљај комуниста који су их чекали све шире раскриљених руку у лажној солидарности. Нажалост, спровођење у пракси закона донетог на предлог и залагање хрватске католичке цркве претворила се у ужасну превару српског народа ког никакво покатоличење није успело да спасе смрти.

Наша војска, сваки пут када би јој се указала прилика да прекрши и не обазире се на препреку свог статуса војске у гостима, одлучно је интервенисала штитећи Србе. Наравно, није био могућа било какво деловање заштите оних који су појединачно и редовно били хапштени од стране усташке полиције. Судска власт, једна од главних власти сваке независне државе, искључивала је могућност наше ингеренције у вршењу исте. Ако смо пре 20. маја 1941. због нашег статуса окупационе војске вршили пуну власт на окупираној територији, после тог датума

.....
¹⁴⁶ Не може се рећи да му је за то комуниста Тито достојно захвалио! (н.а.)

и задобијања статуса стационираних јединица у туђој земљи, нема сумње да је сваки злочин почињен у тој земљи био у искључивој надлежности хрватских судских власти. Ништа није могло да се приговори таквим упорним формалним захтевима владе из Загреба, па су наше више власти с тим у вези издале строга правила:

Сви су дужни да се понашају изван сваког интересовања за политику, веру и морал. Тактички се захтева избегавање свега што би могло да изазове инциденте (...) Наша позиција је неутрална и није нам дозвољено да реагујемо на наређења хрватских власти својим службеницима (...) избегавајти сваку интервенцију која не би била оправдана.

Када би се, међутим, радило о правим казним експедицијама, уз пуцњаву, нередиме и крвопролића, наша интервенција би била моментална и у свему конкретно ефикасна. Изговор је био потреба да се нашим трупама обезбеди сигурност, а циљ да се заштите Срби од којих су десетине хиљада тако преживели. Између свих, описашу само један догађај. Десио се 5. јуна 1941. у Бојној, општина Глина. Цитира се извештај који је истог дана сачинио италијански официр, потпоручник Габријеле Политано (Gabriele Politano), командир контролног пункта Станиште. Ништа не би тачније и потпуније описао шта се тог дана тамо збило.

Јуче, 5. јуна 1941. године у 18.00 часова, из привременог лојора удаљеног око километар од контролног пункта, чуо сам жестоку пуцњаву из виђеног оружја која се чула североисточно од нас. (...) У пратњи наоружаног вода, одмах сам пожурио ка контролном пункту и од људи који су бежали сазнао да наоружани бандити пуцају, убијају и пљачкају. На тврдњу да се ради о нерегуларним формацијама, сматрао сам за потребно, ради заштите добара и живота становника оближњих места, да интервенишем (...) На пола пута између Бојне и Глине, у близини пруге кућа, наишао сам на двадесет мушкараца, неки у југословенској униформи са хрватским ознакама, други у цивилу са хрватским ознакама, наоружаних различитим оружјем. На појаву берсаљера, сусетили су оружје. Након што је утврђено да је почињена пљачка, као и на веси (нисмо контролисали) да је, између осталог, у оближњој шуми обешен један човек, пруга мушкараца је разоружана и одведена до контролног пункта где су, у међувремену, берсаљери привели хрватског официра и подофицира који су се представили као команданти пруге која је обавила претрес у циљу „проналажења оружја и неопозваних српских елемената“. Како је утврђено да се ради о усташама захваљујући усташким летицимацијама које су сви поседовали, враћено им је оружје, па су Хрвати пуштени на слободу. Општовали су у два камиона у правцу Глине.

Од Хрваџа сам заїленио ѿорбу ѿуну новца узетїої од сїановника кућа које су ѿреїресли. У моменїу заїлене, имао сам уїисак да су Хрваїи хїтели да ми ѿаї новац ѿонуде. Чим су Хрваїи оїишли, на конїролни ѿункїи су дошли броїни срїски сељаци ѿражеїи од нас да их зашїиїиїмо, рекавиї нам да сумноїи ѿобеїли, а истїо ѿако мноїи били убиїени (їшврдња коју још нисмо сїиїли да ѿроверимо)...

Један од усїаїа, рођен у Сїлиїу, искључио је да су у месїу вршена хайшења јер „значаїниїх Срба ѿамо није било“, већ да су их у наїјорем случају ѿукли, да их науче да више не вичу „Живео краљ Пеїар“, а да су ѿуцали да уїлаше Србе коїи, сви одреда, крију оружје (бомбе, миїраље-зе и друїо). Закључио је речима „Блаїо Србима чије су куће близу конїролної ѿункїа, јер их шїиїїе Иїаїиїани!“. Алузија је била јасна: чим бугемо оїишли, Срби ће доживеїи наїјоре ѿерсекуције...

У овом контексту, значаїан је податак да већ следећег месеца, јула 1941, када у зони више није било ниједне италиїанске јединице, српска села на подручју Глине и Боїне била су буквално сравњена са земљом.¹⁴⁷

Млада хрватска држава се од рођења обоїла пурпурном боїом крви. На тој територији водио се рат, наїстрашњиї рат свих времена, а опет, о њему је остало тек бледо сећање, избељено, скоро потпуно испрано непрекидном кишом која је пратила догађања. Крв проливена у рату не тражи нову крв. Представља светињу која се чува у сећању и обележавањима. Али крв проливена у прогонима, она потхрањује, напаја мржњу и тражи нову крв. И тако се и догодило.

Потпуни покољ омражених Срба било је наређење и циљ усташког воїног врха. Након што су Србима дали могућност да напусте, а видели смо по коју цену и под коїим условима, хрватски државни простор, усташе су сматрале да имају пуно право да располажу животима оних коїи ту могућност нису искористили. А што се тиче „покатоличења“ Срба, било је то ништа више од варке, тек детаљ на коїи усташе нису обраћале пажњу.

Покољи Срба, иако обављани у країњој таїности, убрзано су се настављали достижући застрашујући ритам. Наши информатори су утростручили своју опасну делатнот стално подвлачеїи да ће сукоб Срба и Хрвата, испрва пригушен, врло брзо експлодирати, брутално и страшно.

.....
¹⁴⁷ Податак потврђен и у Stephen Clissold, *La Jugoslavia nella tempesta*, Milano: Garzanti, 1950, 139. (н.а.)

Извештај, поверљиво, 6. јун 1941.

Нейтралност Срба и Хрватиа је сјална. У том смислу се наводи да је у Бојној, у данима 4. и 5. текуће месеца, дошло до жестоких нереди између сјановништва и не боље идентификованих банди, са пошнулим и рањенима. Наша поштаја у (...) на молбу Срба за помоћ, је интервенисала.

Извештај, поверљиво, 12. јун 1941.

Односи између Срба и Хрватиа су најетии као никад. Само наше присуство зауставља Хрвати да почине сјински покољ оних које одувек виде као нејријатеље, силом дојучерашњу пољубраћу имена „православни Срби. Ево шта каже један хрватски локални попови: „Ма, свануће дан освете! Сваки ће шта Хрват знати сам правду да сјера!“ (...) Срби, предвиђајући шта их сушта чека, покушавају да нађу излаз на сваки могући начин, неки су чврсто одлучили да крену са нама, по сваку цену, па макар и ешеке.

Италијанске више војне власти спремно су интервенисале, како је документовано у другом делу ове књиге: персекуција се претворила, од масакра, у присино исељење непожељних елемената (читај православних Срба).

Усташе нису имале илузија: док је ту била присутна наша војска, никакав покољ невиних не би био дозвољен, какав год био статус наших трупа. Хрвати су то прихватили са горчином, надајући се да ће италијанска војска ускоро сигурно отићи, а онда ...

Присуство наших трупа представљало је, дакле, за усташе озбиљну моралну кочницу, а надасве несавладиву материјалну препреку за извршење свог злочиначког плана уништења. Нажалост, велики италијански војни контингенти су јула 1941. напустили Хрватску и упућени на руски и афрички фронт. И тада су усташе започеле дивљање. Покољи, уместо да их задовоље, у њима су само разбуктали жеђ за српском крвљу.

Бесмислено би било описивати масакре. Балканска техника у сектору тужно је позната и чине је: колективна убиства и масовне гробнице без утврђивања да ли је особа још у животу или није након метка у потиљак или пресеченог грла.

Острво Паг и околна острвца постали су место најстрашнијег покоља. Остала места у којима се усташка мржња најжешће приказала били су Госпић, Босанска Крупа, Бањалука, Цазин, Огулин, Срб, Зрмања, Грачац, Книн, Доњи Лапац. Који је збир, иако тек приближан, оваквог крвавог оргијања? Брзо се израчунава исписан, додајем, ригорозно документованим доказима и може да се преда и повери историји.

Три милиона Срба затекло је на својој територији формирање Независне државе Хрватске. Од тога, око милион је кренуо ка Србији или у италијанске градове: Задар, Сплит и Шибеник. Не зна се колико од њих је имало среће да стигне на жељени циљ, питање које ће, вероватно, засвагда остати без одговора.

Од преостала два милиона, за само неколико недеља, око три стотине хиљада их је било елиминисано. План уништења био је дијаболичан, рођен у мрачним дубинама душе неких усташких јерарха, детаљно смишљен, сачињен јединственом пажњом и спроведен крајње муњевито.

Ако су преостали Срби од око милион и седам стотина хиљада успели да сачувају живот, треба за то да захвале искључиво италијанској војсци. Па и то може да се преда и повери историји.

Нека тескобна атмосфера грчке трагедије наднела се над читавом Хрватском. Терор се ширио. Већ сам рекао да се српско становништво са смрћу суочавало углавном мирећи се са судбином или са фатализмом жртве. То и потврђујем. Што не искључује, уосталом, да се може говорити и о истинском стању ужасности насталом након што се опасност, која је испрва претила одређеној категорији особа, бившим функционерима Краљевине Југославије који су је и очекивали, наднела над целокупним српским народом без изузетка. И не само на мушкарце, већ и на жене и дечицу. Није то био физички страх, већ немир и стрепња, грчевита тескоба трагичне судбине која очекује сопствену децу и најмилије.

Понекад по градским парковима, по сеоским путевцима на ободима мањих места, могли су се видети парови младих заљубљених Срба како шетају држећи се за руке, живећи своју чисту љубав још који дан, можда сат. Ходали су као нестварна бића, као духови живота и радости усред сварности патње и смрти. И понављали тужно, можда више срцем него уснама, рефрен старе српске песме која каже:

*Хајде грађа,
да живимо срећни,
јер младост је крајка,
а животи несрећни!*

VII ПОГЛАВЉЕ

АНТЕ ПАВЕЛИЋ И РАСНЕ ПЕРСЕКУЦИЈЕ

На овом месту је обавезно појашњење, иако плод субјективног мишљења писца. Било би, осим морално неправедно, историјски нетачно оценити као криминалну усташку партију и као разбојнике све његове шефове и припаднике.

Усташка идеологија је фасцинирала Хрвате у периоду нимало нежне српске доминације, пре свега јер је проповедала и желела избављење „Томиславове деце“ из тешке ситуације у којој су се нашла од 1918. године наовамо. Покрет је имао своје бројне теоретичаре, апостоле и мученике. Усташки сањари и њихов вођа у избеглиштву надали су се стварању једне војно и економски јаке државе, Велике Хрватске, чија би реч као господарице Јадрана, имала тежину и у Европи, и у свету.

Нажалост, заједничка судбина скоро свих идеолошко-политичких покрета, па и оних најплеменитијих, је да добре намере и уверења малобројних, било сањара, било делатника, буду замагљене и упрљане подвалом и злочинима многих. Углавном профитера. Тако је било и са партијом Анте Павелића. Након војне кампање Сила Осовине априла 1941. и проглашења Независне државе Хрватске, усташке вође, посебно оне нижег ранга, ставиле су на страну изградњу своје државе у повојима, иако су то спремно обећали, па покренули најстрашнији покољ цивила који је историја забележила. Толика је била јака и незадржива у њиховим душама мржња према Србима, или су их навели на персекуцију мишљење и психолошки притисак масе сународника, посебно оних у њиховим маленим локалним амбијентима? Можда. Постоји, међутим, још један елемент претпоставке који треба озбиљно размотрити.

Доказано је и наведено у другом делу књиге постојање изузетно активне илегалне југословенске комунистичке партије, сачињене већином од Хрвата и Словенаца, а под вођством Јосипа Броза који у то време још није узео претециозно име Маршала Тита, већ се крио под име-

ном више грађанског звука „инжињера Томанека“. Директиве коју је партија добила из Москве јануара 1941. (Немачка још није покренула инвазију на Совјетски Савез) биле су следеће:

а) вршење саботажа и дефетизма у редовима оружаних снага Краљевине Југославије, како би предвиђени будући напад Сила Осовине на Југославију довео, пре свега, до последичног потпуног уништења краљеве војске и дефинитивног пада српске династије Карађорђевића, омражене у Совјетском Савезу, и њеног најјачег стуба, војне касте и

б) убацивање поверљивих елемената у руководећи друштвено-бирохратски кадар државе, било какви они били, који ће свакако наследити онај претходни. За такве агенти би потом стизале прецизне директиве.

Када је био остварен њихов први циљ (пад Краљевине Југославије и Карађорђевића), комунисти су у великом броју ступили у усташку партију достижући, природно, и значајне позиције. Све је текло без неких већих препрека. Познато је да се у епохама већих политичких и друштвених потреса, бескрупулозни превртљивци и профитери одлично сналазе. Анте Павелић и његови најближи сарадници, истинска аристократија усташке партије, враћали су се у јавни живот из вишедеценијског изгнанства или робије, па су били ограничено познавали локалну стварност. С друге стране, намерно нису правили већа питања око примања нових присталица с намером да створе масовно чланство и код унутрашњих и страних посматрача створе утисак да су хрватски народ и усташки покрет једна душа и једно тело.

Баш ти елементи који су подмукло деловали унутар усташке партије, највероватније су одговорни што је персекуција експонената прегажене српске руководеће класе из априла-маја 1941. задобила тако страшне и окрутне аспекте. Зар није наређење добијено из Москве јануара 1941. године било: смрт Карађорђевићима и носиоцима њихове власти? И највише је на њима одговорност за бестијално уништење српског живља, покољ који се до крајности разбуктао (види случаја!) баш када су немачке армије започеле напад на бескрајну бољшевичку царевину. Наредба из Москве је била: изазвати крајњи хаос широм Југославије и окренути јавно мњење против окупационих снага, Немачке и Италије.

Персекуције су одлично послужиле за постизање првог циља, док се други могао да оствари приказујући Италијане и Немце као обавештене, ако не и као изазваче покоља, или оне који су их одобравали. Деловање тих комунистичких агената убачених међу усташе олакшали су већ описани постојећи амбијентални услови.

Горе наведеним, желим да скренем пажњу на скоро несхватљив аспект покоља, имајући у виду да је хрватски вођа био свестан да би тиме издао непосредне интересе своје државе у повојима, обавијајући га језивим плаштом ужасне расне персекуције. Очигледно је да су, више од Павелића који је већ реализовао сан о стварању независне државе Хрвата, интерес од изазивања глупе мржње и сукоба маса имали баш комунисти. А да су људи из Москве били бројни у усташким редовима, доказује чињеница да су исти масовно потом пред крај рата прешли у комунистичку партију. Немам намеру да овим аргументима ни на који начин браним Анту Павелића и његове најближе сараднике у усташкој партији на којима је, у сваком случају, сва одговорност, уколико се призна основаност претходно реченог, односно да су дозволили да буду увучени у дијаболичну мрежу коју су око њих исплели комунисти.

Анте Павелић или Поглавник, шеф хрватске државе, лично је био противан толиком варварству, али је мало или нимало могао да се супротстави одређеним компонентама свог сопственог политичког тима, а надасве деловању периферних малих команди усташке полиције које никако није било могуће ставити под контролу.

На све је велики утицај имао систем комуникација, схваћен свеобухватно, који је у Краљевини Југославији био какав је био, а потом, оштећен ратним операцијама, постао практично непостојећи. Уза сав труд централних власти да се стање поправи.

Италијанске власти, обавештене од својих информатора о масакру Срба смишљаних и организованих у усташким касарнама, правовремено су из хуманитарних разлога интервенисале код Павелића позивајући га да одустане од планираног уништења српског народа. Декрет који је Павелић издао 26. јуна 1941. забрањујући свако насиље над било којим грађанином Хрватске био је плод таквих инсистирања. Ефекти су били очигледни, како потврђује недељни извештај нашег информатора за зону Цазин-Велика Кладуша-Оток:

Православне мањине, избегле програмираној персекуцији претходно наређеној од стране Поглавника, захваљујући недавном ревизионистичком примирју које је он лично наредио, успоставили су са нашом војском односе искрене срдачности (...) Усташки вођа, арогантан, сумњивих моралних и интелектуалних способности и крајње необразован, позван је у Генералну команду усташке милиције у Загребу, где

је добио прецизна наређења у вези са својом надлежношћу и задацима (...) Сада је активност усташке милиције потпуно усмерена на одржавање јавног реда у тесној сарадњи са домобранима.

Госпођа Смрт је могла да се одмори. Накратко, јер су у редовима Усташке партије врло брзо поново надјачале радикалне антисрпске струје и, прегазивши сваки покушај конверзије, учинили Поглавников указ и наређења у мртво слово на папиру. Персекуције су се поново распламсале још бешње.

VIII ПОГЛАВЉЕ

ГРАЂАНСКИ РАТ

Срби, у безизлазној ситуацији са једином перспективом да у сваком моменту буду убијени, припремили су се За борбу. Ако су морали да умру, хтели су скупо да наплате живот тако што ће у смрт повести што већи број Хрвата. Оружја није недостајало, јер је након пада Краљевине Југославије велики део наоружања био сакривен.

Могло би да се постави питање да ли су италијански обавештајци имали какву значајнију улогу у периоду у ком је грађански рат сазревао у својој деликатној организационој фази у очекивању да избије? Одговор је да уколико се под значајнијом улогом подразумева нека директна и одлучујућа активност, свако италијанско мешање је било апсолутно искључено. Срби су у то време за нас још увек били елементи према којима се морало односити са подозрењем. Осим тога, представљало би опасан, ако не и погрешан дипломатски потез пружање устаницима било какве опипљиве помоћи против Хрвата са којима смо били у савезништву, иако *sui generis*, али још увек на снази.

Иницијативу устанка треба потражити у нагону српског народа за самоодржањем и у њиховој разумљивој намери да скупо продају кожу. Одлично су знали да, ако би се усташки масакри из маја и јуна наставили, за пар месеци на овим просторима више не би остало ниједног Србина.

Не може, наравно, да се искључи да наше војне команде стациониране на територији Павелићеве државе, исто као и наше власти у Сплиту, нису ништа знале и да нису биле информисане, иако не детаљно, о српским намерама. Из многих разлога морале су, у сваком случају, да о свему задрже опрезну резервисаност. Надасве, радило се о непотврђеним и често супротним вестима које су, објективно гледано, сматране за сувише опасне да би се, претходно непотврђене, пренеле хрватском савезнику. Хрвати би тако што несумњиво искористили као повод да крену у тотално уништење Срба, од чега их је задржавало баш прису-

ство италијанске војске која није губила прилику да их најоштрије позива на поштовање цивилизацијских правила. С друге стране, Хрвати би могли и да италијанске војне команде оптуже да намерно стварају климу узбуне, с намером да преузму власт. И коначно, ту је био и субјективни осећај нас Италијана, претпоставка која нема икакву документациону подлогу, који смо сматрали још увек отворену проблематику Далмације, што нам је давало залог и предност над „престижом“ и „чврстином“ нове усташке државе. Елем, тај „престиж“ и „чврстина“ сада су стигли пред суд, суд говора оружја.

У ноћи 27. јула 1941. многи Хрвати су одмарали тело и душу од својих свакодневних напора. Тужни ли су и страшни били ти њихови напори.

Можда су, опружајући се у кревету, многи од њих правили језив збирни биланс Срба које су тога дана побили и предрачун оних које ће сутра масакрирати па су, задовољне душе, утонили у сан. За неке од њих, срећом, сан без буђења. Ружно буђење је, међутим, освануло за оне друге који су побијени заједно са својим престрављеним члановима породица.

Срби су под светлошћу месечине кренули са својих зборних места махом на планинским висовима и муњевито се сручили на испланиране циљеве: насељена места, железничке станице, мостове, полицијске и административне постаје, раскрснице и саобраћајнице већег логистичког и тактичког значаја.

Устаници испрва нису имали одређеног вођу, већ одборе које су чинили попови (православни свештеници), бивши официри југословенске војске, интелектуалци и политичари. Тек касније, када су из жестоке селекције храбрости и спостобности изникли они најбољи, Срби су их изабрали за команданте. Касније ћемо се детаљније позабавити са организативним аспектима грађанског рата рођеног из српског устанка. На овом месту ћемо покушати да устанак сагледамо у својим суштинским цртама, пре свега као разлог политичког и стратешког преврата панораме светског рата у току.

Простор устанка се оцртавао на територији чије су северне тачке биле Госпић и Петровац, а јужне Шибеник и Ливно. Простор двоструко већи од Сицилије изненада је постао поприште стравичног, крвавог грађанског рата. Устаници су скоро цео овај простор у јуришу ставили под своју контролу и озбиљно запретили хрватским снагама које су им још увек, уз велике губитке и забарикадирани по градовима, одолевале. Устаници су одмах порушили све мостове, а железнице дужином сто-

тина километара буквално разорили. Друмови су пресечени на свим невралгичним тачкама, а највећи број усташких постаја у изненадним нападима био је уништен. То је био биланс прве ноћи српског устанка. Хрватима су нанети велики губици и приморани су да напусте више насељених места. Невоља је била највише у томе што су Срби заузели све главне друмске и железничке саобраћајнице, па је усташама практично био онемогућен прилив било какве помоћи са севера земље.

Осим бескрајног низа мањих напада, одлично испланираних, перфектно истовремено изведених и са апсолутним успехом, устаници су задобили и значајну тежину у равнотежи целог рата на овим просторима, па су покренули и неколико војних операција ширег замаха. Главне су биле, на северу опсада са три стране града Грачаца, на југу напад на Книн, а на истоку напредовање ка Доњем Лапцу и Кулен Вакуфу. Устанак се незадрживо ширио. Мрежа невидљивих нити што је повезивала Србе, везе опрезно успостављане између места конспирације, учиниле су да, чим је куцнуо час устанка, као покретом чаробног штапића, на попришту се појави организована и способна војска, боље речено, цео један народ под оружјем који је крајњом одлучношћу био битку за властито преживљавање. У погледу организованости, Срби су поседовали вишевековно искуство. Често су у својој историји, посебно у времену окрутне турске доминације, били принуђени да напусте своја огњишта и по шумама и планинама организују се у чете. Одатле им и име четници.

Ослобађање сваког села од усташа значило је у тим данима, осим коренитог уништења свих Хрвата на које су наилазили, у униформама или у цивилу, и пријем свих Срба у устаничке редове. Није се правила разлика ни пола ни година старости. Као што је већ речено, све Србе је чврсто повезивала у непробојни бедем не само крвна веза, већ и заједничка трагична судбина која им је у Независној Хрватској била намењена.

Али оно што је још од првих дана грађанског рата највише падало у очи, била је перфектна организованост устаника која је, заједно са урођеним способностима сјајних ратника, омогућила устаницима муњевите и потпуне победе, успехе који су их потом ставили у позицију да војно скоро изједначе снаге са усташама и наставе битку.

Територија је била подељена у две зоне и свака је била стављена под команду одбора који је вршио и војну и грађанску власт. У војним операцијама, команда је бивала поверавана махом бившим официрима војске Краљевине Југославије. Систем комуникација, крајње важан

фактор у свакој ратној операцији чији значај постаје чак одлучујући у герилском ратовању са изненадним нападима и заседама, доведен је до савршенства. Чинила га је мешавина примордијалних слања порука попут димних сигнала и оних најмодернијих попут радио веза, али су се сви ови начини комуницирања скоро увек заснивали на људском фактору који је пружао највеће гаранције успеха. Било је могуће да се свака комуникација друге врсте пресретне и разуме што би, разумљиво, могло да анулира успех борбене активности или да доведе до катастрофе, ма колико она била пажљиво испланирана. Једино директна комуникација преко курира била је сигурна и поверавана је најспособнијима. Велике дистанце покриване су у невероватно кратком времену. У томе је од огромне помоћи било до танчина познавање терена и свих планинских пречица. Осим тога, ако би курир био ухваћен, што је било изузетно тешко, никаква тортура и никакав новац не би из уста могао да му извуче поруку. Односили би је собом у гроб.

Уз војну организацију постојала је и она административно-пореска. Више од новца, доприноси су били у натури. Једна малена држава створена је унутар нове Хрватске. Малена али духовно снажна, неустрашива и застрашујуће опасна због фанатизма својих припадника који су водили битку за живот. А борба против таквих ратника никако није могла да се назове полицијском операцијом.

IX ПОГЛАВЉЕ

РЕАГОВАЊЕ ИТАЛИЈЕ

Важан детаљ: ни један једини метак устаници нису испалили против италијанске војске. Наши моторизовани конвоји настављали су редовне активности уобичајеним логистичким путањама, иако уз појачане мере безбедности и заштите.

Хрвати, забарикадирани по градовима из којих се нису усуђивали ни да провире, наравно да су из тог мирног кретања италијанских војних возила извукли закључак о претходом договору Италијана и устаника. Закључак у најмању руку површно донет и, више од убеђености, производ хрватске огорчености због незавидног положаја у ком су се нашли. Савршено је било јасно да је понашање устаника према италијанској војсци пуно обзира било резултат опортунизма и користи, у складу са потребом да је не окрену против себе, јер је једина била у стању да у кратком року устанак угуши. При томе, не треба занемарити чињеницу да су Срби према италијанској војсци гајили дубоку захвалност за моменталну и несебичну помоћ коју су у сваком моменту Италијани пружали прогоњеном српском живљу.

Неко би, истина, могао да се запита зашто Италијани нису заузели непријатељски став против Срба и пожурили у помоћ свом хрватском савезнику, већ су, супротно томе, профитирали од насталих околности да би успоставили своју власт на територији. Разлог је очигледан: Италијани су Хрватима само враћали мило за драго. Зар није доказано да су нам наши „савезници“, иза леђа, у договору са Немцима, узели Далмацију и ковали планове да загосподаре Јадраном, па учинили скоро недрживим наше присуство у усташкој држави?

Колико у вези са великим и нескривеним симпатијама Италијана према Србима, узроке треба потражити у искреној људској природи италијанских официра и војника. Прогон невиних и беспомоћних није могао а да их не привуче на своју страну против крвника.

Све италијанске јединице распоређене на територији захваћеној српским устанком стављене су у стање приправности. О од великих касарни па до најмањих војних постаја обезбеђене су трачнице и друмови којима су се снабдевале италијанске трупе. Појачана су патролирања и мере безбедности. И коначно, устостручена је информативна активност. Било је потребно добити што детаљније податке о намерама српских устаника, о њиховим снагама и кретањима, као и о оним хрватским. Осим тога, како је била јасна намера Срба да не дозволе Хрватима да наставе да их некажњено физички уништавају, радило се на крајњем перфекционирању документације о ужасима које су починили Хрвати, како би њихова одговорност и оптужбе против њих биле потпуне и непобитне.

У Книну је команда италијанске дивизије Сасари преузела, с обзиром на настале околности, пуну власт. Лако је разумљив значај овакве муњевите одлуке, имајући у виду географски и стратешки кључни положај града од ког се рачва саобраћајна мрежа до Сплита, Шибеника и Задра.

Од онога што је досада речено, потпуно је разумљиво понашање италијанске војске достојно хвале у условима насталим српским устанком у Павелићевој држави који нису могли да се предвиде. Одлука да се мудро сачека, без да се истим компромитује нека будућа иницијатива било какве природе и правца. Напротив, обезбеђена је моментална оперативна спремност предвиђена за сваку случајност. Врлина јачег је и умеће да се сачека, спокојно и чврсто, у моментима озбиљног ризика. Деловало се тамо где нису била потребна наређења претпостављених, тамо где је наређивало срце, људскост и сама униформа коју смо носили. На хиљаде и хиљаде људи, били они Срби или Хрвати, муслиманске, јеврејске, католичке или православне вере, сви они су нашли уточиште код наше војске, у нашим касарнама или непосредним деловањем наших јединица. Ово се догађало широм територије хрватске државе на којој је наша војска била стационирана, а простирала се јужно од имажинарне линије која је повезивала Оточац и Цазин. Пређимо сада на један посебан сектор.

У ноћи 4. августа 1941. један дуги војни конвој приспео је на железничку станицу Грачаца. Овај уредни градић био је једини значајнији и већи урбани центар на ширем простору, али и онај са најмањом гу-

стином насељености. У њему су већином живели Срби. Грачац је смештен на северној линији повелике зелене долине што, окружена ланцем непроходних планина, прекида монотонију и опорост територије. Из воза су се искрцали берсаљери којима ће бити намењена судбина актера догађаја крајње важности у долазећим олујним данима.¹⁴⁸

За Хрвате у опсади долазак наше војске био је право олакшање, али исто тако и за градско српско становништво, предмет произвољног бестијалног насиља разјарених усташа. Градови остали у хрватским рукама били су поприште импресионантне страве и покоља. Усташе су изгубиле све границе у вршењу онога што су називали „одмазде“ и „казне“ за преступнике, које су нарастале до невиђених размера и броја.

У војном домену, стање у граду је било крајње критично. Устаници су га ставили под опсаду са југа и са запада, а под претњом, иако са одређеном дистанцом, и са истока, па се из Грачаца теоретски могло изаћи само са севера, где се налазила железничка станица.

Срби, по нашем мишљењу, уопште нису намеравали да град заузму, бар не у првим данима устанка. Вероватно им је намера била да онемогуће Хрватима из Грачаца да пошаљу помоћ другим градовима под опсадом. Долазак наше војске је, у сваком случају, искључио сваку жељу нападача да га заузму, под условом да су тако нешто уопште хтели.

У граду је владао потпуни хаос. Железничка станица је била права лудница од људи, четвороножаца и материјала. Људи су махом били у жуто-смеђим домобранским униформама, непрекидно су пролазила кола војне коморе, амбуланте. Унутар градског језгра одјекивали су рафали, престрављени врисак женских и деčјих гласова. Улицама су мушкарци надменог изгледа и крвничког израза обучени у униформе (ако се униформом може да сматра прикачена војна ознака) кружили као гладне звери у потрази за пленом. Ето истинских одговорних, њихови злочини су довели хрватску државу у критично стање, принуђену да обузда устанак који су изазвали њени сопствени људи.

Са градске периферије одјекивали су пуцњи из пушака и рафали из аутоматског оружја. Нешто мање су се оглашавали топови. Хрвати, са положаја на ободу града, размењивали су ватру са Србима који, захваљујући доминантној позицији, нису Хрватима давали да предахну пуцајући са бројних скривених позиција.

.....
¹⁴⁸ Међу берсаљерима стиглим у Грачац био је и Ајмоне Финестра. Погледај више у: Мила Михајловић, *Командир*, Нови Сад: Кровови, 2003. и 1943. *Далмација, младости*, Зрењанин: Арт-Пројект, 2008. (прим.прев.)

Једна формација берсаљера кретала се кроз град ка јужној периферији, где су се, на краткој и забрињавајућој удаљености налазили утврђени положаји устаника. Изненада, на веранди једне вишеспратнице крај које смо пролазили појавило се десетак усташа и на трг подно зграде бацило тела неколико умирућих Срба. Одмах потом, на веранди се појавиле друга групица усташа брутално вукући четворо деце, најстарије је могло имати осам година. Деца су плакала призивајући родитеље побијене под њиховим ужаснутим погледима. Најстарије је један од усташа је ухватио за косу, подигао увис и бацио са балкона, док га је група усташа на тргу подно зграде у лету гађала из пиштоља. Подвиг су поздравили промукли задовољни усклици, животињски. У Хрватима ничег људског није било.

Други је дечак кренуо да испрати претходног истом судбином кад су се берсаљери подигнутог оружја бацили на Хрвате на тргу, док су други већ јурили степеницама и појавили се на веранди на врху зграде, па почели да млате усташе пушкама као батинама. Све се догодило у трену. Хрвати, запањени „савезничком“ интервенцијом као да су нагостили неку реакцију, од које су одустали пред упереним цевима Италијана. С децом у наручју што су их грчевито стезала, Италијани су изашли из зграде. Хрвати су остали где су били пљујући крв, зубе и горчину.

Био је то само почетак дугог низа инцидената који су до забрињавајућих граница затегли односе Хрвата и Италијана. Међу нашим кружило је правило: „Савезници или не, не дозвољавамо да пред нама почине било какав злочин.“ У том смислу су убрзо стигла и прецизна наређења, храбра и мудра, како је то ситуација захтевала: „Могуће је чинити грешке у ситуацији сложеној као она у којој се налазимо, али не треба гасити осећај за спонтано деловање, иницијативу и одговорност“.

Могао бих причати у детаље и уз непобитни доказни материјал бројне епизоде у којима је италијанска војска чврсто и одлучно деловала у одбрану српског становништва. Али ћу их на овом месту изоставити, иако би више од једне спасилачке акције, могле да се дефинишу као сензационалне. На пример она у којој је спасено четири стотине Срба, а учинили су то један официр и четири војника берсаљера¹⁴⁹ супротставивши се бесу и оружју преко стотину усташа. Заштита слабих

¹⁴⁹ Имена берсаљера су: каплар Гибелини (Ghibellini) и војници Ћитадини (Cittadini), Боргати (Borgatti) и Пађинати (Paginati). Прва тројица су херојски погинула наредног лета на руском фронту. (н.а.)

и немоћних и поштовање норми људскости, прецизна је дужност коју захтева једна часна униформа. За берсаљере је то био уобичајени начин понашања.

Данас, сећајући се бројних сличних потврда хуманости, намерно изостављам опис детаља, дајући предност бројкама које говоре више од мог скромног пера. Само у Грачацу током првих десет дана августа 1941. године, подсећам да је вод који је држао контролни пункт пруге за Срб спасао, у само 24 сата, око хиљаду и пет стотина Срба, отетих под претњом оружја хрватској кољачкој јединици која их је одводила на стратиште.¹⁵⁰ Унутар самог Грачаца, број спасених српских цивила достигао је неколико хиљада. При томе се наши људи нису устезали да употребе оружје. Нижи официри 6. регименте берсаљера под командом поручника Луиђија Рицолија (Luigi Rizzoli) провалили су у градску усташку касарну и наредили лудачким Павелићевим следбеницима да моментално пусте на слободу, дајући им и писмену званичну пропушницу, све заточене српске старце, жене и децу.

Драги Луиђи Рицоли. Судбина ти није била наклоњена! Велико срце којим си умео широм да отвориш на племенитој дужности на планинама Балканије, нису имали осине наоуржане убице које нису поштеделе твоју жену, саму и без заштите, криву што није хтела да открије склониште тог „криминалца“, свог мужа! Ако би ме питали да именом назовем персонификацију племенитости и хуманости, не бих могао а да одмах не изговорим једно име, твоје, Луиђи Рицоли. Ратник, вишеструко рађаван у Великом рату, добровољац у оном 1940 – ‘43, иако због својих година није био у оперативним јединицама, херојски се понео на руском фронту где је рањен и вишеструко одликован за храброст.

.....
¹⁵⁰ Командир пункта берсаљера био је аутор ове књиге, поручник Салваторе Лои. (прим.прев)

Х ПОГЛАВЉЕ

МИСИЈА У ЗРМАЊИ

„Одиста је нечувено да Италијани, наши савезници, штите српске злочинце. Уложићемо формални протест наших власти у Загребу италијанској влади због понашања ваше војске, посебно официра, који би више од свих морали да се држе правила дисциплине!“, биле су речи високог хрватског официра изречене у присуству италијанског генерала.

„По мом виђењу, не постоји икакав дисциплински прекршај, с обзиром да су спасени већином жене, деца истарци“, одговорио му је генерал. „Напротив, ради се о савесном поштовању наших важећих правила понашања која намећу сваком војнику, без обзира на његов чин и функцију, да интервенише и заштити слабије и угњетене. Ако се наши војници нађу у ситуацији да треба да заштите неког Хрвата, сигурно да ће интервенисати истим духом и ентузијазмом.“

Хрватски официр је на ове речи остао збуњен, да би одговорио тоном између неверице и подсмеха: „Немам разлога да сумњам у Ваше речи, господине Генерале. Баш због тога, нека неко од Ваших официра, ако смогне храбрости, оде у Зрмању коју су устаници окупирали и спасе супругу и децу тамошњег хрватског командира, пуковника Шулентића. Исти је, позван дан раније на рапорт у Грачац, остао је одсечен од својих подређених и од породице која је, засигурно, у српском заточеништву.“

Предлог је био немогућа мисија, што је усташки официр одлично знао, али је, презентирао у форми изазова, усвојен.

Друм који повезује Грачац и Книн спушта се у непрекидним серпентинама у долину пробијену хиљадугодишњом силом тока реке Зрмање што се неправилним током, каткад и понирањем, пружа дужином од преко осамдесет километара да би се, подно Новиграда улила у море, у сугестивни Велебитски канал.

У самом срцу долине налази се малено и љупко насеље названо именом реке и, како се налази тачно на пола пута од седамдесет километара колика је удаљеност између Книна и Грачаца, тамо је одувек било седиште важнијих војних команди и административних власти.

Од Грачаца под опсадом па до Книна, коме је озбиљно претила иста таква опасност, а у оба града је само присуство италијанске војске онемогућило да буду заузети, целокупна територија било је под чврстом контролом устаника који су, природно, контролисали и доминирали и целом дужином друма без да су морали да га и материјално окупирају.

Свечана тишина владала је дуж ове саобраћајне артерије, обично врло ужурбане, чија је сребрна трака, као нека прашњава река пресецала засађена поља и, с времена на време, била испрекидана злокобним олупинама уништених усташких возила.

Дана 6. августа, две дуге колоне италијанских возила без проблема су прошле овим друмом. Кретале су се под значајном оружаном заштитом и без заустављања и засигурно биле праћене будним оком устаника по скровиштима и контролним пунктова, који су друмом господарили. У близини јединог насељеног места, Зрмање, пред конвојем су се изненада појавила двојица Срба и позвала наше да прођу без заустављања.

Један усамљени италијански камион, око петнаест часова истог дана 6. августа 1941, ушао је у Зрмању која је, као зачарана, наједном потпуно опустела што се редовно дешавало када би већи италијански конвоји туда пролазили. Пред једном омањом зградом нагло се зауставио.

Из возила су искочили официр са пиштољем у руци и тројица до зуба наоружаних берсаљера.¹⁵¹ Двојица, с аутоматима у рукама, поставили су се са обе стране пута на неколико десетина метара од возила, док је испод цираде истог, споро и претећи, провирила цев митраљеза. У пратњи берсаљера официр је ушао у зграду. Читалац је, вероватно, већ разумео да се радило о кући пуковника Шулентића.

У кући није било живе душе. Причало се да се покољ догодио на дан избијања устанка. Као прва мета устаника, осим усташке месне касарне нашла се, разумљиво, и кућа усташког команданта, а међу првим жртвама немилосрдне српске освете били су и чланови његове породице. Устаници се нису ограничили на њихову физичку елиминацију,

¹⁵¹ Официр је био аутор књиге, Салваторе Лој. (прим.прев.)

већ су уништили и све што се у кући налазило. Стакла у парампарчад, исцепане хартије и фотографије, испревртани и поломљени намештај, ножевима распарани каучи, фотеље, душеци и јастуци и хиљаду других предмета покућства прекривали су под, без да су могли да сакрију крв, непосредни доказ онога што се догодило. Крви је било посвуда, у великим локвама на поду, на деловима разбијеног намештаја, по зидовима.

Није преостало друго до да се и непосредно потврди масакр о коме су и саме хрватске власти у Грачацу биле више него сигурне. Сам пуковник Шулентић, поздрављајући групу Италијана при поласку у подухват покушаја спасавања његових најдражих, није крио да не гаји икакву наду да су још у животу.

„Постоји могућност да су их Срби поштедели да их размене са вашим заробљеницима.“

„Нашим заробљеницима?“ - рекао је Шулентић смејући се саркастично. „Не, не! Код нас Срби трају као заробљеници само који сат.“ То говорећи, елоквентно је помиловао дршку пиштоља на опасачу.

Италијански потпоручник је, између хиљаду делића поломљених ствари, исцепаних хартија, фотографија и одеће, одабрао понешто као доказ извршеног задатка и, ради истог циља, направио и неколико фотографија.

За то време, у варошици и даље није било знака живота. Бар привидно. Треба нагласити само привидно јер, како се касније сазнало, са брда непосредно изнад градића с десне стране већ је силазила јака устаничка јединица, док су две устаничке патроле већ биле запоселе и препречиле друм на обе стране излаза из града.

Ипак, тог заглушујуће тихог летњег поподнева препуног сунца, иако окрзнута, трагедија се није десила. Петорица Италијана усудила се да изазива устанике силом улазећи у само срце устаничке територије. Зашто је устанички обруч већ стегнут око градића дозволио италијанском возилу да се несметано удаљи? Можда су знали да у Грачацу два батаљона берсаљера спремни за покрет чекају наређење да заузму Зрмању ако се послата патрола до вечери не буде вратила? Да ли можда у знак захвалности италијанској војсци за избављење великог броја српског народа у Грачацу и околини из усташких канци? Тек, више значајних разлога су у последњем моменту задржали устанике од напада на италијанско војно возило, о чему ће се касније сазнати. Сигурно да их није зауставила чињеница, како би неко могао да помисли, да Италијани собом нису повели неког Хрвата, већ су једноставно документовали оно што се већ било догодило.

Док је камион са Италијанима напуштао варош, на периферији се из једне сеоске куће јасно су се зачули мушки гласови што су звали у помоћ. Официр је, наредивши возачу да стане, излетео из аутомобила, ногом развалио забрављена врата и из куће извео двојицу мушкараца. Била су то двојица инжењера који су већ дуже време живели у Зрмањи, ангажовани од стране усташа за рад на уређивању насипа на обалама реке. Устаници су их заробили још током јутра 27. јула, али су их поштедели због њиховог знања: били су им потребни за радове на утврђивању положаја у долини оближње Велике Попине.

Заробљене Хрвате пратила је невероватна срећа. Претходно држани у некој пећини у оближњим брдима, устаници су их спровели у градић да би ови из куће у којој су становали узели инструменте, да би их потом пребацили на нову дестинацију. У међувремену су у Зрмању ушли Италијани. Док су напуштали град и пролазили испред те куће, један од инжењера, из нагона за опстанак или једноставном свестан да ће сигурно бити убијени: ако повичу, тог истог часа, или ће се то догодити пар недеља касније кад заврше радове на утврђењу, из свег гласа је заурлао. Устаник који их је чувао није запуцао надајући се да се Италијани неће зауставити. Видећи да није тако и да ови нагло коче и јуре према кући, не знајући шта да уради, одлучио је да се преко баште куће изгуби. Истовремено, већа устаничка патрола која је недалеко одатле чувала излаз из града није имала времена да схвати шта се дешава, па се италијанско возило безбедно удаљило.

Задатак је, могло би се рећи, био завршен више него позитивно. Два човека избављена су од сигурне смрти. За хрватске власти, избављење двојице способних инжењера имало је велики значај. У сваком случају, спас два људска живота је, и само по себи, била велика ствар. Осим тога, јасно је показано да хумано деловање Италијана није познавало границе, нити се на било коју страну сврставало. Интервенисали су у сваком случају, па и ако је у том циљу требало доћи на непознати простор разбукталог грађанског рата све до прецизно одређене дестинације.

Ипак, нису ишли наслепо. Кретали су се уз помоћ особе прерушене у просјака која је одлично познавала терен. Човек је, сакривен у мраку камиона, италијанском официру показивао куда да иде и пред којом кућом да стане. Хрватска команда у Грачацу га је дала Италијанима као водича, а официр на задатку је добио прецизно наређење да, ако дође до потребе, мора да га брани по сваку цену и до последњег метка. Омражен од Срба, човек је требало да, сакривен у дубини вози-

ла, договореним сигнаlima обавештава Италијане куда да иду и где да стану. Наводно, био је то обичан локални усташа. Да није тако, већ да се радило о усташком официру обавештајне службе, одавало је усташино господско лице и перфектно познавање италијанског језика. Као и следећи догађај.

Камионет са Италијанима тек што је напустио варош након невероватног избављења двојице хрватских инжињера, када је „просјак“ дао договорени знак да се возило заустави. Италијански официр, иако зачуђен, наредио је возачу да стане, нагнуо се кроз прозор и схватио превару. У јарку с леве стране пута сакривен сенком сувог растиња, лежао је човек и обраћао се некоме окренут у правцу камиона из ког му је „просјак“ одговарао. Италијански официр, иако још није потпуно овладао српскохрватским језиком, лако је разумео да се дијалог двојице води на војну тему. Другим речима, хрватски шпијун из места је наводном просјаку, прерушеном усташком официру обавештајцу, давао податке. Кад је разговор између двојице Хрвата завршен, возило је наставило пут и након сат времена стигло у Грачац.

Чим је стигао у Грачац, италијански официр је написао извештај о обављеном задатку. Хрватске власти су му изразиле живе честитке уз дивљење и захвалност, речима да се изузетно радују невероватно позитивном успеху његове мисије.

Били су искрени, Хрвати? Хм ... дозволите нам да у то сумњамо. Вероватно би били срећнији да се возило са члановима мисије није вратило. Ко би се усудио да устврди да се наши „савезници“ у дубини душе нису надали и прижељкивали да нас Срби све побију? И да нас, уз то, муче и исеку на комадиће? Па да онда италијанска војска буде приморана да свом силом нападне устанике, омогућујући усташама да предахну.

Али, усташки снови су се расплинули нашим доласком, сви живи и здрави! Уз то и гнев Хрвата који су само дан раније на сва звона викали и претили дипломатским и политичким протестима и инцидентима потпуно је нестао. Ућуткале су их чињенице, а то су морали и да признају.

А подвала са шпирунирањем и лажним просјаком?

На то су Италијани, са своје стране, могли да Хрватима уложе жестоке протесте, али су се уздржали. Наши већ ионако затегнути односи, погоршани прошлих дана, требало је да се обављеном мисијом поправе. Није било разлога да их поново затежемо, иако смо за то имали више

него довољно разлога. Да се догађај прећути, довољан је био поглед разумевања између официра и крупног старијег водника Кјаринија.¹⁵²

Док је „просјак“ силазио са камиона, истовремено је за њим искочио и снажни подофицир подметнувши се намерно да га овај гурне и нагази. Правећи се увређен, развалио му је две шамарчине које би и бика обориле. Усташа паде као проштац. „Ово му је да се сећа данашњег дана“, тихо је кроз зубе прокоментарисао италијански поручник.¹⁵³ Чињеница је да ће бар та два шамара Хрват памтити док је жив.

Станишта, друм Грачац-Срб, град Грачац, мисија у Зрмањи, ... Прича би могла да тече до у бескрај са пуно детаља, имена, догађаја. Ограничио сам се на пар епизода међу хиљадама, у којима се јасно сагледавају осећаји хуманости и племенитости италијанског војника. Догађаји који истовремено лако могу да дочарају и спонтаност њиховог неупрљаног осећаја правде и правичности. Било да се радило о заштити Срба (види у Стаништима и у Грачацу), или Хрвата (види у Зрмањи, а касније и у Босанској Крупи, Бихаћу и Цазину), италијански војник се није штедео и деловао је истим духом.

Ако се, од момента када је тријумфално крочила на југостовенску територију, на понашање наше војске, културно и дисциплиновано, једном речју беспрекорно, придода племенито надметање у јунаштву и хуманости у олуји југословенског грађанског рата, може се рећи да је италијанска војска на територији Независне државе Хрватске исписала аутентичну страницу славе. Држање и понашање Италијана дирнуло је чак и ледену балканску душу. У тим данима, наш престиж се код становништва виноу до недостижних висина и отворено су нам ставили до знања да би желели да буду под нашом управом.

Заслуга иде оним командантима који су умели, у крајње деликатној политичко-дипломатској ситуацији коју су само они на терену могли да процене, да издају разборита и опрезна наређења, али и онима који су та иста наређења умели мудро да примене, изненађујући личном иницијативом недостатке одређених упутстава.

.....
¹⁵² Aldo Chiarini (1915 – 1942) је погинуо на руском фронту, носилац је Златне медаље за храброст. (прим.прев)

¹⁵³ Потпоручник је био Салваторе Лои. (прим.прев.)

Величанствена фигура Витеза и Војника у потпуности одговара имену генерала Федерика Ферарија Орсија (Federico Ferrari Orsi), команданта Армијског корпуса Челере (херојски погинулог следећег лета на фронту Ел Аламејна), који је 17. августа 1941. издао следеће наређење: „Срби су наши непријатељи (...) Хрвати су наши савезници: штетно је и недопустиво да се према њима супротно томе односимо, изузев ако нас на њо не њринуде разлози уїледа наше војске ... У ситуацији као што је ова, могуће је чинити грешке ... међутим, никада се не сме удаљити од осећаја личне иницијативе и одговорности. Морамо бити немилосрдни према њодлацима ...“.

Командант Италијанске војне области у Грачацу, пуковник Умберто Салваторес, у свом упутству по истој наредби нижим командама каже: „Значајни италијански интерес, попут функционалне неповредивости пруге Ријека-Сплит, угрожени су нередима избилим између четничког народа и хрватске државе. Прешли смо границу ради заштите италијанских интереса у будном ишчекивању могућег политичко-војног развоја ситуације. На одређене манифестације колективног очаја, безумне и неутољиве мржње, нисмо моћли да окренемо главу на другу страну. Наша војничка част била је одлучно заштићена, не дозвољавајући разуздане произвољне изливе насиља у нашем присуству. Деликатна ситуација у којој се налазимо захтева максимални осећај одговорности и најфиније и најразложније схватање наше политичке и војне мисије“.

Оно што, међутим, можда највише чини на част нашим јединицама био је висок осећај личне иницијативе који је безброј пута инспирисао активности италијанске војске у најделикатнијим моментима, онда када се, и без прецизних наређења, морало моментално да делује. Дисциплина се тада стапала у једно са заједништвом, поштовањем војне части и послушним испуњавањем упутстава. У вези са реченим, треба имати у виду последња два принципа.

Надасве, треба имати на уму војну част, принцип моралне природе, али и од свих принципа највиши јер се односи на сваког Војника без разлике, захтевајући одлучно деловање како би се онемогућило свако кршење закона Хуманости. И више од тога. Сам статус Војника је тај који намеће такву конкретну акцију на коју цивили нису обавезни.

А потом принцип послушности, ефикасно дефинисан као „психолошко и суштинско понашање којим војник пристаје, у нашем смислу речи, на вољу надређеног са намером постизања жељених и договорених циљева којима се стреми.“ У погледу разлога и циљева, имамо

Слика 1. Србе су устџаше убијале у касарнама и, током ноћи или у зору, лешеве су товарили у кола, прекривали сламом и односили да их баце у јаме.

Слика 2. Устџаше се сликају пред лешевима Срба тобијених у касарни.

Слика 3. Лешеве Срба које су Италијани заћекли у једном од усташких лојора за масовно уништење Срба.

Слика 4. Присилни ејзодус Срба из НДХ.

Слика 5. Бранко Раденовић је преживео усташки покољ у Србу. Преклан, после осам дана устоје је да изађе из јаме у коју је био бачен и дође до четника.

Слика 6. Србин убијен мейком у јошиљак, сцена на какве се наилазило широм НДХ.

такозвану просвећену послушност која се конкретизује у иницијативи, у *vis agendi* или у моћи деловања, где подређени, у условима акције који су променљиви и бројни, изненадни и непредвидљиви, руководи својим понашањем имајући у виду вољу надређеног.

На овим принципима беше постављена иницијатива наших војника, аутентични израз војне дисциплине чија је срж лежала у вишим интересима Отаџбине.

Историја је забележила да су у Римској царевини бивали оштрије кажњавани од оних који су се мање јуначки тукли ратници који су се, занемарујући наређења, задржавали на попришту битке из чистог, јаловог приказивања свог јунаштва. Разлог је јасан: ко из испразног егзибиционизма доводи у питање властити живот, или пак свој физички интегритет, директно наноси штету државним интересима да неповређену сачува своју живу војну силу за будуће подухвате. Дакле, такви примери недисциплине, иако сами по себи племенити, морали су бити кажњавани и гушени ради вишег друштвеног интереса.

Али оно о чему се овде говори је нешто сасвим друго. У тим данима, интерес Италије је био да се пред својим савезницима, пред неутралним земљама и пред Ватиканом (Римска црква је увек са посебном пажњом пратила догађаје у Хрватској), покаже као држава најприкладнија да тежином своје цивилизације и угледа интервенише на попришту хрватске државе. И баш преко својих природних представника, јединица под оружјем, могла је те своје предности да искаже. Слава дакле свим италијанским командантима и сваком војнику што су те далеке 1941. свесно били на висини свог крајње тешког задатка, наслућујући интерес Отаџбине и извршавајући га позитивном иницијативом. Та је била дисциплина у свом психолошком и суштинском значењу, не само форма, већ форма у извршењу у свом најпунијем значењу.

„Као светиљка – рече један источњачки мудрац – пуна уља, која само запаљена открива своју светлосну суштину.“

Крај првог дела

ДРУГИ ДЕО

XI ПОГЛАВЉЕ

ПОЛИТИЧКИ КОМЕСАР ВЕЉКО БУДИМИР

Мисија у Зрмањи требало је да потврди витешки дух Италијана, као и да њихову хуманост нису затамнила устезања и присрастности. Исто тако, била је начин да се правовремено и ефикасно зауставе вишеструке жалбе хрватског савезника. Али, том приликом се октрино нешто што се морало пажљиво да размотри и процени и са војног и са политичког становишта.

Потврђено је да су устаници чврсто држали зону Грачац-Книн и да није постојала било каква могућност за хрватску војску да је преузме. Истовремено, примећено је да је шачица италијанских војника ушла у један од од центара устанка извршивши, уз то и акцију под оружјем, без да су је устаници напали.

На то је требало додати и један нови детаљ сазрео у неколико наредних дана. Срби су представљали војну стварност која се није смела да занемари. Били су до зуба наоружани и одлучни да се боре до последњег метка и до последње капи крви, вођени мржњом према Хрватима и очајничком жељом физичког одржања. Ситуација је могла да задобије тешке и нежељене последице, јер су устаници деловали у срцу територије на којој су и Рим и Берлин желели, из разумљивих разлога, ред и мир.

С друге стране, наш хрватски савезник није располагао снагама да на тој територији тако што спроведе. Стога је Италији више него одговарало, осим што јој је било потребно, да у заједничком интересу одлучно интервенише. Практично, за нас, Италијане, то је била одлична прилика да повучемо одлучујући потез у погледу Далмације, а надам се да појачамо свој утицај у унутрашњој политици независне Хрватске који су нам Немци и Хрвати отворено онемогућавали. Радило се о деловању у два сектора за нас од изузетне важности које су околности вратиле у жижу.

Тако су италијанске власти одлучиле да под своју војну команду ставе сектор Грачаца и повере га пуковнику Умберту Салваторесу.¹⁵⁴

Ситуација је била више него мутна, за шта су биле одговорне усташе и њихова зверства. Наређења стигла из Загреба дала су одрешене руке онима који нису имали ни ауторитета нити интелектуалних и моралних способности да контролишу и воде усташки покрет. Подлога идеала усташке партије можда у сржи и остала чиста, капиларно је дегенерисала у просуђивању, личним осветама и насиљу. Деца зверски побијена, жене варварски мучене, целе породице без разлога искорењене, власништво дубоко погођено: све је то ископало провалију која се непрекидно продубљивала. Истовремено, комунистичка пропаганда је била пријемчива и моментално су је прихватале заплашене масе, напаћене и прогоњене, па је раздор постао потпун.

Пуковник Салваторес је у грубим линијама исцртао план рада који је требало да буде основа нашег деловања на простору Зрмање. У основи, састојао се од следећег:

1) завођење потпуне италијанске војне власти и одржавање исте по сваку цену;

2) валоризација престижа моменталним и за све видљивим и опипљивим позитивним деловањем;

3) гарантовање сигурности пруге на линији Госпић-Книн и свих комуникација: друмских, телефонских и телеграфских између Грачаца и Книна;

4) забрана усташким вођама сваког насиља и убиства;

5) контрола хрватских војних активности; јачање италијанских војних снага како би биле способне да се суоче са сваком насталом ситуацијом и претњом;

6) дубоки пропагандно-политички рад на привлачењу српског устаничког покрета у сферу италијанског утицаја и постизање смиривања на територији.

Пуковник Салваторес започео је свој сложени задатак 8. августа 1941. Већ 28. августа је смиривање стања на територији било фактички постигнуто.

.....
¹⁵⁴ Само на неколико дана га је заменио пуковник Алберто Алиберти (касније генерал, начелник Штаба 6. Армијског корпуса). (н.а.)

Дана 9. августа, XIX батаљон берсаљера окупирао је Зрмању. Кре-нуо је у саму зору са моторизованом претходницом на челу са официром који је пре пар дана био у Зрмањи.

У 9 часова, берсаљери су ушли у варош и запосели је без да су наишли на отпор. Трупа се сместила у бројне напуштене куће, а улаз у варош је запречен јаким контролним пунктовима. Мерама спољне безбедности придружиле су се и оне унутрашње: јаке патроле непрекидно су крстариле градићем, а посебна пажња била је посвећена стражарским местима пред кућама у којима је војска смештена. Малобројни цивили, старци, жене и деца присутни у моменту нашег доласка, да не кажемо праве војне окупације места, ћутећи су нас посматрали. Мржња, повређеност, или просто подозрење? Нико, уистину, није ниједном речју, погледом, или гестом протествовао када су се у бројне куће и собе уселили италијански официри. Два дана протекла су у најпотпунијем миру. Ниједан знак живота сем војног корака патрола које су, дању и ноћу, крстариле градом или песмом, сад веселом, сад тужном берсаљера.

Лед је коначно пробијен на иницијативу српске стране. Пред италијанског официра који је водио мисију у Зрмањи¹⁵⁵, појавио се мушкарац од око тридесетак година. Растом изнад просека, снажне конституције, лако погурен у раменима. Коса му је била као зифт црна и пажљиво заглађена бриљантином, а линије лица нежне, скоро женствене, чело широко, а поглед између бежећег и расејаног, који би на час ко зна где одлутао, да би се проницљиво раширио скоро до рубова округлих јагодица. На уснама му је непрекидно лебдео љубазно подмсешљив осмејак. Много речи сам потрошио да бих описао овог човека који их је, истини за вољу, и заслуживао, ако ни због чега другог, онда због улоге немерљиве важности коју је одиграо у данима овог сабласног балканског августа.

Можда, да будем синтетичан и још ефикаснији у опису, био је типичан лик превејаног манипулатора. Ко га је упознао те 1941. године, ...

¹⁵⁵ Била је то прва од бројних мисија које је овај официр обавио код устаника. Звали су га „дипломатик“ и у сваком моменту му исказивали захвалност знајући да је као командир пункта на друму источно од Грачаца 4. и 5. августа спасао живот најмање хиљаду Срба. (н.а.) Име овог официра је Салваторе Лои. (прим. прев.)

не може а да се не сложи са овим последњим описом, иако сажетим у пар речи. Облачио се, имајући у виду време и околности, са пуно елџанције и отмености. Владање са више страних језика, међу којима и перфектним италијанским и господственост држања, откривали су у њему каријерног дипломату.

„Зовем се Вељко Будимир“, представио се јасним гласом. „Ја сам устанички политички комесар за Зрмању.“

Бесмислено је реферисати детаље нашег разговора чија се суштина састојала у следећем:

„Срби нису имали икаквог разлога да мрзе Италијане, напротив, вечном осећајем захвалности високо су ценили наше хумано држање у корист српског народа пред хрватским злочинима. Правда је била на српској страни и то се лако може доказати. На увид Италијанима ставиће Срби огромну количину документације о усташким злочинима коју су прикупили.“

„Ми, Италијани, добро знамо на чијој је страни правда. Док смо ми у Хрватској, српски народ нико неће смети да такне. Одлично смо упознати са језивим усташким злочинима. У сваком случају, прихватам Ваш предлог да нам покажете документацију коју сте прикупили.“

„За то Вам је довољно да дођете у штаб наше Треће тактичке команде. Бићете најтоплије примљени. Ми, Срби, се дивимо Италијанима. Под вама ...“

„Дакле, договорили смо се, Будимире, дођите по мене што је пре могуће, радо ћу са Вама отићи у Штаб треће команде.“

„Договорено“, рече и оде.

Намерно сам прекинуо разговор, како бих избегао да се изјасним на тему које се Будимир дотакао скоро нехајно и неприметно. То „под вама“ шта је значило? Те две речи је требало да се схвате као наговештај предлога за нас од непроцењивог значаја?

Можда је Србин тиме хтео, ако не да чује званични став италијанских власти који, наравно, није могао да изрази један двадесетогодишњи италијански потпоручник, барем да сазна у ком правцу иду намере италијанске војне команде у непосредном деловању. Разлог више да се разговор прекине. Одлично сам знао шта ми је задатак: да слушам, слушам, слушам, покушавајући да прикупим што више информација о српском устанку. Знао сам да не би било паметно да Будимиру било шта одговорим. Србима није смело да се пружи било какав повод, ниједна наша реч коју би могли међу собом да шире, што би Хрватима омогућило да открију анексионистичке претензије Италије на ову територи-

ју. Такав глас, ако би се проширио у српским редовима, дизоријентисао би Хрвате и у озбиљну кризу довео наше односе са Павелићем.

О разговору сам обавестио нашу команду у Зрмањи која је одмах о свему реферисала вишим командама у Грачацу. Добио сам прецизна упутства: успоставити најтешње могуће односе са устаничким представницима како би се тачно сазнало које су им намере. Ако буде могуће, успоставити и контакт са највишим устаничким вођама, па и на самом попришту борби. Надасве, треба посматрати, посматрати и посматрати. За сваки случај, треба имати у виду да се налазимо на Балкану где је све могуће и истовремено непредвидљиво.

Затражио сам, а Срби прихватили, да разговарам са „неким од највиших српских вођа“. То би већ сам по себи био велики успех. Осим тога, била је ту и фраза коју је Будимир, као случајно, изговорио: „под вама“. Какав би у будућности био исход ове сложене ситуације? Убрзо су ми стигла и прецизна упутства у вези са мисијом код „неких од највиших српских вођа“.

Мисија се приближавала свом пресудном и одлучујућем моменту. На који пут ће нас одвести? На оружани сукоб или на договор са устаницима? Договор што је сваким даном све више сазревао на темељима непорецивих симпатија које су повезивале српски народ и италијанску војску, договор који би, последично могао да зацрта и остварење италијанских тежњи за доминацијом на Јадрану, брзоплето и брутално пресечених упркос италијанској победничкој војној кампањи на Јулијском фронту?

ХИИ ПОГЛАВЉЕ

ТЕРИТОРИЈАЛНИ УСТАНИЧКИ ШТАБ

Италијански официр и Вељко Будимир су скренули са друма и пешке наставили пут кроз оголено и џомбасто пространство. Гдегод би ми поглед слетео, приказ је увек био исти: само камен и прашина из које је извирило стење. Ту и тамо тек покоји жбун спржем немило-срдним августовским сунцем. Од облака ни трага. Ваздух је био чист и пружао савршено јасан поглед докле год је могао да допре.

Кретали смо се ритмичним уједначеним кораком више од сата, док нам се покоја кап зноја спуштала низ чело. Већ дуже време престао сам да посматрам околину која је увек била иста и ништа ново није пружала погледу. Био сам усредсређен на своје мисли. Тог дана је отпочела моја јединствена, аутентична авантура. Већ сам се и раније сретао с устаницима, али у Зрмањи, на прецизно одређеном војном задатку са циљевима и начинима деловања које су ми надређени јасно зацртали.

Нов задатак лебдео је у несигурном и недефинисаном простору: „задобити симпатије Срба и, за сваки случај, посматрати, посматрати, посматрати.“ Задатак у Зрмањи био је типично војне природе, смео у намери, са пуно среће у извршењу, али у сваком случају, био је то типичан војни задатак. Ово сада, било је сасвим другачије, скок у један нови свет, сусрет са људима о којима ништа нисам знао: њихова правила, обичаје, историју, намере. Скок у свет Балкана који је одувек био синоним издаје и невиђеног јунаштва, кукавичлука и одважности, завера и ухођења. Мисија међу људе где, како се веровало, није могуће препознати честитог човека од разбојника, хероја од издајника, родољуба од страног плаћеника. Свет у ком је све нестално и привремено: и верност и пријатељство, и савезништво и непријатељство.

Случај је, међутим, хтео да у Грачацу задобијем велике симпатије и захвалност Срба. Потом, у Зрмањи, такав однос је био несумњиво потврђен. И ево сада, корачао сам ка том новом свету, да учиним прве кораке мисије која је могла да остане ограничена у значењима „добросу-

седских односа“ италијанске војске и устаника, али је постојала могућност и да се развије и претвори у нешто далеко озбиљније и опасније.

Нагло ме је из таквих размишљања пренуо узвик „стој!“, гласно наређење човека што се као дух наједном појавио иза стене. Био је постарији и до зуба наоружан.

Препознавши Будимира, с поштовањем га је поздравио док је претходно љубопитљивим погледом осмотрио придошлог италијанског официра. Па нестао, неприметно као што се и појавио. На сваких стотинак метара, неки нови ратник би се изненадно и нечујно појављивао, па исто тако нестајао.

„То је наша служба безбедности позадине фронта“, објаснио ми је Будимир. „Обављају га резервисти.“

После око пола сата хода у пакленој врућини под сунцем у зениту, Будимир је скренуо улево, ка брдима која су се једно за другим смењивала.

„Још двеста метара и стигли смо.“

У сусрет нам је дошао један наоружани устаник, рекло би се разбојник из каубојских филмова, па отпратио двојицу придошлица ка некој пећини на чијем улазу су, око сандука као око стола, седела петорица мушкараца наднети над огромном топографском картом.

Будимир ме је представио.

Човек коме су се обраћали са „команданте“ био је леп човек од четрдесетак година. Средњег раста, у фланелској кошуљи и коњаничким панталонама, са поприлично изношеним чизмама на ногама. На глави је имао шапку са визиром што је, забачена на потиљак, откривала густу, проседу косу. Његово држање откривало је господина. И одиста, радило се о бившем високом југословенском функционеру. Мобилисан у војску пар недеља пред почетак рата, након пада Југославије није се вратио у своје место предвидевши репресалије успаљених Хрвата.

Са његове десне стране седео је високи старац избораног лица, удубљених очију и живог, проицијивог погледа. Носио је дебелу тамну јакну испод које је вирио јагњећи кожух. Ногавице панталона су при дну стезале чарапе од грубе, беле вуне и сезале му све до листа. На ногама опанци, на глави крзнена шубара. Све време ни речи није прозборио, па сам се више него једном запитао да није можда нем.

Остали присутни били су сви млади људи средњег раста, око двадесет и пет година старости. Сви изузетно снажни. На лицу су им се ипак оцртавали трагови тешког живота у шуми. Обучени у изношену одећу, сви су на глави носили традиционалну српску округлу капу са

кићанком и сви били обувени у опанке изузев једног који је на ногама имао две велике ципеле. Показао ми је ђон: имао је рупу, баш као и дубоке вунене чарапе, одакле су извиривала његова израђављена стопала.

„Подуго сам ходао доведе, чак из Сплита!“, рече ми, смејући се, на коректном италијанском језику.

Командант ме је позвао да седнем до њега показујући ми позицију на преко сандука раширеној топографској мапи и упознавајући ме са општим тактичким стањем на фронту. Добро је, међутим, пазио да не изнесе податке о бројчаном саставу својих јединица и о њиховом наоружању.

Узео је двоглед и позвао ме да пођем с њим. Попели смо се на једну оближњу високу и на врху зашиљену стену на којој је била постављена осматрачница. Чист ваздух пружао је јасан поглед на град под опсадом.

„Када ћете кренути у напад?“

„Када се ви, Италијани, удаљите. Наравно, ако будете хтели. На вас ниједан Србин неће дићи оружје. Ако одете из града, биће то крај за хрватску гамад!“

Накратко је заћутао. „А за нас ће то бити велики дан“, наставио је „успех велике тактичке, а надасве моралне важности. Осим тога... свако од нас са усташама има свој лични рачун да измири. Наши мртви траже освету. Нема српске породице коме усташе нису неког убиле, то, господине, добро знате.“

„Знате да ми, Италијани, нисмо дозволили покоље?“

„То нам је одлично познато и надамо се да ћемо моћи, када за то буде прилика, да вам изразимо нашу захвалност. Ако ви, Италијани, преузмете овде власт, све би се вратило као и раније, вратио би се мир. Ми бисмо сигурно положили оружје. Јер, потребна је освета, борба. Али, верујте ми, ми хоћемо да поново саградимо куће, да нормално живимо.“

„Поновићу оно што сам вашим сународницима већ рекао. Ми, Италијани, сматрамо да смо се понашали по правилима наше војничке части. Било би погрешно да се наше интервенције у корист српског народа тумаче као израз наших посебних симпатија према Србима и непријатељства према Хрватима. То треба да је јасно. Хтео бих да вас замолим, господине команданте, да ми покажете вашу документацију о хрватским злочинима која је, засигурно, велика.“

„Биће ми драго да вам угодим“.

Вратили смо се до пећине где су Будимир и остали тихим гласом разговарали. Командант је нешто наредио и из унутрашњости пећине

донет је омањи сандук препун хартија. Командант је извадио прегршт листова и дао ми их. Читао сам уз разумљиве потешкоће, али сам одлично разумео њихову садржину. Били су то усташки извештаји о почињеним масакрима над Србима које су устаници првих дана устанка запленили у периферним усташким касарнама. Извештаје су усташе исписале синтетички и на брзину, типа: „Команда та и та, дана тог и тог: у име хрватског народа, казнили смо смрћу као непријатеље следеће Србе ...“. Следили су дуги спискови са именима побијених, а уз свако име налазила се уобичајена назнака „плус још два ... три ...“.

„Шта значе те назнаке?“ - упитао сам.

„Исписано име је име главе породице, а назнаке са бројевима означају колико је чланова њихових породица заједно са њим убијено.“

„И за која места су везани ови покољи?“

„Највећим делом за територију Госпића и Грачаца.“

„Оно што се догодило у Госпићу је незамисливо - укључио се у разговор један од присутних, један снажни младић са огромним ожиљком преко лица. „Тамо су усташе у честару, неколико километара од града, формирале концентрациони логор за Србе. Недељама су нас тамо држали под отвореним небом, било сунце или киша. Спавали смо сви на гомили, покушавајући да телима загрејемо децу и старце. Усташе су сваког дана долазиле са другим списковима имена људи које су одводили на стратиште, и до слободе, рекао бих, слободе од даљег мучења. Господине, добро ме слушајте и биће вам јасно какве су звери усташе. Никада нису заједно убијали мужа и жену или оца и сина. Хтели су да уживају у патњи преживелог. А са децом! Шта су све са њима радили!“, накратко је заћутао, па мучним изразом на лицу наставио: „Силовали су и девојчице, децу су бичевали. Да не говоримо шта су радили са женама и девојкама. А ми мушкарци смо, везани, немоћни да се померимо пред њиховим упереним цевима, то посматрали. Неки су се бацали на усташе да их ови убили, да тај ужас више не гледају. Други су ћутећи посматрали, хтели су да живе, бар још један трен, да бар још једном загрле своју дечицу, да их ноћу греју ... Али, шта то сад вреди...“

„А ви, како сте успели да побегнете?“

„Убили су ми жену. Имала је двадесет година. И мог сина од пар месеци. Мене су са још неколико њих отерали на рад. У први мах сам мислио да ћу полудети и одлучио сам да одмах умрем. Довољно је било да се бацам на неког од усташа. Али је незнађе убрзо заменио неки чудан осећај смирености. Нешто ми је изнутра говорило, наређивало ми да живим. Да живим ради освете мојих најдражих, да живим да бих се

борио за мој народ, да не дам да нас затру. Успео сам да побегнем и пронашао Србе у шуми. Сад је, коначно, куцнуо час“, наставио је док му се нека чудна светлост појавила у очима. „Тући ћемо се све док их све не потаманимо, хрватске псе.“

Италијански официр је скренуо поглед на остале присутне. Свима је у очима блистала иста светлост, одлучност и жеља за осветом, скоро физичка потреба да се боре, да убију непријатеља.

„Постоји само један услов да положимо оружје“, рекао је устанички командант. „Учинићемо то ако ви, Италијани, преузмете власт на територији.“

Сви присутни су на то климнули главом.

„Зашто господин не оде у Срб, да се сретне са нашим вођама?“ - упитао је.

ХІІІ ПОГЛАВЉЕ

УСТАНИЧКА ПРЕСТОНИЦА

Сви друмови бивше Краљевине Југославије имају заједничку карактеристику: грозни су. Али, ако постоји један кмеј припада првенство, то је засигурно онај кроз долину Велике Попине.

Једног сунчаног летњег јутра њиме је тутњећи јурио камион. У облаку прашине, тресао је путнике изван сваког могућег описа. Ваздух, врео и спаран, једва да је дозвољавао да се дише. На то се надовезивао досадан ветрић што је, у повременим налетима, још више распиривао љуту прашину, право мучење за очи и ноздрве.

Сат након поласка из Зрмање, камион се зауставио на устаничком контролном пункту на месту на ком је долина Велике Попине почиње да се таласау низу неједнаких брда прекривених жбуновитим растињем.

Официр је упутио прецизна наређења неколицини берсаљера из пратње: ту је требало да га чекају све до касног поподнева. У случају да не дође до шест сати увече, требало је моментално да се врате у Зрмању и о томе обавесте команду батаљона где је све било спремно за сваку евентуалност. Потом је са Будимиром наставио пут у моторном возилу које није могло да сврста ни у какву категорију: можда у нешто између вршилице и аутомобила.

Пут који је са висова стизао до Срба на рубу долине Велике Попине монотono се наставио још неколико километара преко камењара што се постепено претварао у оштре литице. Ретко жбуње било је једино зеленило у крају.

Пажљивом погледу Италијана нису измакла бројна утврђења, иако скоро савршено сакривена, како умешношћу и детаљима изградње, тако опорашћу природе краја. Све је чинило јединствени низ утврђених положаја, аутентични одбрамбени појас како по дужини, тако по дубини, састављен од бројних митраљеских гнезда постављених по принципу шаховске табле. Тешко да су могла да буду уништена, било јаком артиљеријском ватром, било из ваздуха.

Док је покушавао да запамти оно што је посматрао, наједном се, као чаролијом, пред његовим очима отворила долина невиђене лепоте. Колико год је природа била дивља, незахвална и шкрта у бојама на територији којом су управо прошли, толико је сад била нежна, лепа и бујна у најлепшим могућим нијансама. Огромна и сва од зеленила стабала и траве.

Пут је под зрацима сунца задобијао изглед сребрнасте траке и поремено је, у тој зеленој лепоти, нестајао па се поново појављивао. И сам ваздух, од оштрог и љутог, постао је мек и мирисан, а поветарац као да је проговарао језиком света мира и спокоја.

У дубини ове бајковите долине, у једном њеном превоју сунчала се варошица Срб. Кроз прозрачни ваздух разазнавали су се ружичасти кровови, беласале фасаде кућа које су се, у дубини долине, оцртавале малене и јасне као на платнима фламанских сликара.

И ево ме у градићу који је, само пре пар дана код Хрвата са нарастајућом зебњом испрва привукао, можда подсмешљиву, пажњу, а потом изазвао гнев и на крају страву. Истовремено је пред нама на широком простору окружења распростирано чаролију. Срби су у тој вароши симпатичног имена видели симбол свете борбе за спас свога рода.

Срб, иако није био симбол елеганције, приказивао се прилично модерним критеријумима архитектуре, чистих и лепих грађевина и правилним и прецизно исцртаним путевима. Измеђи малених кућа и вила, ретке су биле онене великих димензија, слободно се ширило растиње. Економски посматрано, Срб је одувек био пољопривредни центар и седиште власника бесконачног броја пашњака и плодних њива. Становништво су, бар у то време, чинили претежно Срби сељаци.

У зеленилу ове долине, Пајо Омчикус, млађи изданак угледне породице Срба мештана, организовао је устанак у јеку најстрашнијег усташког оргијања. Усташе су у Србу и у околним селима починили најгора зверства. Стигли су овамо са великим обећањима о превазилажењу старих завада и пријатељским држањем, а гануто становништво их је прекрило сваком врстом поклона и љубазности.

Но, пар дана потом, током којих су усташе својим лицемерним понашањем стекли поверење домаћина опипавши њихова осећања и финансијске могућности, започели покољ. Тек, једног јутра, запањени становници Срба су прочитали наредбу усташког вође да предају, под претњом смрти, сву храну, дуван, платно и новац које су поседовали по било каквој основи. Нису стигли ни да оду до усташке команде, а хрватске патроле су већ кренуле да круже њиховим кућама пљачкајући и убијајући.

Срби су побијени на стотине. Многи су се спасли бекством у последњем тренутку, али су их чекали немогући услови живота у шуми.

Бројни су били догађаји нечувене страхоте, ако могу да постоје разлике на језивом попршту покоља. Мала Ивка В. стара само четири године, била је једина преживела од своје породице. Усташе су јој све побиле, а девојчица, бајонетом рањена у потиљак, бачена је међу мртва тела чланова њене фамилије. Један велики пас са којим се увек играла, успео је да је извуче из гомиле лешева и одвуче до оближњег шумарка где су је пронашли избегли Срби. Дете је још носило видљиве ожиљке бројних рана.

Случај Бранка Раденовића такође може да послужи као материја лудачке, халуцинантне новеле страве и ужаса. Бранкову породицу од девет чланова усташе су 1. јула извеле из куће и осудиле на смртну казну. Све скупа. И сви су мртви сем Бранка који је такође био преклан. Рез језив, срећом не и смртоносан. Младић се чинио да је мртав и осам дана је остао у јами међу стотинама тела, па коначно, надљудским напором, успео да из ње изађе и спасе се.

Породица Паја Омчикуса, крајње угледне особе, правовремено су напустили Срб наслућујући усташке намере. Склонили су се у италијанске градове на обали који су, како је већ речено, представљали праве оазе мира за Србе који би успели да их се домогну. Али Пајо није отишао. Склонио се у шуму и међу устаницима постао права легенда. Испрва их је било само неколицина, највише петорица - шесторица, случајно здружених док су бежали пред усташама и крили се у шикарама. Убрзо су од петорице постали десетине и десетине, па стотине и на крају хиљаде. Придруживале су им се многе девојке што су са мушкарцима делиле исте опасности, славу и недаће.

Првих неколико седмица, Срби су само пазили да не допадну усташама у шаке. Ови, подозриви и разјарени, крстарили су зоном као изгладнели пси. Мало касније, Пајо и његови успели су да успоставе контакт са центрима отпора, привремено пасивним, који су се формирали широм Независне државе Хрватске. Све док није за српски народ освојено дуго жељени дан.

У ноћи 27. јула 1941. године, Пајо и његови пришли су ободу Срба и камењем и обореним стаблима запречили излазе из вароши. Извели су паклени план. Пуцњевима из само једне пушке, јединим ватреним оружјем целе његове чете, привукли су пажњу усташке постаје у Србу. Одмах су у правцу пуцњева пожурила три усташка оклопна возила. Пут је био неприступачан и на неколико стотина метара изван градића,

баш где је почињао део пута са обе стране опкољен растињем, усташе су улетеле у заседу.

Све се догодило у трену. Запрепашћене усташе у возилима су пред барикадама морали да стану. Срби, наоружани само ножевима, су их заскочили. Возачи два оклопњака покушали су да побегну из заседе и лудачки су притиснули педалу гаса, па се обојица закуцали у дебела јелова стабла покрај пута. Возила су се запалила, а четворица усташа су убијена. Треће блиндирано возило устаници су заробили неокрзнуто и оно је постало моторизовани део Пајове јединице. Устаници, задивљени храброшћу Пајових људи и њиховог команданта, испрва су му поверили команду над устаничким снагама Доњег Лапца, а потом и над целокупном војском устаничке територије.

Долазећи у Срб мислио сам да идем у неко хајдучко гнездо и запањено сам морао да констатује колико сам у предвиђањима грешно. Живот у Србу је у свему текао у реду и миру. На рат су подсећали само чести доласци возила сваке врсте са тешким рањеницима са оближњих фронтова. Они лакше рањени, сами су се лечили. То је било незаобилазно правило у Пајовој војсци, а последица је било неутврђени, али засигурно велики број загађених рана које су резултирале гангреном, ампутацијама и смрћу. Осећај ратног стања одавале су и особе под оружјем на које се по улицама наилазило. Нико у униформи, сви у цивилној одећи која је, сва одреда, била истрошена и излизана. Оружје им је, тако обученима, давало разбојнички изглед, иако је он код Срба имао можда нешто мање сугестивности и несумњиво више племенитости. Без униформи и до зуба наоружани, ипак су имали држање праве војске што је, вероватно, произишало из свести да су борци једне регуларне војске, иако у инфериорним условима, поносни да су поново ратници, да могу да ратују на отвореном пољу против непријатеља за ког су, све до колико дана раније, били ништа друго до непокретне мете за хладнокрвни одстрел.

Организација вароши била је за пример. Добро уочљиви путокази упућивали су у амбуланте, болнице, политичке канцеларије, центре за мобилизацију, у магацине и складишта, у мензе, па чак и у затворе.

За пажљивог посматрача попут тек пристиглог италијанског официра, у пролазницима није било лако разликовати господу од обичног сељака, интелектуалца од радника. Било је немогуће разазнати друштвени статус и положај појединаца, њихове командне одговорности, одредити где и шта раде, да ли су цивили или војници. Сви су некако били једнаки. Црта или формалног држања које разликују господина

од простог човека једноставно није постојало у изгледу ових ратника који су имали једно-једино лице, лице српског човека истог и јединог осећања, осећања поноса да воде заједничку битку за општи спас. Борбу на коју је српски народ вековима под турским јармом, био свикао, у којој је био прекаљен.

Отпратили су ме до куће локалног лекара¹⁵⁶. Била је то једна чиста кућа са љупком фасадом и окућницом и собама намештеним ретким укусом.

Лекар је био оличење истинског господина, како у изгледу, тако у понашању. Био је ретко образован. Пефектно је говорио четири или пет језика, међу којима и италијански. Примио ме је крајње љубазно и представио својој супрузи, пријатној госпођи седе косе од око педесетак година. Њихов син јединац, чији је велики портрет држао у свом студију, био је на вршењу војне дужности на фронту у Доњем Лапцу.

Лекар је био формално задужен да ми пружи гостопримство, али је очигледно имао ефективни и специфични задатак да, уз тражени опреу и посебним тактом, отвори конкретне преговоре устаника са италијанском војском.

У студију из ког се кроз једна застакљена врата улазило у малену амбуланту, понудио ми је шољу укусног чаја. Пошто смо разменили уобичајене фразе првог сусрета, отворили смо разговор. Лекар је, пре свега, изразио захвалност, одвећ уобичајену за све што су Италијани учинили и што чине за српски народ, па започео детаљни опис језивих покоља који су над Србима починили Хрвати. Од тих детаља ме је подилазила језа и дизала коса на глави, иако сам у то време већ постао прави експерт за хрватске „подвиге“.

„Моје речи, као непосредно погођеног, могу да се учине пристрасне. Ипак, гарантујем Вам својом чашћу, да у њима нема ни трунке лажи. Не желим чак ни да увеличам домете крволочности целата, јер им нису потребна било каква додавања. С друге стране, господин већ располаже значајним искуством о трагичној материји персекуција нашег народа“, рекао је. Док је то изговарао, дубока бора му се исцртавала преко

.....

¹⁵⁶ Захваљујући помоћи Милослава Самарџића и Сима Сучевића из Милвокија чији је отац био лугар у Зрмањи, утврђено је да је једини лекар у Србу био др Вељко Чорак. Његова кућа (и амбуланта) била је центар устаничке команде и у њој су се водили преговори окончани судбоносним Споразумом из Пађена. Др Вељко Чорак је преживео рат и емигрирао у САД где је наставио своју лекарску професију. Имао је брата који је такође био српски борац на Тromeђи, преживео је рат и емигрирао и он у САД. Име му је Саво (Брацо) Чорак. (прим.прев.)

чела. Слушао сам га са дубоком пажњом, да бих потом и сам изразио одлучну аверзију и осуду нељудског понашања Хрвата и солидарност српском народу.

„Отворено говорећи, господине докторе, не могу са схватим ... Како је могућа толика непокорива мржња између вас и Хрвата? Зар нисте људи једног истог рода?“

„У праву сте што тако мислите. Свако би тако реаговао. Признаћу Вам да често исто то питање и сам себи постављам, баш као и моја српска браћа. Али нико не зна одговор. Зашто се мрзимо? Можда је све условила наша историја. Историја нас је увек држала подељене. Нећу негирати да смо баш ми, Срби и Хрвати, дозволили да нас други заваде. Наседали на њихову игру. Било је и покушаја да се наше заваде смире и изгледе, али је све то било узалуд. Ви господине сте врло млади и можда не познајете добро нашу историју ...“.

„Како да не!“, спремно сам одговорио у жељи да дам себи на важности. Још одраније сам почео да проучавам српско-хрватске односе и историју како бих на терену био спреман за сваку евентуалност. Ипак сам у себи молио: „Јој, драги докторе, не постављајте ми тешка питања“.

„Могао бих да изнесем пуно примера, али не желим да Вас замарам тешким разговорима о политици и историји. Угњавио бих вас, зар не?“

„Напротив, докторе, напротив, молим Вас да наставите.“

Лекар се таман спремио да настави разговор, када се на вратима амбуланте појавила жена у белом болничком мантилу.

XIV ПОГЛАВЉЕ

БОЛНИЧАРКА ХРВАТИЦА

Могла је имати тек нешто мало преко двадесет и пет година. Више него љупка, интересантног лица, прилично нежних црта, тена боје чоколаде (у први мах сам помислио да је креолка), густе коврцаве косе, тела попут јагуара.

„Госпођица је моја сарадница, болничарка“, рече лекар представљајући нас. Кратко је застао, па наставио: „Она је Хрватица ... Тачније, она је једина Хрватица у Србу. Скрупулозно и зналачки обавља своју дужност и могу само да јој будем дубоко захвалан. С друге стране, наша лекарска мисија да лечимо, да блажимо људске патње, нема никакве везе, или не би требало да их има, са расном припадношћу или са ратом. Зар не, госпођице?“

Жена је ћутала. До је доктор говорио, погнуте главе гледала је у тло. На љубазно докторово инсистирање, пристала је да седне и са нама попије чај, пијуцкајући га истом оном занетом пажњом којом би обављала неки најозбиљнији посао, као одсутна и далека од свега што ју је окруживало.

Лекар је наставио да прича о хрватским покољима српског народа. Сада је, међутим, прилично ублажио жестину речи, као знак пажње према жени према којој се, иако непријатељу и заробљеници, морало односити са људским поштовањем.

Слушао сам га иако ми је пажња била усмерена на овај нови лик који се изненада појавио да још нешто придода трагедији у којој смо били, уколико је за тако нешто и било простора. Све бих дао да могу да проникнем у душу ове жене чије лице сфинге ништа није одавало.

Полако сам наговестио жељу да кренем натраг у Зрмању. Доктор ме је запитао када ће поново доћи у Срб. Приметио сам да је жена претрнула. Намах јој је поглед напустио дно шоље у којој као да се давио, усмеривши га на мене. Било је то само на трен, али довољно да у том погледу до тада загледаном у празно, у том изразу недокучивом и за најбољег посматрача, прочитам бескрајни јад, недефинисану тескобу,

мучно преклињање. У том моменту ми је потпуно била јасна драма ове лепе, младе жене. Нимало није била помирена са судбином. Чинила се више као бродоломац што издржава до последњег даха надајући се спасу, иако су му снаге на измаку. Било је очигледно да је свој статус заробљенице примала не из кукавичлука, већ из животног нагона. Жудела је за животом из неког посебног разлога, можда да буде од користи свом народу, а можда зато што јој је срцу и мислима постојало још нешто од чега није могла нити хтела живот да напусти без борбе.

Њено стање је било мучно и понижавајуће, упркос пажњи и поштовању које јој је лекар указивао. Пристанак на тај статус и свакодневно подношење свега што је собом носио, одавало је велику душевну снагу. Очигледан је био сукоб избора да своју драму оконча смрћу (овдашњи људи се нимало не плаше оваквог решења) и алтернативе паћеничког живљења. Опредељење за ову другу солуцију откривао је изузетну моралну снагу.

„За два-три дана ћу поново бити са вама“, оговорио сам посматрајући жену. Са њеног лица нестао је облик немира и утучености.

Устао сам да поздравим присутне. Док сам се руковао са болничарком, осетих у њеној шасти нервозни грч. Хтела је можда, несрећница, да ми каже у каквој драми живи? Истини за вољу, то сам већ приметио, а потврду ми је дао и преклињући поглед који ми је упутио.

На путу за Зрмању дуго сам размишљао о чудној жени што је невероватном снагом духа прихватила заробљеништво. И дуго ми је била у мислима и у данима који су следили. Да је ослободим? Али како? Схватио сам да о томе нема ни помисли. Из безброј разлога. Срби никад и ни у ком случају не би болничарки дозволили да жива оде из Срба. Превише је добро познавала устаничке положаје. Осим тога, видела ме је, италијанског официра, у Србу, слушала разговор са једним од устаничких вођа, са доктором. Без обзира што се нисмо дотицали политичких тема, жена је савршено знала да су између Срба и Италијана успостављени директни односи и да ће им засигурно следити озбиљни преговори.

Нажалост, судбина болничарке већ је била одлучена. Познавање деликатних чињеница и могућност да предвиди њихов будући развој, иако у пуким претпоставкама, великих политичких домаћаја, очигледно су односили сваку могућност да је се пусти на слободу. Никаква манифестација силе није долазила у обзир. Било је најбоље да је се остави у Србу на њеној болничарској дужности код доктора који јој је указивао сваку пажњу и уважавање. Најбољи, односно једини начин по-

нашања био је да јој поклањам што је могуће мање пажње, да је игноришем. То је било неопходно због Срба који су је несумњиво пажљиво пратили, а с друге стране, нису нимало били сигурни шта Италијани намеравају и на шта циљају. Ни у ком случају нисам смео да без разлога изазовем њихово подозрење које би их навело да је елиминишу.

Стога сам се, сваки пут кад сам ишао у Срб и имао прилику да је сретнем, ограничавао да јој упутим коју љубазну реч. У ретким случајевима, када се дешавало да с њом останем насамо, био сам још опрезнији. Пазио бих да увек говорим гласно и разговетно и на теме које нису могле погрешно да се протумаче. Нисам био ни наиван, нити сам гајио илузије. Могуће је било да су ме Срби намерно, иако на кратко и као случајно, остављали насамо са болничарком. Био сам сигуран да очи виде, а уши слушају. Само једном, користећи такве кратке и ретке прилике, понудио сам јој цигарету и то чинећи показао јој, јасно исписаним крупним словима у унутрашњости паклице марке Турмак: „издржите“.

После тог првог одласка у Срб, увек сам долазио у пратњи неког од колега. Пре путовања бих га упознавао са ситуацијом и посебно упозоравао како треба да се односи према болничарки. Ипак, постојала је опасност да, имајући у виду да се ради о једној изузетно лепој жени, превагне код некога од колега одређени гест мушке галантности, комплимента. Онога што је могло јадницу да кошта живота, а с друге стране, да преокрене ток и развој преговора.

Све је текло нормално у вези са болничарком када се, једног дана, изненада, догодило оно што се није могло исправити.

За следећи дан, најавио сам долазак у Срб мајора Бонфантеа (Bonfante) и да ће доћи у пратњи батаљона берсаљера којим је командовао. Можда су се Срби прибојавали да би Италијани, користећи бројност, жену могли да одведу. Тек, од тог дана, болничарка је нестала. На моја опрезна питања, доктор је увек љубазно одговарао без да би ми ишта рекао: „Који дан неће бити са нама. Отишла је у село ххх...“. Каква је судбина задесила ту лепу жену пуну младалачке једрине и живота што се, игром судбине, нашла у чељустима немилосрдног грађанског рата? После тешких душевних мука, достигла ју је Смрт ослободитељка која, колико год била праћена мучењем и патњама, сигурно није била најгора страна њеног страдања.

XV ПОГЛАВЉЕ

ПАТЊЕ НАРОДА

Наредних петнаест дана сам у Срб долазио скоро свакодневно. Успео сам и да ме у варош прате четворица берсаљера које сам лично одабрао, не само због њихове вишеструко потврђене храбрости, већ и због њихове изузетне интелигенције и ретке способности за посматрање.

Пошто сам од лекара сазнао да Србима недостају лекови, затражио сам и од своје команде добио значајан товар медикамената. Тако сам се једног дана појавио у Србу у пратњи официра лекара на дужности при XIX батаљону берсаљера, доктора Бруна Трењагија (Bruno Tregnaghi) који се одмах дао на посао, што је посебно било цењено, јер је тог дана у варош допремљен поприлични број рањеника. Уверен сам да, ко је од Срба имао прилике да сретне доктора Трењагија, или да га он лечи, тешко да је могао да заборави лепу и драгу личност тог младог италијанског лекара.

Једно послеподне као и свако друго у дневној соби докторове куће. „Надам се да су италијанске намере према нама Србима и даље пријатељске“, рекао ми је.

„Да будемо тачни, сваког дана све пријатељскије“, одговорио сам. „Вероватно јер сам у данима проведеним са вама све упознао и скоро да сам са вама преживљавао све ваше патње и невоље, а надасве, јер сам разумео ваше врлине. Чињеница је да сам ја, као и сви остали италијански официри, посебно везан за Србе.“

„И не мислите ли, господине, да би вас неки виши интерес једнога дана навео да на нас уперите оружје?“

Слегао сам раменима: „Драги докторе, то је друго питање. Ако бисмо, једнога дана, добили такво наређење, сигурно је да бисмо га извршили. То Вам без оклевања тврдим. Иако не верујем да тако нешто

може да се деси. Изузев, ако се овакво стање несигурности и нереда не отегне у недоглед.“

„Добро знате шта ми Срби тражимо да бисмо положили оружје. Да Ви, Италијани, преузмете цивилну и војну власт на нашој територији. Под вашом управом, не морајући више да бринемо за животе наше и наших драгих, вратили бисмо се нашим свакодневним пословима. Шта год мислили о нашем народу, морате признати да нам је дража мотика од пушке, да бисмо радије спавали у нашим скромним кућама него под отвореним небом, да желимо да се вратимо уобичајеном животу, да с поверењем гледамо у будућност уместо да чекамо да нам се на главу сручи пакао“.

„Ви, Срби, бисте били, дакле, спремни да положите оружје у случају наше истинске војне окупације. Али, када ми Ви, докторе, то кажете, да ли је то Ваш лични став и жеља, или је то аспирација свог српског народа и његових вођа?“

„Сви Срби желе да пређу под италијанску власт. Ви Италијани сте велик народ. Нико, сем можда Енглеза, ужива толико поштовање код Срба. Они са којима се никада нећемо слагати су Немци и Руси. А да не говоримо о Французима и Грцима.“

„Реферисаћу оно што сте ми рекли у мање-више званичној форми у вези са престанком ваших ратних дејстава. Известићу, понављам, али не могу унапред да Вам кажем да ће то наше војне команде узети на озбиљно и пажљиво разматрање. Баш као што не могу бити сигуран ни да ће моји претпостављени у Вашим речима препознати званични предлог за преговоре са четничком командом“.

„Ја, међутим, гајим велику наду у то да ће наш предлог увелико заинтересовати вас, Италијане. Судбина је одредила да помоћ добијете баш од Срба. Током великог рата, тада сам служио као млади лекар официр, ваша флота је широкогрудно притекла у помоћ и спасла од заробљавања и смрти остатке наше војске у повлачењу пред Аустроугарима... Сећам се, искрцали смо се у Анкони...“

„Реците ми, докторе, у случају да ми, Италијани, не будемо могли из неког вишег разлога да преузмемо власт на овој територији, шта бисте рекли на наше ефикасно и ауторитативно ангажовање у постизању помирења између вас и Хрвата?“

„Слушајте, о томе не треба трошити речи. Господине, Ви сте јако млади и можда не познајете суштину нашег неизлечивог ривалства. Истини за веру, ни ми је не познајемо, иако смо главни заинтересовани и његове непосредне жртве. Страшна је судбина која нас прати и наго-

ни да једни друге таманимо. Али, стављајући на страну мистерије и натприродне силе, Хрвати мрзе нас, а ми њих истом мером, јер они сматрају својим правом да доминирају овим просторима. И сваки пут када се домогну власти, а историја као да се забавља да нас и њих смењује у супремацији, свете се за нашу претходну преминацију. Верују да су виша раса, сматрају нас за варваре! Иако су у временима ратова против Турака, нама, Србима, поверавани најтежи задаци. Наш народ је највише пропатио под Турцима у том вишевековном ратовању. Образовани сте, господине, знате нашу историју.“

Доктор је наставио да говори о епској херојској борби Срба када је аустријски цар Рудолф II пред надирање Турака формирао дуж Босанског пашалука војну границу која је на истоку представљала оно што је на западу, неколико векова раније, била Шпанска марка, једини непробојни зид за исламске плиме која је претила да потопи хришћански свет.

„После скоро два века ратовања по овим планинама“, наставио је лекар, „Турци су изашли изнурени и само зато је Еугену Савојском пошло за руком да им зада смртни ударац. Ко је тако нешто учинио могућим? Српски сељак, онај чије су чете ратовале уз регуларне аустријске царске трупе. Хероизам Срба задобио је опипљиво признање надасве од стране Фридриха II који је својим царским указом Србима признао право да изаберу своје кнезове и дао им у посед огромне територије које су они сами ослободили од Турака. С поносом можемо да кажемо: никада Србин није издао ни свој народ ни веру! Иако су се по нашој земљи непрекидно смењивале инвазије и повлачења турске војске, са последицама које су општепознате.

Истина, било је и оних који нису одолели тим лудачким алтернативама па су прихватили ислам, других који су, без да су се одrekli хришћанске вере, изражавали и прокламовали у корист Турака и Турског царства. Али, то су били спорадични случајеви који не могу да се примене на масу. Не треба заборавити ни да је књижевни, политички и верски препород који се у XVI веку појавио у Морлачкој¹⁵⁷ земљи, заслуга искључиво Срба који су подржали, као што се познато, анти-турске силе попут Ватикана, Аустрије, Пољске и Русије. Турци су нам то дебело наплатили, то наше савезништво са њиховим непријатељима. Одмазда је била страшна, опевана у нашим епским песмама ... Али је томе следио наш тријумф, заслугом нашег српског хероја Карађорђа“.

.....
¹⁵⁷ Ускочкој земљи (прим.прев.)

Заћутао је на трен, па зането наставио: „И онда ... Хрвати беху први, са оним својим достојним представником, крволоком Франком, да према Србима отпочну политичко непријатељство. Оно што је српски народ претрпео под Централним силама не може ни да се замисли. То нам је била награда за јунаштво показано пред Турцима. Али за то не треба кривити аустријске и мађарске власти: они су водили своју политику. Кривица је сва на Хрватима који су чинили све да се разликују од нас, Срба, па су на површину вратили расну дискриминацију, жељу за преминацијом, са веселом последицом да Аустрија, то искористивши, лако подјарми и нас и њих.

Било је, истини за вољу, и великих, племенитих личности, оних који су се борили за чврсти савез и јединство Срба и Хрвата, што би омогућило ослобођење наше заједничке земље од хабзбуршке доминације, али су властодршци из Беча и Будимпеште увек успевали данас држе подељене, уз услужну помоћ неких од наших. А те „неке“ треба, у сваком случају, потражити међу Хрватима. Само неке да поменем, на пример Франка који је с разлогом осумњичен за сарадњу са Мађарима.¹⁵⁸

„Одакле потичу те хрватске претензије супериорности?“, упитао сам. „Ако дозволимо да су Хрвати супериорнији од Срба у уметности и књижевности, не може се занемарити да је њима, територијално ближима Италији, било лакше упознавање са италијанском ренесансом, романиком, готиком, бароком ... Ви Срби сте, међутим, захваљујући вашој географској позицији, имали снажни утицај Византије. Исто тако, дуги период тешке турске доминације није дозвољавао друго до развоја уметности по манастирима, без могућности већег креативног полета.“

Доктор је слушао и климао главом, очигледно задовољан оним што је чуо.

„Докторе, касно је. Морам да се вратим у Зрмању. Наставићемо разговор неком другом приликом“.

„Тако је“.

.....
¹⁵⁸ Иво Франк (1877-1939), хрватски правник и политичар и један од вођа Хрватске странке права, био је инспиратор сурове политике у Доњој Угарској грофа Куена Хедерварија, најокрутнијег гувернера Хрватске, који је код њега испословао признање супремације Хрвата над Србима. Водио је странку чистог права који је у програму имао антисрпску персекуцију. (н.а./прим. прев.)

Обавестио сам команданта мог батаљона о разговору са српским лекарем и о отвореним предлозима које је изнео. Испрва их је изговорио Будимир, а потом и лекар: „Положићемо оружје, ако ви, Италијани, преузмете власт“. Из Грачаца, пуковник Салваторес је издао наређење да покушам да ступим у контакт директно са српским устаничким вођама.

Већ следећег дана поново сам дошао у Срб.

„Моји команданти су са интересовањем примили мој извештај. За сада, немају шта да вам поруче. Ни анализа ситуације, нити моћ одлучивања у том смислу, није у њиховој надлежности. У сваком случају, желим да директно разговарам са вашим надређенима“.

„Код нас две особе носе највишу власт, један је задужен за чисто политичка, а други за војно-ратна питања. Овог последњег, господине, већ знате по имену, зове се Пајо Омчикус. Данас ћете имати прилике и да га лично упознате“.

„Овде је, у Србу?“

„Није, на фронту је ... јер би требало ... да буде вруће данас или сутра. Пајо ће се радовати да Вас упозна, господине. Међу Србима које сте спасли у Грачацу био је и један његов рођак“.

XVI ПОГЛАВЉЕ

ЈЕЛА КОМАНДАНТ

Јела је била командант српских жена ратника: израз пун сугестивне магије и митолошког и романтичног значења!

Жене су одувек представљале елементе од примарног значаја у српским дешавањима. Ратнице по способностима равне мушкарицима, окрутне и неумољиве, биле су опасне уходе и непревазиђени организатори чији свеобухватни таленат извире из њихове снаге духа и лепоте тела. Врлина, ова последња, која се чешће среће у литератури него у стварности.

За команданта жену српског народа у рату, свако би замислио, пре свега, да је прелепа. Међутим! Јела К.¹⁵⁹ била би велико разочарење за оне који су очекивали да у њој визуелно сагледају истински израз онога што подразумевамо и зовемо (погрешно) „српска чаролија“. Уствари, тај тип женске лепоте: високе, танке, плавих очију и светле косе које у Италији дефинишемо као „српски“, врло ретко се среће међу девојкама с друге стране границе. Потпуно су у праву они који тврде да такозвана „српска чаролија“ почиње у Ферари, а завршава се у Ријечи, са највишим својим изразима у Падови и Трсту. Као апендикс, додаћемо и да далматинска обала обилује лепим девојкама мелодичног венецијанског дијалекта.

Пошто сам упутио достојну част италијанским девојкама, признајући им да поседују, између многих других, и тај горе описани тип лепоте, вратимо се нашој ратници.

.....

¹⁵⁹ Аутор намерно избегава да наведе и прикрива имена најзначајнијих личности српског устанка на Тromeђи, како не би изложио ионако великом ризику те људе којима је претила УДБА, јер су комунистичке власти ФНРЈ четнике означили као „народне непријатеље“. Треба имати у виду да је књига написана и објављена у годинама непосредно после завршетка рата. По иницијалима и јединственим фотографијама на страницама ове књиге, верује се да је „командант Јела К.“ била Јела Кангрга. (прим.прев.)

Јела К. је била на челу српских жена. По изгледу, природа јој није била наклоњена и, видећи је тако ситну, неугледну и скромно обучену, човек је не би ни приметио. Ни на крај памети вам не би пало да та шака костију распоређена на телу од метар и по представља прворазредног команданта и вођу једног окрутног, бескомпромисног рата.

Реч „неугледна“ све каже у погледу њеног физичког изгледа болешљивог девојчета, али треба обратити пажњу на њен поглед, не леп, већ врло чутан, љубопитљив и некако презрив.

Деветнаестогодишња студенткиња, Јела је присуствовала усташком покољу целе своје породице, родитеља и три брата. Један постарији усташа ју је силовао, да би је потом одвели у концентрациони логор.

„Дани неизрециве патње. У групи српских девојака, усташе су нас држале као робље, горе, као псе ... Радиле смо најтеже послове, тукли су нас, силовали. Мене, јер сам ружна, поприлично су остављали на миру“, то рекавши нехајно се осмехнула.

Намах је заћутала и помиловала огромног овчарског пса који ју је увек пратио.

„Никада се нисам интересовала за политику, уопште ме није занимала. У кући сам често слушала оца и браћу како дискутују о Србима и Хрватима, о супарништву, политичким борбама, теме које ми нису апсолутно ништа значиле. Како сам ја могла да разумем односе Срба и Хрвата, те апсурдне вишевековне несугласице, ту неугасиву мржњу? На то су ме, међутим, натерали догађаји. Смрт свих мојих, које су усташке хијене побиле пред мојим очима“, на те речи покрила је лице рукама, „открила ми је крваву стварност нашег бедног живота“.

Једне ноћи без месечине, Јела је успела да побегне из усташког логора, забивши нож у леђа усташа док ју је силовао. После неколико дана лутања по шуми, случај је хтео да наиђе на групу Срба. Више пута се добровољно јављала за скоро самоубилачке задатке које је све успешно обавила, откривајући ретку храброст и хладнокрвност, али и изузетне организативне способности да би, коначно, била постављена за команданта свих српских жена ратница.

Јела је сматрала да свака српска жена, зависно од својих способности и предиспозиција, треба да помогне битку за физички опстанак свог народа. Жене устаници обављале су читав низ задатака. Доминирали су деликатни и крајње опасни задаци информативног карактера што су собом носили страховито висок степен ризика и из којих се највећи део српских девојака не би кући вратио. У усташким рукама, умираle су под неизрецивим мукама.

Умела је без грешке да погоди способности сваке од својих ратника. Знала је којима од њих може да повери опасне извиђачке активности, које су располагале темпераментом борца на првој линији фронта, које је требало упутити на задатке помоћних служби у позадини и које од њих, коначно, нису ништа друго знале, сем да забаве мушкарце ратнике. Јела је непопустљиво веровала да ниједној српској жени није дозвољено да занемари обавезе према свом народу у рату и то је од њих и захтевала. Свакој је поверавала задатке у зависности од њихових физичких, менталних и духовних способности и храбрости. Тешко оној која би покушала да их избегне.

Радила је непрекидно, не трошећи ни секунде. Од самог јутра би била на линији фронта са ратницима, слепоподне је одлазила у тактички командни штаб да програмира активности за своје подређене, ноћ је проводила на лежају овог или оног ратника. Величанствен наслов за неки роман: зора, дан, ноћ у служби народа.

Једног дана рано ујутру, закуцала је на врата лекара у Србу. Пратила ју је лепа можда осамнаестогодишња девојка са гадном раном на боку и језивом раздеротином на бутини десне ноге.

„Док се враћала овамо, налетела је на усташку заседу. Јурили су је и за њом бацали ручне бомбе. Једна ју је овако удесила, срећом, већ је била близу наших линија, па су успели да стигну на време и спасу је. Јованка нам је донела важна документа. Јака је. Упрокос ранама, поднела је јасан и трезвен извештај“, рекла је.

„Дај Боже да успе да се спасе, сирота девојка“, приметио сам, гледајући лепе црте девојке која је тихо јечала док је доктор журно покушавао да јој некако санира ране.

„Да се спасе? Хм, можда ће успети ... Мени, у сваком случају, више није потребна. Требају ми здраве девојке, а Јованка ће, у најбољем случају, остати најмање без ноге. Тако доктор каже“. То рекавши, слегнула је раменима, док је доктор без речи тужно климао главом.

То је било правило беспопштедног рата. Сви су морали да приложе свој део, они које би сматрали неупотребљивима, били су само мртви терет и ништа друго.

Ретку храброст, јасно виђење околности, изузетну способност интуиције захваљујући којој су војни команданти у најкритичнијим ситуацијама тражили њено мишљење, невероватни организативни квалитети, све је то Јела поседовала. Била је вешта да обучи своје подређене, али и да испланира извиђачке и ратне задатке које је сама изводила или их је водила и координирала.

То је била Јела. Ако све српске жене нису биле, нити су могле бити рођене за извиђаче и ратнике, слободно можемо рећи да је Јела располагала са много више невероватних способности и од самог легендарног Паје Омчикуса.

XVII ПОГЛАВЉЕ

БИТКА КОД МАЗИНА

Друмови који од Ловинца и Грачаца воде на исток, вијугају кроз непрекидни них јалових, каменитих брда. Туда су се кретале две велике колоне хрватске војске пошле из Кулен Вакуфа и Дољег Лапца да ослободе усташке касарне из устаничких обруча. Путовали су уз уобицајене прописане мере безбедности.

Касно увече, обе су стигле у близину Брувна. После око пола сата јаке артиљеријске ватре, ушли су у град кога су становништво и војска већ раније напустили одлазећи, сви заједно, у правцу Мазина удаљеног око десет километара североисточно. Било је око двадесет и два часа 18. августа 1941. године. У најбољем реду је отпочињала хрватска војна кампања под командом генерала Лукића који је решио да у најкраће време очисти Лику од устаника. Ако је своју накану срећно започео, катастрофално ју је завршио. Но, кренимо редом, од почетка.

Четнички устанак буктао је већ петнаест дана, када је влада у Загребу решила да заврши посао са „бандитима“, па издала наређење генералу Михајлу Лукићу да их, по сваку цену, протера из Лике.

Генералу је стављена на располагање цела дивизија. Како је војска НДХ још била у фази формирања, њена ефективна бројчаност била је, вероватно, од пет хиљада војника. Дивизија се састојала од два пешадијска пука, коњичке јединице и артиљерије различитог калибра (75, 91 и других). Јединице су се налазиле у зони Ловинца и Грачаца и обављале, успешно, честе рације.

Операција названа уништење (и таква је и била, само што су уништене биле усташе!) отпочела је у зору у понедељак 18. августа.

Генерал Лукић, лепог војничког изгледа, био је човек надмен и без иоле интуиције. Сматрао је да ће маневром пет хиљада војника под својом командом одблокирати снажне усташке контингенте у опсади у градовима, а потом, након кратке реорганизације, свим снагама кренути у грандиозно чишћење терена из ког ниједан се Србин не би избавио.

Формирао је три колоне.

Прву су чинила два пешадијска батаљона од којих један од две чете I вараждинског пука, а други од четири чете II карловачког пука ојачаног четом тешких митраљеза од 8 калибара типа Шварцлосе (Schwarzlose) и коњичком групом у два ескадрона, један на коњима, други пешадије, у саставу Загребачког пука, плус једна брдска артиљеријска батерија са четири топа. Ова колона је кренула из Грачаца ка Брувну.

Друга колона, коју су чиниле четири чете, од којих три стрелаца и једна са тешким наоружањем и ојачана брдском артиљеријом, кренула из Ловинца требало је да дође у Брувно прелазећи велики планински ланац.

Трећа колона са две чете стрелаца и једном са тешким наоружањем (два топа од 81 мм), из Ловинца је требало да иде на Удбине крећући се преко Плоче и Средње Горе.

Првом је командовао потпуковник Добријевић Васо, другом потпуковник Ступевић Јосип, а трећом мајор Баковић Владо. Прве две колоне су, како је већ речено, касно увече окупирале Брувно. Војска је преноћила у напуштеним кућама. Сутрадан у седам часова ујутру наређен је покрет у правцу Мазина који су такође без проблема заузели. Задовољни због тог другог узастопног успеха без иједног испаљеног метка и уверени да су се устаници, видећи их, разбежали, јединице су прошле кроз 3 километра дук кланац северно од Мазина и ушле у једну широку долину.

Претходница прве колоне коју су чиниле две пешадијске чете Вараждинског пука, чета с тешким наоружањем и један коњички вод, кретала се у дугој поворци дном долине, када су угледали како им у сусрет долазе тројица српских „парламентараца“ машући белом заставом. Команданту чете јединице су изјавили да су дошли као изасланици, да имају прецизна упутства о условима преговора о предаји велике чете Срба који су се покајали, оне која је претходних дана покренула „глупу“ побуну против легитимне усташке власти. Моментално су их одвели у штаб који се, по правилима, кретао у репу поворке. Српски парламентарци су изнели своје услове, задржавајући се око гаранција, тражили су да чују противуслове, тражили да им их понове јер су, како су тврдили, хтели да их потпуно тачно пренесу свом команданту и, након пар примедби, прихватили су их. Завршени преговори који су, истини за вољу, поприлично потрајали с обзиром на њихову једноставну садржину, парламентарци су отишли да моментално, како рекоше, покрену операције предаје.

Међу Хрватима се, у међувремену, муњевито проширила вест о предаји велике непријатељске чете, вест која је, од једног до другог, расла и бујала, па на крају постала „предаја свих српских устаника“. Задовољство се претворило у еуфорију. Сви су се већ видели поноћу у својим удобним касарнама, безглавом журбом напуштеним због неочекиваног српског устанка.

Природно, на долазак тројице српских парламентарца колона је стала и, како то бива када се заустави нека велика јединица, војска на челу колоне се, током бескрајних преговора, збила у гомилу. Преко четири километра, колико се пружала док је била у покрету, сада се смањила једва на један, док су чула, до заустављања увек на опрезу, напета и спремна на сваку евентуалност, сада се потпуно опустила и замрла. У том моменту, Хрвати су представљали одличну, савршену мету за оне који су, са врхова околних брда ...

Што се и догодило. Чим су се српски парламентарци удаљили, ни пет минута касније, када су се Хрвати збили у гомилу, безбрижни и еуфорични, са околних брда на њих се осула убитачна концентрисана ватра устаника. Елиминисање хрватске претходнице било је питање од неколико минута. На терену је остало око две стотине мртвих, међу којима четрнаест официра (три капетана, пет поручника, шест потпоручника) и шездесет и један рањеник, уз још четрдесет и једног заробљеног Хрвата.

Главнину снага (чиниле су их претходно описане прва и друга колона) устаници су жестоко напали. Истовремено са нападом на оба хрватска крила, устаници су извели и напад с леђа. Перфектан маневар обухватања извеле су две устаничке чете под командом Б. Лукића¹⁶⁰ из Великих Попина, храброг и изузетно способног официра, бившег поручника Краљевске морнарице, који је јуначки погинуо у нападу, наредних дана, на Доњи Лапац.

Усташе, чија половина је одмах стављена ван употребе, реаговали су тек неколико минута после почетка напада и у крајње инфериорним и тактичким и моралним условима, али не и са мање срчаности. Одмах су увидели да им не преостаје друго до повлачења. Кренули су ка Мазину и Брувну, гоњени Србима који им нису дали да предахну. У близини Брувна, тачније седам километара пре места, један хрватски коњички ескадрон свесно се жртвовао да би омогућио главници да се удаљи од гонилаца.

.....
¹⁶⁰ Вероватно Бранка Лукића. (прим.прев.)

Усташки коњаници су чинили чуда од јунаштва, да би коначно били поражени. На терену их је остало седамдесет мртвих, међу којима и неустрашиви капетан Спахић, двојица његових официра и преко тридесет рањених. Жртвовање коњице омогућило је преосталим трупама да се повуку и организују одбрану на узвесицима око Брувна. Сутра ујутру, око 11 часова, Хрвати су наставили да се повлаче ка Грачацу где су прве јединице пристигле око 14 часова.

Боља судбина није задесила ни трећу хрватску колону. Њу су у близини Удбина устаници напали и скоро комплетно уништили. Спасла се тек неколицина војника која је преко брда и врлика успела да се домогне Плоча и Макарске.

Кампања уништења српских устаника хрватског генерала Лукића доживела је бродолом у само четрдесет и осам часова, са једноставно застрашујућим биланском од скоро деведесет процената губитака. Устаницима у руке пао је велики ратни плен у оружју, а морал им се успео до звезда.

Непријатељска колона била је буквално уништена. Четници су одмах кренули у чишћење терена купећи ратни плен: осам митраљеза типа Шварцлозе, петнаест пушкомитраљеза, око хиљаду пушака и велики број сандука са муницијом. Преживеле усташе су заробљене, њих око стотину, а животи су им, на њихово запрепашћење, били поштеђени. И не само то. Рањеницима је спремно пружена здравствена помоћ! Овако регуларно заробљавање мислим да је било прво и једино, рекао бих, одступање од страшног правила у обе зараћене стране које је гласило „без заробљавања“. И, може се са сигурношћу да утврди да је то био крајње редак случај и у вишевековној беспоштедној борби између Срба и Хрвата.

Неко се, у овом случају, очигледно заложио у корист преживелих Хрвата. Чињеница је да је изненадно наређење зауставило руку победничких ратника док су из паса вадили дуге оштре ножеве за последњу „операцију“ битке док су им мисли летеле својим мајкама, женама, деци масакрираним у логорима ових истих, сада поражених, Хрвата. Ножеве су вратили у корице. Тог дана није било уобичајеног моменталног елиминисања заробљеника, завршнице сваке њихове битке, скоро ритуала којим би захваљивали Богу за победу.

XVIII ПОГЛАВЉЕ

УСТАНИЧКИ ВОЂА ПАЈО ОМЧИКУС

У устаничком штабу смештеном на оближњим висовима, двојица мушкараца су коментарисала тек окончану битку. Један је био Пајо Омчикус, устанички војни командант. Био је то младић од око тридесетак година, висок и витак, отменог држања. Са шубаром на глави, отвореног и искреног израза, очију лако искошених и уоквирених густим обрвама, истакнутих јагодица, са аристократским и елегантним брчићима изнад оштре линије усана. Носио је фину свилену кошуљу упасану у јахаће панталоне. Два пиштоља за пасом и велики дурбин на каишу преко груди.

„Шта мислите?“, запитао ме је.

„Нема шта рећи, маестрално припремљена и исто тако маестрално изведена акција. Дуго ће памтити Хрвати кланац код Мазина. Ипак, морам да Вас упозорим да ће им овај тешки пораз бити повод за страшне репресалије над Вашим сународницима у њиховим казаматима. Мислим да ће персекуције над Србима постати још жешће ...“

„Још жешће?... Округлост тих звери је достигла толики степен да је апсолутно немогуће и замислити како се могу увећати. Осим тога, против непријатеља који је побио наше жене, децу и старце и намеравао да нас све елиминише, а то би и учинио да се нисмо латили оружја, не смемо имати било каквог обзира. Сигуран сам да ћете се сложити са мном. То речено, због наших губитака, наших мртвих је без броја, налазимо се у ситуацији да максимално економично користимо људски ресурс. Боримо се за физички опстанак нашег народа и не можемо себи да дозволимо икакво витештво, нарочито према непријатељу који се према нама понео тако кукавички и дивљачки. Према томе, сваки ухваћени усташа моментално се стреља.“

„Команданте, они данас заробљени се из тога изузимају, тако је договорено...“

„Наравно! Дао сам своју реч. Како је Пајо Омчикус обећао, ти Хрвати су спасени“, додао је некако свечано. „Биће лекарски збринути и људски ће се са њима поступати. То је мој посебни поклон Вама, господине... Али“, смешећи је додао, „извесни поклони, нарочито они изузетни, дају се само једном...“

У Србу сам, касније, више пута имао прилику да се у његове речи уверим. Према заробљеницима Срби су се виштешки односили. Рањеницима је била пружена свака могућа помоћ. Затражио сам, а Пајо Омчикус дозволио, да ми се предају тројица заробљеника са изузетно тешким ранама да их се одвезе у најближу италијанску болницу и покуша да им се спасе живот. Ево њихових имена: Гајаск Вид, рођен у месту Цигровац (Загреб), стар 43 године, припадник 1. пешадијског пука 2. батаљона; Вугринец Павао, рођен у месту Трновац (Вараждин), стар 26 година, припадник 2. пешадијског пука 2. батаљона и Павилнић Валент, рођен у месту Светлина (Иванец), стар 27 година, припадник 1. пешадијског пука 2. батаљона.

„Зар не би било боље за све вас, и за Хрвате и за Србе, да се једном за свагда договорите и коначно одустанете од ваших вишевековних освета?“, упитао сам га.

Облак туге намах је замаглио поносни Пајов поглед: „Сигурно сте у праву, господине, али ... али је за то већ превише мртвих. Било би страшно оставити без освете ту нашу мученичку браћу. Десетине, стотине хиљада Срба масакрирано је нечувеном свирепости у апсолутној тајности како ви, Италијани, не бисте могли да те ужасе документујете“.

„На то могу да Вам кажем да документација ипак постоји. Хрватске власти, раскринкане очигледним доказима које смо им показали, морале су да пристану на наш захтев да покоље прекину, како је очигледно и било, у више локалитета“.

Уследило је моменат тешке тишине.

„Реците ми, господине Омчикус, када је започела, по српском предању и историји, тај брутални сукоб између Срба и Хрвата? Шта Ви мислите?“

„Мислим да не може да се говори о почетку неког ривалства које раздваја наше народе. Ми се рађамо као непријатељи и тачка ...“, то рекавши, слегнуо је раменима.

„Да, рађамо се као непријатељи“, рече на то човечуљак некако монголског лица држећи се по страни. „Као она митолошка личност ... како беше, да, Абант! Да ли знате, господине, мит о Абанту, чији су синови, Акризије и Прето заратили још пре него што ће се родити, још у мајчиној утроби?“

Мит о Абанту! Наравно. Као да је причао о Србима и Хрватима који би, да се сложе, могли да створе моћну државу, с обзиром на непо-рециве одлике оба народа прекаљена у вишевековним борбама. Осо-бине што су се јасно читале на лицима победничких српских ратника, али и на оним поражених Хрвата који су се повлачили планинским путевцима.

Поприште битке буквално је било прекривено лешевима по којима је августовско сунце забадало своје ужарене стреле. Био је то данак по-ложен на олтар истинског победника, Смрти.

Посматрао сам Паја. Било је у њему нечег другачијег од његових сународника. Можда стога што му се душа дала прочитати на лицу. Балканац је човек хладан, затворен, непробојан за сваку психолошку анализу. Ретко се може разазнати хуља од поштеног човека, јунак од ниткова, родољуб од издајника. Супротно томе, Пајово лице и његови потези, били су огледало његове душе, широке и енергичне.

Био је рођен за вођу, више од тога, да неодрживо понесе масе. Више од његових тактичких и стратешких способности, уколико о стратеги-ји и може да се говори у операцијама вођеним и обављеним у условима борбе из засада и прса у прса, задивљујући је био утисак који је остављао на своје људе што су га у заносу следили.

„Зар не помишљате да би овај рат могао да вас доведе до тоталног уништења?“, запитао сам.

„Већ би нас били уништили да нисмо узели оружје. Зато нам је боље да помремо с њиме у рукама. Не можемо бити губитници, правда је на нашој страни. Ми, Срби, чак и онда када побеђујемо, никада у историји нам није ни на крај памети било да Хрвате искоренимо“.

Речи Паја Омчикуса, првог међу устаницима по храбрости, али и по величини душе, оцртавале су сву прошлост и садашњост сачињену од непријатељства, мржње, покоља и сукоба. Било је нечега фаталног што је током векова пратило само битисање Срба и Хрвата: супарни-штво настало и сазрело у крви, пратило их је од момента у ком су се рађали. Пред таквом реалношћу, било је неизвесно докле, до које тачке, идеолошки и политички судар може да досегне.

Још једном сам срео Паја Омчикуса на ратишту. Било је то једне прелепе августовске ноћи у којој је месечина све под собом чинила сабласним. Свуд око Доњег Лапца под опсадом били су устанички ровови.

Изглед Пајових ратника са пушкама, опасаних реденицима, ручним бомбама, пиштољима и камама попут неких мобилних војних арсенала, уклапао се у оштрину предела, свог од камена и камених ждрела у којима су се уклинили и Срби и усташе пред одлучујући судар.

Пајо је увек био на првој линији, спреман да реши неодољиво једноставном интервенцијом сваки, било лакши, било тежи тактички проблем на ратишту.

После неколико недеља опсаде, Доњи Лапац је пао. Мада снажно утврђен, у чему је Хрватима предео нашироко ишао на руку, препун нагомилане хране, лекова и муниције, ипак је пао у руке Србима који су, уз непобитну одлучност и снагу, имали надасве јединственог команданта.

За Доњим Лапцем пао је и Кулен Вакуф коме је планински венац чинио природни бедем. Срби су га заузели не захваљујући својој тактичкој генијалности, већ само захваљујући дрским одлукама свог неустрашивог вође. Такав је био Пајо Омчикус, командант устаника. Шта је са њим било у олујним ратним годинама које су следиле? Какво год да је било његово држање и судбина, засвагда остаје као једна од изузетних и највећих личности света светлости и сенки Балкана.

ХІХ ПОГЛАВЉЕ

ПОКОЉ У СУВАЈИ

Постоје у Југославији и невероватно зелени простори што, иако веома ретко, прекидају уобичајену опорост природе.

Возило се већом брзином кретало баш таквим пределом. Друм је текао кроз шпалир стабала са крошњама отежалим од лишћа. Идилични изглед природе рађао је осећај спокоја који је нагло прекинула страшна и болна сцена.

Кроз густиш лишћа, наједном су се појавиле контуре зидова нагрижених црнилом паљевине већ од прве куће у селу. Тако се приказивала Суваја. Бар оно што је преостало од некада љупког села, чистог и дражесног, насељеног вредним мештанима, релативно имућним и срећним људима. Од свега тога, остали су само трагови јасног значења.

Ватра је поштедела тек по који део зидова кућа, можда и зато да, тако од пепела црн и полусрушен, остане као траг и сведок разорног дејства ватре.

„Ево, господине, шта је остало од Суваје, једног од најбољих села у зони“.

Официр је погледом пролазио свуд наоколо, по селу које је било буквално сравњено са земљом. Од некадашњих кућа остали су само велика згаришта и гомиле нагорелог шута, кроз које су се, између пепела разношеног ветром, назирале боје поплочаних подова. Усправни су остали само димњаци, као нека сабласна туробна бића.

Ништа није одолело пламену који је село збрисао са лица земље.

„Дођите, господине, да чујете једини живи глас који је преостао од целог мученичког села. Хајте са мном...“.

„Где идемо?“

„Видећете“.

Дрвена тараба на више места поломљена, једва се држала обухватајући травно двориште по коме се, на различитој удаљености, дизало покоје чворновато дрво. Малена старица у црном стајала је на сред

дворишта погледа упртог у земљу, с рукама прекрштеним на висини стомака.

Пришао сам јој: „Добар дан, баба!“

Жена је подигла главу, наборани лавиринт. Упрла је поглед у Италијана и ћутала.

„Она је једина преживела покољ“, рече ми Будимир. „Испричајте, бако, господину. Он је Италијан, српски пријатељ“.

Старица је дубоко уздахнула, погледала ме у лице и полако почела да говори.

„Дошли су претпрошле ноћи... Чули смо моторе много возила. Били су пуни усташа. Прво су блокирали све путеве, па кренули кроз село да нас купе. Радили су у тишини, без иједне речи. Залупали су по кућама и покупили све мушкарце старије од петнаест година. Контрола исправа, рекли су. Говорили су тако озбиљно да су им сви поверовали. Врло брзо су их све овде довели“, то рекавши, показала је на неколико места на којима је земља била недавно утабана. „И поређали их у ред. Најпре су им наредели да се сви скину и изују. Онда је један од усташа заурлао: „Има ли међу вама католика?“ Десетак наших што су одавно променили веру су се јавили. „Добро“, рекао је усташа. „Ви сте наши по вери и са вама ћемо боље поступити. Вас ћемо последње убити!“

Све усташе су се на то грохотом засмејале, а наши су почели да схватају. Зликовци су одмах прешли на дело. Под светлошћу неколико бакљи, започели су покољ. Покоји метак у потиљак онима који су у безнађу покушали да реагују. Највећи део је заклан. Наређивали су им да вичу. „Живео Павелић“, али то нико од наших није изрекао. Умирали су зовући своје најдраже, вичући нама што смо се по кућама затворили своје последње „збогом“. Многи су викали „Живао краљ Петар!“ Сирота деца! Побијени кукавички, на превару! Ко је могао и да помисли да ће се тако што десити? Ко је из села уопште могао да буде оптужен за неку политичку кривицу, или да је учинио нешто против Хрвата? Од нас се нико није мешао у политику. Али смо за њих сви били тешко криви, јер смо рођени као Срби!“

Намах је заћутала, па наставила чврстим гласом из ког је провејавала тескоба: „Селом је владао мук и тмина ноћи. Пуцњеви су преламали тишину, као што је ватра разбијала таму. У свакој кући су разумели шта се десило. Тако, у само једном моменту, из тихог и спокојног живота који смо годинама живели у слози и миру, пропали смо у провалију пакла. Жене су схватиле да су им мужеви сви мртви. Нису има-

ли илузија о томе шта ће се десити њиховој деци. Смирено, крај својих малишана, чекале су долазак крвника. Оне најмање су стезале на грудима и то им је давало снагу. Тако су чекале усташе, помирене са судбином“.

Заћутала је и ослонила се на Будимира.

„Уморна је“, рече један младић, „два дана и две ноћи залогај у уста не ставља и не спава. Стално је овде на ногама крај гробова“.

„Бако, хајде нешто поједи. Хајде са нама... онда ћемо се вратити, па ћеш нам до краја испричати...“, рече Будимир, а ја јој спремно пружих чоколаду.

„Не“, старица је суво одговорила Будимиру, док је руком склањала руку италијанског официра са чоколадом, „не идем одавде, никада се са овог места нећу померити, разумете ли? А да једем, знате шта бих да загризем? Срце усташе, сваког од злотвора који су нам ово учинили. То би ми била најбоља храна!“

Злокобно се насмејала, па наставила причу:

„Нисмо дуго чекали да се Хрвати врате. Све су жене напаствовали, оне удате и девојке, и младе и старе. Мучили и убијали децу. Пљачкали су све што је иоле било вредно и товарили у камионе. Остало су уништили. И побили су све, понављам: све. Мртве су све жене, старци, деца. Забављали су се да једним метком из пушке одједном убију и мајку и дете што јој се, у наручју, обема ручицама стезало око врата. Псовали су, черечили децу, кундаком им разбијали лобању или су их хватили за ноге и разбијали им главу о земљу...“

Онда су свуда полили бензин и запалили. И док су, пијани од криви, певајући одлазили, село је горело. Целу ноћ су куће гореле све са мртвим и умирућим женама и њиховом дечицом. Ех, како сам се спасла, то би хтели да ме питате, господине?

Сад ћу Вам рећи. У дворишту моје куће био је, а и сад је, велики пласт сена. Док су се приближавали, брзо сам се у њега сакрила. Једва сам дисала. Чула сам пучње, крике, безнађе и куњаву наших, радосне урике крвника. Све теже сам дисала, гушио ме љути мирис дима. И онда више ништа не знам. Дуго времена касније сам дошла свести. Звала сам у помоћ и дошли су неки људи и извукли ме из пласта. Били су Срби. Стигли су само неколико сати после покоља, али прекасно. Ех, како сам успела да преживим? Тако што ватра није стигла до сена јер је у дворишту бунар са кога су многе породице узимале воду, па је око њега било пуно бара. Оне су зауставиле пожар“.

На кратко је прекинула причу, као да дође до даха. Дубоко је уздахнула. „И ето ме сад овде, сама, без детета, без унучади. А имала сам их стотина! Нећу нигде са овог места. Ту су сви моји сахрањени, сва моја родбина, сви моји сељани. Нећу ништа друго сем да живим крај њих, да ту уз њих чекам Смрт да дође по мене“.

Још једном је старачком сувоњавом руком показала три-четири места на којима је свеже копана земља означавала колективне гробнице. Завршила је причу и остала да стоји на истом месту, без иједног покрета, окренута мислима самој себи, свом маленом, намученом бићу. Била је инкарнација, отелотворење, монумент бескрајног људског бола.

„Сад ћу Вас, господине, одвести да видите кућу где је почињен најстрашнији, најјезивији злочин“, обратио ми се Будимир.

Стигосмо пред једну кућу тек нагорелу од ватре.

„Ту је становао сеоски поп, доктор Спасо Лаврња“, рече ми и поведе кроз неколико соба са испревртаним и поломљеним намештајем и локвама и отисцима крви по поду и зидовима. „Убили су и њега и целу му породицу“.

Руком ми показа на неколико отисака окрвављене дечје ручице. „Баш овде где смо, убијена је његова трогодишња ћеркица, обешена и избодена бајонетом. И мртву су је сакатили. Попу су просули мозак. Па онда прешли на жену. Била је пред порођајем. Распорили су јој утробу и извадили нерођено дете па га треснули о земљу“, рече ми показујући под и мрљу од згрушане крви.

Изашли смо из куће након што сам све фотографски документовао.

„А као Суваја, прошло је на стотине српских села“, тмурно је наставио Будимир. „Трагедија наших људи је стравична. Била би још гора да од вас, Италијана, нисмо добили помоћ, тешко нама да се нисмо дохватили оружја! Данас овде не би било иједног живог Србина!“

Спуштала се ноћ, топла, летња. Угарци спаљеног села, тамни и неједнаки, оцртавали су се у помрчини као авети преко лелујаво осветљени свећицама на хиљаде свитаца.

Да бих се мало смирио након оног што сам управо видео, под бледом светлошћу џепне лампе и онолико колико је дозвољавало трескање

у камиону којим смо се великом брзином кретали, почео сам да пишем извештај надређенима. Започео сам: „Данас, десетог августа 1941. ...“

Десети август... дан као и сваки други? Не, алегоријска службена белешка.

Десети август: невино људско заваривање да звездама падавицама повере своје жеље и снове. Али и чаробна инспирација Песника који је у блиставим звездама летњег неба видео сузе небеса над бедним овоземаљским судбинама. Далеко сећање из школских клупа где су нам, ајме, и најлепше ствари биле терет и досада. Тако су се професорске, рецитаторским надахнућем изговорене речи, као и обично зауставиле на маргинама њихове катедре, без да су допрла до нестрпљивих ганглија ученика. Али, пред стварношћу са којом сам се управо суочио, ево лирика Песника и спокојне професорове речи сабласно су се материјализовале.

У звезданом бескрају, Млечни пут као у пламену, немо и удаљено, баш као и стихови индијског, ако се не варам, песника. Ипак, те ноћи нико није приметио ужарени плаветни небески пут. Можда чак ни само небо, исто као ни ови људи, нема више суза да пролије, ту где је хиљадугодишња патња све скаменила, ту где Земља нема више шта да затражи од Неба, нити Небо од Земље.

Посматрале су нас звезде непомично и равнодушно са својих висина, огледајући се у барама по јаругама. Из њих су жабе, у српским бајкама злослутна бића, крештаво звезданом свету крекетом урлала најстрашније погрде.

„Господине поручниче, ако угледам звезду падавицу, знам коју ћу жељу да помислим!“

„Шта ћеш то да пожелиш, Гибелини (Ghibellini)?“

„Да десетог августа следеће године, кад се рат заврши, да се као победници вратимо кући!“

Драги, храбри Гибелини! Колико год да си помно гледао те ноћи у небо, вероватно ниси видео ниједну звезду којој би поверио своју племениту и људску жељу. Није ти било суђено да дочекаш још један десети август. Већ 14. јула следеће године, пао си, двадесетогодишњи јуначе, у епском јуришу којим су берсаљери од Руса отели тврђаву Ивановку, подвиг за који је немачки завезник изговорио речи врхунског дивљења каквог, можда никада, није изразио иједној својој јединици.

XX ПОГЛАВЉЕ

НАПОРНИ ПРЕГОВОРИ

Четници су, формално, имали двојицу политичких вођа: адвоката Добросава Јевђевића и оца Момчила Ђујића. Обојица су обично деловали иза кулиса избегавајући контакте са трећим странама. И један и други су били снажне телесне грађе и никада се нису заједно појављивали, бар колико је то нама било познато. Исто тако, сваки од њих је имао више од једног состије. Нисам сигуран и да нису били једна те иста личност или, крајња претпоставка, да се иза та два имена на овим просторима скривала нека друга политичка личност највишег ранга.¹⁶¹ Дакле, отелотворење троглаве богиње Хекате¹⁶² двадесетог века, ако би се танана девојачка фигура богиње, кћери титана Перса и титанке Астерије, могла да споји са корпулетном фигуром овог Србина.

На овом месту, уводим на сцену приче једну јединствену личност, српског вођу који је био мозак, баш као што је Пајо Омчикус био ударна рука, целокупног страховитог српског устанка.

Како му је име? Ограничићу се да га именујем речју Посланик, како су му се Срби обраћали током састанака са Италијанима.

Да ли га се може идентификовати са неким од особа које сам управо именовао? На ово одговарам ћутњом.

.....
¹⁶¹ Види XXI поглавље. (н.а.)

¹⁶² Старогрчка богиња Хеката је била чувар духова и кућног прага и водич душа умрлих кроз подземље. Била веома поштована као она што помаже изгубљеним путницима, маргиналним и напуштеним људима, женама током порођаја, деци, као богиња магије, океана и подземља, она која људе учи о лековитом и отровном биљу. Описивана је са три тела и три главе: лавље, спеће и кобиље. (прим. прев.)

Поново стигао у Срб, италијански официр се, по обичају, запутио у кућу сеоског доктора. После неколико минута, на вратима собе се појавио младић циновског раста и до зуба наоружан. Нешто је шапнуо доктору на уво, на шта је овај климнуо главом и, окренувши се ка Италијану рекао: „За који минут ћемо Вас, господине, представити нашем политичком вођи. Молим Вас, пођите са мном“.

„Не губе време“, помислио сам у себи идући за њим.

Прешли смо у другу собу са великим прозором потпуно застртим дебелом завесом.

Покрај стола стајао је један корпулентан мушкарац. Очи су откривале хладан и проницљив поглед, изнад њих густе обрве, испод дубоки, изражени подочњаџи. Двоструки подваљак пратио је симетричну оштру линију вилице, у савршеној хармонији са његовом фигуром, истовремено крупном и снажном. Лекар му је пришао поздрављајући га с крајњим поштовањем. Разменили су пар речи на српском које нисам разумео, на шта ме је лекар представио.

„Лепо, господине официре“, обратио ми се Посланик на савршеном италијанском, „дозволите ми да искажем да своје истинско дивљење Италији. Моја искрена љубав према вашем народу је дугог века, а недавни догађаји су је још више развили и оснажили. Оно што сте учинили и чините за мој народ који је само у вама пронашао истинску заштиту пред усташким лудилом, очигледна је потврда племенитости италијанске душе. Ово не мислим само ја, већ сви Срби одреда“.

„Дужан сам да Вам захвалим, господине Посланиче, за Ваше одишта лепе речи. Међутим, пошто је то став италијанских команди за ову територију, добро је да знате да заштиту коју пружамо српском живљу не треба погрешно схватити. Ми смо војска, у потпуном смислу те речи, часна и витешка. И зато смо вас заштитили. Али, ако потлачени буду усташе, ми ћемо се исто тако заштитнички понашати. Чакштавише, не може се искључити могућност да би ситуација у будућности могла да се преокрене“.

„Захвалан сам Вам, господине, за Вашу отвореност која ништа не одузима дивљењу и захвалности коју ја и мој народ гајимо према Италијанима. А сада, ако сте расположени да ме пажљиво саслушате, желим да Вам изложим предлог који желим да реферишете својим надређенима.

Дакле, мој народ се обавезује да положи оружје и моментално прекине непријатељство под условом да ви, Италијани, преузмете власт у Лици и на целокупној територији Далмације“.

„Што се мене тиче, крајње скрупулозно ћу пренети мојим команда Ваш предлог. Мислим да би, у што је могуће краћем року, у Срб дошао лично мој командант. Тако ћете моћи да му изложите предлог са свим детаљима“.

Србин се насмешио и наставио: „Знате шта? Мишљења сам да ће италијанске власти прихватити мој предлог. Чакштавише“, рече скандирајући речи као човек који далеко види, „у то сам потпуно сигуран. Уосталом, или са вама, или против вас! Ми немамо алтернативе. Признајем да је огромна већина мог народа све до пре неколико недеља била непријатељски оријентисана према Италијанима. Но, то је разумљиво, имајући у виду недавна ратна збивања и окупацију. Ипак, стрпљивим радом сам их уверио да само у Италији могу да пронађу заштитника у ономе што их је задесило, чиме се избегло и да их се препусти комунистичкој пропаганди у јеку широм Независне државе Хрватске. У сваком случају, данас, када су моји сународници имали прилике да се увере у витешко понашање берсаљера и осећају се везани за Италију нитима вечне захвалности, ми, Срби Личани, представљамо једну значајну политичку и територијалну реалност, а не прости феномен хајдучије. Данас, понављам, могу званично да отворим преговоре и дефинишем споразум са италијанским властима, односно, могу да остварим, по аспирацијама мог народа, оно што је пре тога било само моје лично виђење.¹⁶³ Убеђен сам да би споразум Италијана и Срба био у обостраном интересу“.

„Можете ли ми рећи, господине Посланиче, како би се одразио српски предлог на деликатном политичком и дипломатском простору? Видите, ми Италијани ћемо наићи на велике препреке и снажан отпор, нарочито од хрватске стране која ће тако што сматрати угрожавањем и сакаћењем своје државне територије“.

Србин је одмахнуо руком у смислу одлучног негирања: „Поручниче, ситуација је таква каква је! Ми Срби смо се латили оружја јер нећемо да нас Хрвати истребе. И нећемо га положити пре него што таква претња не нестане. Борићемо се до последње капи крви и до последњег метка. Од момента када нам је онемогућено да сами вршимо власт на

¹⁶³ Једног дана је изјавио да је још јуна, дакле, месец дана раније, био у контакту са једном италијанском „високом“ личношћу. Али је сасвим сигурно да би, без да је српски народ волео Италијане, сваки споразум био неодржив. (н.а.)

својој територији - била би то добра претензија пар месеци након што смо војно преокренули стање - и пошто нећемо да подносимо јарам и тиранију хрватских крвника, не остаје нам друго да размишљамо о Италији и Немачкој као елементима солуције великог проблема насталог нашим устанком. Међутим, Немци су већ поставили као зону и епицентар своје ингеренције Недићеву Србију, наводећи нас да видимо Италију као најпогоднијег чиниоца који би могао да овде, у Лици, врати мир и ред. Италија је велика сила и има велико историјско искуство мудрог управљања народима. Осим тога, Италија је на свим пољима, од књижевности до трговине, од фигуративних уметности до политике, од науке до индустрије, увек зрачила и имала велики утицај на источну обалу Јадрана. Историјски гледано, векови јасно говоре. Сигуран сам, дакле, да ће Италија драге воље преузети власт у нашем региону“.

Следећег дана је у Срб дошао официр информативне службе 6. пука берсаљера, поручник Фолко ди Примлио (Folco di Primio), у својству представника италијанског Војног сектора за Грачац. Имао је низ важних прелиминарних разговора и договорио састанке између представника надлежних италијанских и српских команди.

Било нам је потребно да се неупадљиво за неколико дана продуже преговори, у очекивању да италијанска политичка и дипломатска интервенција при усташкој влади у Загребу оствари позитиван исход. Требало је добити сагласност и од Немаца и од Хрвата у погледу планираног преузимања власти од наших војних команди, како у Далмацији, тако и у дубоком појасу у унутрашњости.

Препреке су биле бројне. Немци и усташе наравно да нису могли да са задовољством приме овако значајан политички чин којим би Италија постала неприкосновена господарица Јадрана и прва сила на Балкану. У сваком случају, Италији је то пошло за руком.

Српски устанак трајао је већ око месец дана. Италија, под разним изговорима, успевала је да негативно одговори на све немачке и усташке позиве за снажно ангажовање тамо стационираних наших трупа против устаника који су незадрживо надирали. Чували смо се да било шта учинимо у том смислу, имајући у виду да је наша влада у Риму одлично знала да би један такав наш потез усташе дефинисале као савезничку солидарност, па би поново величали „традиционално“ хрватско-италијанско пријатељство. Уз то би нам и званично изразили

захвалност, широком руком делећи ордење италијанским официрима и војницима, па би се све на томе и завршило. Односно, завршило би се рестаурацијом ионако климаве и криминалне усташке власти на територији узаврелој баш захваљујући злочиначкој усташкој политици, због које су и наше јединице платиле високу цену у губицима. Чим би се једна таква наша интервенција против устаника завршила и нестала опасност, можда и заувек, наши савезници усташе би наставили да исмејавају наше претензије и наша права на Далмацију. И наставили, скрупулозно колико и зверски, рад на истребљењу српског народа. Ако политику склонимо у страну, иако је њен утицај у свему био значајан, није апсолутно било прихватљиво проливање и капи италијанске крви да би се, практично, у усташке руке поново ставила крвава кама коју јој је из шака избилио горди српски устанак подигнут из безнађа.

Крајем августа, хипотетично ангажовање наших трупа у помоћ савезницима у горућем грађанском рату није имало алтернативе, морало се одложити.

Преокрет ове деликатне ситуације настао је када је, у прави час, стигла званична понуда српских устаника, испрва наговештена као предлог у дефинисању, да одложе оружје уколико Италијани од Хрвата преузму војну и цивилну власт.

Наше команде су о српском предлогу обавестиле и Немце и усташе. Не може се рећи да су Немци на вест реаговали са ентузијазмом, али су сви на крају, и влада у Берлину и она у Загребу, сагледавши целокупно стање на ратиштима, морали логично да признају да је прихватљивије сигурно смиривање на терену, колико год велика цена била коју су за тако што морали да плате, уместо разбукталог грађанског рата препуног ризика, напора и губитака, рата који би ко зна колико трајао и то са исходом који се није могао да предвиди.

Хрватима је било већ савршено јасно, док су Немци са горчином констатовали колико је стање са Србима на Јадрану ужарено и да су сви покушаји контакта и било каквог разговора са њима пропали, супротно од односа које су успели да успостави у Недићевој Србији.

Треба додати и да је италијанска страна, са пуно дипломатског такта, српски предлог савезницима пренела скоро чисто информативно, добро пазећи да ни на који начин ни не наговести жељу да га ови прихвате. Али, нису пропустили прилику да предоче тежину и сложеност ситуације настале српским устанком: неодложива потреба гарантовања рада мреже комуникација, дакле, путева, железница, телефона и телеграфа, чиме се обезбеђивало снабдевање и сама функционална

оперативност великих италијанских војних јединица распоређених на територији бивше Краљевине Југославије и Албаније. Мрежа комуникација је текла паралелно уз далматинску обалу на дистанци од мора која је варијала од 20 до 60 километара, а на више места била је прекинута или угрожена борбеним операцијама грађанског рата у току. Једна ефикасна рестаурација функционисања комуникација захтевала је, дакле, завођење реда на целокупној обали Јадрана у дубини од, у просеку, седамдесет километара.

На ово су италијанске управе за везу додале да наше територијално надлежне команде неће још дуго моћи да ову проблематику игноришу, посебно зато што је иста угрожавала интересе свих савезника па ће, стога, ускоро бити приморане да свим средствима поврате мир на целокупној територији кроз коју пролазе стратешке комуникационе линије, коренито откањајући узроке устанка, садашње и будуће. Речи више него јасне: искорењивање узрока српског устанка значило је избацивање наоружаних усташа са назначене територије.

Свакоме је било савршено јасно да су устанак проузроковале усташе и хрватски политичари уопште, стравичним персекуцијама српског становништва. Оно што је Италија јасно, чврсто и разложно изложила, садржало је једино логично решење осетљивог проблема.

Немци су га прихватили и учинили притисак на Хрвате који су, тешка срца, морали да пристану. Толико им је то било неподношљиво, да је Анти Павелићу било испод части да он лично преговара са италијанским дипломатама акредитованим у Загребу, већ је за то овластио доктора Карчића. Ево, у главним цртама услова споразума.

Италија, као највише заинтересована страна, загарантовала би мир и ред на простору дуж обале куда пролазе стратешке линије комуникација, преузимајући пуну војну и цивилну власт. Та територија и даље остаје саставни део Павелићеве државе, али ће са ње бити одстрањене све хрватске војне снаге. Не би се радило о променама државних граница, већ о политичко-војној промени статуса ове територије, промени ванредног и пролазног карактера, која одговара специфичним вишим захтевима светског рата у току. Овако је гласио, у главним цртама, договор у формалном смислу. А каква је била његова суштина, читалац то јасно може да сагледа.

Достојанство хрватске државе буквално је разбијено у парам-парчад упркос еуфемистичким формалним аспектима споразума. Независна држава Хрватска је *де факто* остало без позамашног дела територије само неколико месеци од свог настанка.

XXI ПОГЛАВЉЕ

СПОРАЗУМ ИЗ ПАЂЕНА

Однета победа над немачким и хрватским негодовањем и подозревошћу, требало је дефинисати договор са Србима.

После неколико дана оклевања по упутствима пуковника Салватореса, које сам заједно са поручником Ди Примизијом српској страни брижљиво објаснио, коначно је у Срб стигао званични одговор италијанске стране. Наше власти обавештавале су устанике да ће Италија преузети војну и цивилну власт на широкој територији укључујући и Лику. Србе су позвали да се, са своје стране, формално обавезу да прекину непријатељске активности, онако како су то и сами предложили, да предају оружје изузев онога на чије је држање овлашћена нова локална жандармерија у формирању и да лојално сарађују са нашим командама. Осим тога, Срби треба да се сматрају већ мобилисани против сваког облика комунистичког уплива на свом простору.

„Што се тиче комунизма, могу одмах да загарантујем да неће имати успеха међу мојим људима. Пре ће сваки од њих умрети него што ће изневерити свој род и традицију“, прецизирао је с тим у вези Посланик.

И кристално јасно изнео свој став и мишљење.

Пропаганда из Москве тихо и вешто се увлачила међу сељаке у долини Срба. Њихов агент или агенти још нису били откривени, али ће их, пре или после, ухватити, у то нема сумње.¹⁶⁴ Комунистички шпијуни су прокламовали, као свој главни циљ, превазилажење националних разлика које су одувек толико крви коштале Србе и Хрвате, а обилати данак им и у овим данима плаћали. Такође, представљали су се као борци свих југословенских народа против сваког страног мешања.

.....

¹⁶⁴ Врло брзо ће устаници открити да је у њиховим редовима био инфилтриран комунистички агент Милош Торбица (на слици бр. 11). По италијанским сведочењима, Торбица је био бивши мајор краљевске Југословенске војске, па се на њега није сумњало. Открили су га четници у Зрмањи, али је у последњем тренутку успео да им умакне. (прим. прев.)

На тај начин, комунистичка идеја се појављивала као истински израз и проглас апсолутног патриотизма.

Колико су апостоли из Москве били искрени и добронамерни показују њихов став и дела од само неколико месеци раније. Пошто је Русији ишло у корист, пре него што ју је Немачка напала, агенти из Кремља су ширили потпуно другачију пропаганду, одлучно антинационалну, позивајући припаднике војске Краљевине Југославије да дезертирају или да се не одупиру италијанско-немачком напредовању и окупацији.

Сељаци долине Срба били су опрезни људи. Одлично су знали да се комунистичке идеје обично примају у радничким и интелектуалним или псеудо-интелектуалним срединама, баш зато што проповедају борбу против сељачке класе, против њених чврстих принципа и традиције, конзервативне, радне и мирне онолико колико је радничка класа била узаврела и жељна револуционарних преврата из којих се надала да ће задобити надасве материјалну корист.

С друге стране, увек отворених очију мотрио је и пазио на своје људе он, Посланик. Осећао се као истински представник сељака, не зато што је био неки земљопоседник, већ зато што је веровао у политичку и социјалну идеју која је, у центру привреде, производње и трговине целе нације видела пре свега земљорадњу и сељаке. Српски сељак никада није био оваплоћење идилијачног сеоског савршенства из спева Виргилија. Није био сељак и сточар да би избегао оружје, већ је то оружје увек собом носио, можда и везано за само рало које би остављао само да би се латио пушке. Српски сељак је био аутентични сељак ратник, човек који је дубоко воле своју земљу, ратар што упорно и вредно радио, али је исто тако био рођени војник, способан и, кад затреба, немилосрдан.

Посланик је одлично разумевао да је комунизам, предодређен да се прошири и афирмише међу радницима, чију је предоминацију непрекидно прокламовао, непомирљив са идеалом конзервативне тенденције класе сељака којима су његови људи припадали. Дакле, комунистички агенти, колико год би их привремено, из чисте потребе, уверавали да је проблематика сељака и њихове везаности за земљу превазиђена и недодирљива, сигурно је да би исту нешто касније вратили у жижу и решили је на начин који се лако могао назрети.

„Нема шта да тражи комунизам међу мојим људима“, чврсто је у Србу тврдио политички вођа устаника.

На овом месту се поставља питање ко је био тај човек што је перфектно баратао са неколико европских језика и свеобухватно и дубоко био упознат са свим тематикама, било да су историјске, етничке, политичке или војне?

Лекар, коме сам много пута постављао слична питања, увек би ми одговарао да се ради о бившем посланику у Народној скупштини Краљевине везан за Стојадиновића, бившег председника владе, о коме се ништа није знало још од пролећа 1941. године, односно, од дана преврата, када је војска пучем оборила његову владу оптужену као италијанофилску, а он пао у руке, тако се говорило, својим политичким супарницима.

Нека мистерија обавијала је устаничког вођу, тог човека снажног тела и челичног погледа. Ни сам Пајо Омчикус, херојски лик српских устаника са безброј јунаштава, није се ни приближавао преговорима са италијанским представницима. А могао је, на то је имао свако право, ако не због политичког знања, то због свог војног угледа.

Очигледно, Посланик је покривао позицију и вршио функцију највишег ранга у маленој устаничкој држави. Значи да је иза себе имао заслужну и славну прошлост. Вероватно је био нешто много више од простог бившег народног посланика.

Имао је обичај да разговара увек унутар куће (и доведе ништа чудно), чак и у полутами, као да је хтео да га добро не видим, не запамтим црте лица.

Једног дана сам га затекао, вероватно јер сам свратио изненада, опуштено заваљеног у фотељи у дворишту иза докторове куће. Од тог момента, ореол мистерије је био превазиђен. Замолио сам га за фотографију, као успомену на ове дане и на част која ми је била припала да водим преговоре о судбинским питањима за моју земљу. Дебељушкасти посланик, да ме задовољи, рече ми да се можемо сутра сликати заједно са највишим устаничким представницима који су тада били у Србу. Тако је и било. Пајо Омчикус, Јела К., Вељко Будимир и други ратници заједно са мном окупили су се пред човечуљком заузетим око чудне машинерије која је требало да буде фотоапарат.

„За који дан господин ће примити копију фотографије“, рече ми Посланик уз љубазни осмех.

„Унапред Вам хвала“, одговорих осмехујући се исто тако љубазно и, можда, мало иронично.

5) *Visione del paese di Suvaja distrutto dagli Ustasci (cap. XIX).*

Слика 7. Изглед села Суваје после усташког похода.

6) *Documentazione delle atrocità commesse dagli Ustasci in Suvaja. Interno della casa del pope Spave Lvrnja. E' visibile il cappio con cui venne uccisa la figlioletta del prelato; sulla parete si notano le impronte insanguinate di una mano di bimba (cap. XIX).*

Слика 8. Документација усташких злочина у Суваји. Унутрашњост куће попа Спаве Лаврње. Видљива је опча којом је обешена свештеникова ћеркица, а на зиду крвави отисак дјевојачке ручице.

Слика 9. Суваја. Слева на десно: прејознају се њојоручник Лои и Пајо Омчикус. Са качкејом је Вељко Будимир. У средини је сјарица, једина њреживела усјашки њокољ.

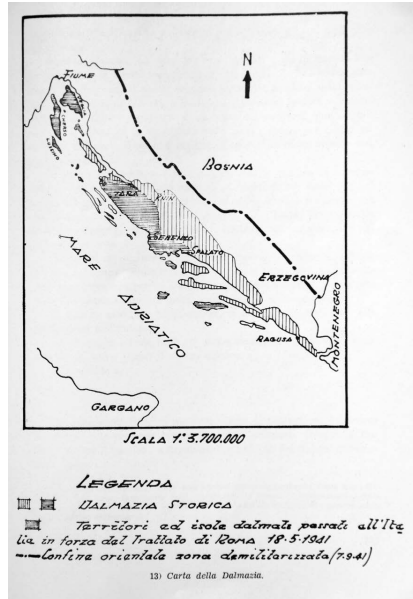
Слика 10. Срб. Слева на десно: Посланик, њојоручник Лои, Јела, Пајо Омчикус. Последњи десно сјоји Вељко Будимир.

Слика 11. Оџрић, 23.8.1941. Слева на десно: ђен. Монџичели и ђен. А. корѢ. Де Блазио, Посланик, Милош Торбица (с шајкачом), Ѣук. СалваѢорес и мај. Бонфантии.

Слика 12. Тајни састаѢанак у КистѢаѢу 30.8.1941. СѢоје ђен. Де Блазио (без каје) и Ѣуковник СалваѢорес.

Слика 13. Далмација. Територија која је припала Италији по споразуму из Рима 18.5.1941. и демаркациона линија утицаја са Немачком од 7.9.41.

Слика 14. Заузимање Дрвара. Комунисти су на многа места разорили пут до града, ово је једно од њих.

Слика 15. Пук. Умберѿо Салвајѿорес, начелник Војној секѿора Грачац, којѿ је осмислио и водио обавештајну и ѿолиѿичку ѿѿерацију у Зрмањи и Србу.

Слика 16. У Дрвару је зајлењен и велики број наѿазних мина.

*Слика 17. Пре нејо што ће њобећи,
комунистички су у Дрвару зајалили фабрику целулозе.*

*Слика 18. Берсаљер Губелини,
први Италијан војинуо у најаду на Дрвар.*

*Слика 19. Генерал Пелића,
комунисти су га сјрећали у Силићу.*

*Слика 20. Др Вељко Чорак (лево).
Фотографију усниуио і. Милослав Самарџић.*

Одлично сам знао да ту фотографију никада нећу добити. Али то ми и није било важно. Док се група окупљених распоређивала испред српског фотографа, поручник Сартони (Sartoni), заклоњен у унутрашњости италијанског аутомобила, по договору са мном сачинио је пар сјајних фотографија. Ја сам био тај који сам њему, посланику, поклонио једну нашу заједничку фотографију и од тог часа престао је да ме држи на дистанци. Тако је, хтео не хтео, лик устаничког политичког вође забележен на негативу, а његова крупна фигура достављена нашој надлежној команди.

Упоређујући ову инстант фотографију са онима на којима је бивши југословенски премијер Милан Стојадиновић, примећује се велика сличност између двојице. Чиста фантазија?... Одговор остављамо фотографској анализи.

У сваком случају, утврђивање правог идентитета мистериозног дипломате из Срба мало или нимало утиче на суштину онога што се догађало и постигнутих резултата. Детаљ се, ако ичег друго, тиче хронике, а не историјске суштине.¹⁶⁵

Преговори у Србу дошли су до своје осетљиве завршне фазе.

Поручник Ди Примео је припремио, не само са организационе тачке гледишта већ и оне психолошке, низ тајних састанака. На оном у Отрићу 23. августа и у Зрмањи 25. августа претресени су и зацртани термини споразума са устаницима. У име италијанске владе, делегацију су чинили су генерали Еторе Де Блазио (Ettore De Blasio), начелник Генералштаба 2. Армије и Фурио Монтичели (Furio Monticelli), командант дивизије Сасари и пуковник Умберто Салваторес, командант 6. пука берсаљера и Војног сектора Грачаца. Српску делегацију су чинили Посланик, Вељко Будимир и Момчило Томичић.

.....
¹⁶⁵ Тек на основу документарно-фотографског материјала који нам је оставио Лои , а уз несебичну помоћ г. Милослава Самарџића и преживелих четника у Канади и САД, послебно г. Сима Сучевића из Милвокија, коначно је утврђено име главне личности целокупне операције и потписника споразума са Италијанима који је одлучио живот српског народа на Тromeђи. После много деценија, име човека коме српски народ дугује бескрајну захвалност, је Стево Рађеновић. Отац г. Сучевића је био лугар у Зрмањи и пријатељ и сарадник посланика Стева Рађеновића. (прим. прев.)

Дана 30. августа 1941. године у Кистању спроазум је потписан. Срби су прихватили италијанско преузимање војне и цивилне власти на територији и обавезали се:

а) да моментално обуставе борбена дејствана територији под италијанском војном управом;

б) да италијанским командама предају све оружје које поседују;

ц) да се ставе на безусловно располагање италијанским командама како би се онемогућила свака комунистичка инфилтрација у зони.

Овај историјски споразум потписали су за Италију генерал Де Блазио и пуковник Салваторес, а Посланик у име Срба устаника.

Циклус тајних сусрета завршио се потписивањем још једног додатног споразума који је регулисао извршење договора. Његово потписивање је дефинитивно озваничило преговоре који су се скоро месец дана водили и објављен је закачен на вратима капеле гробља у Пађенима, па познат и као Споразум из Пађена.

Потписивање овог споразума за Италију је представљао истински тријумф, јер је омогућио анексију читаве Далмације и широке територије у унутрашњости. Контролишући под оружјем простор од Ријеке до Солуна, Италија је с правом могла да се сматра господарицом Јадрана и подунавског тржишта, јер је једина контролисала његове природне излазе на море.

Више ништа није могло да засмета, од окупације овог простора као и у даљој контроли стратешке сигурности, да се припреми терен и за његову формално-политичку анексију након победничког завршетка рата.

Поново успостављени спокој српског живља и мудра политика према нашим пријатељима Хрватима, требало је и једне и друге да наведу, једном позвати на гласачко место, да плебисцитом одлуче у корист припајања Италији. А њиховим гласовима би се придружили и они италијанског становништва дуж обале, Италијана највећих од свих; по духу, говорном језику, обичајима и традицији.

Но, над споразумом се већ надвијала злокобна судбина. Можда зато што је сазрео и срочен у крви једног стравичног грађанског рата и потписан у злослутној атмосфери напуштеног гробља које ће бити порушено.

Крај грујої дела

ТРЕЋИ ДЕО

XXII ПОГЛАВЉЕ

ДВА ПОЛУОСТРВА

Ако би хтели да међу хиљадама пронађемо придев који би најбоље описао излагање које започињем, избор би био једноставан: анахронично.

Стога треба још једном нагласити да, пошто је намера да се изнесе озбиљна и искрена процена политичко-војног деловања наших власти и војске на Балкану, не можемо да га издвојимо из догађања на светској војно-политичкој сцени тог времена и надасве, да их преиспитамо у њиховом сазревању, историјском и психолошком.

Историја, као наука, објективно и смирено посматра догађаје. У њој нема места мудровању, посебно не *a posteriori*.

С друге стране, дефинисање као анахронично, а вероватно и изван стварности оно што ћемо управо изложити, јесте тужно актуелно стање Италије, резултат тешког војног обрта.¹⁶⁶ То, међутим, не искључује да су давне 1941. године наше аспирације на светској политичкој сцени биле, и могле да буду, потпуно другачије.

Година Господња 1941. Италија под оружјем у Албанији постала је вероватно највећа сила на Балканском полуострву. Тако је, поред традиционалне медитеранске проблематике, настала и она јадранска, као суштинска и фундаментална тема италијанске спољне политике. Проблематика односа на Јадрану сазревала је током векова условљавана бројним и очигледним разлозима. Надасве, били су ту историјска традиција, а затим и економски интереси, па на крају неодложиве потребе политичке и војне природе који су гурали Италију ка груписању рав-

.....
¹⁶⁶ Треба имати у виду да је књига је писана непосредно после завршетка рата. (прим. прев.)

нотеже снага и стратешких позиција у систему који је од медитеранског постао и јадрански и медитерански.

При томе, не треба сметнути с ума да су се у Албанији налазиле распоређене значајне италијанске војне снаге и да су се из тога рађали осетљиве безбедносне проблематике.

Надлетајући Јадран, виде се два полуострва, италијанско и балканско, како се паралелно протежу ка југу. На северу их природно повезују планински ланци кроз које тече граница између Јулијске Венеције и словенских земаља. На југу, два полуострва се не додирују, иако се осетно приближавају на месту најмање дистанце између Отранта и Валоне. Изузетна близина копна требало је, природно, да привуче и поткрепи контакте народа који су тамо вековима привремено или стално били настањени. Ти контакти су често, посебно у најдаљој историји, били ништа друго до гусарски, пљачкашки походи, иако постоје докази о константној размени добара и култура с једне на другу обалу. Теопомп, Страбон, Апиан, Псеудо Шимно и други антички писци, Грци и Римљани, пружају безброј, мада непрецизних, података о сеобама Илира у Италију и Италика у Илирију под којом се означавао простор од Јадрана и источних Алпа на исток ка Македонији и Тракији, са Дунавом као границом на северу, а на југу све до имагинарне линије која повезује Валону и Преспу.

Осим сведочења античких писаца, везе потврђују и археолошка налазишта. Можемо да сматрамо сигурним бројне народе Јапига пореклом из Епира што су населили територију данашње покрајине Пуље, али и грчке народе на југу Италије. Бројне су биле и италичке инфилтрације на ону страну Јадрана, посебно из Венета. Зна се да је у 3. веку пре наше ере Римско царство дуж обала Јадрана основало низ колонија, међу којима је Бриндизи био такозвана колонија „латинског права“. Постоје и они који тврде, а вероватно не греше, да у то време Рим није гајио никакве озбиљне експанзионистичке планове на исток. Без политичких циљева требало би тумачити и односе које је римски сенат успоставио са Египтом и Малом Азијом. Стога се мало треба веровати у претње Рима Родију и Селеуку и у интервенцију римске војске у Етолији око 239. пре Христа.

Супротно томе, историјски је потврђено да је око 260. године пре Христа у Рим упутла своје посланике Аполонију¹⁶⁷. Око тога се слажу и Тит Ливије и Дион и Валерио Масимо.

.....
¹⁶⁷ Некадашњи древни град на југозападу Албаније близу града Фијери, недалеко од Јадранског мора. (прим.прев.)

Наравно да је пријатељство са Римом, господарем Бриндизија, било на цени међу градовима са друге стране Јадрана, па исто тако, Римљани нису могли а да не буду заинтересовани за земље с оне стране мора иако, испрва, из чисто трговачких разлога. Тако је било и у периоду који је претходио експанзији Сиракузе на Јадран за време владавине блиставог тиранина Дионизија I о чему сведоче велике количине римског новца пронађеног у јужним деловима Илирије из периода пре III века.

Но, настрану амбиције, аспирације и томе слично онога што је навело Рим да војно интервенише на Јадану, била је пиратерија та којом су се Илири масовно бавили, чиме је наношена значајна штета трговинској размени италијанских градова и озбиљно угрожавана њихова при-вреда.

Рим који је окупио у федерацију све италичке градове под својим вођством, коначно је одлучио да реагује на многоструке жалбе које је дуго намерно игнорисао, те послао изасланике очаравајућој, али не исто тако способној краљици Теути¹⁶⁸ што је владала у име свог малолетног посинка Пинеса. По веродостојним сведочењима, посланици су били браћа Гај и Луђо Корунканио. Типично римском чврстином, изложили су краљици захтеве римског сената на шта им је она жучно одговорила. Док су се враћали, изасланике је напала и опљачкала банда илирских разбојника и том приликом су изгубили живот, између осталих, изасланик Гај Корунканио и легат Клеомпорос, управник острва Виса. Рат је био неизбежан. Више пута поражена Теутина војска, Рим је и на ове просторе успоставио своју владавину и законе.

Након тога су се развијали и постајали све чвршћи односи италијанског полуострва са Балканом, посебно са Албанијом, па се указала потреба за уједињењем територија ради веће сигурности италијанских градова на Јадрану. Са обале, Римљани су касније преплавили унутрашњост Балкана. Водила су их два основна циља. Први је био војно-политичке природе и требало је да на Балкану заведе ред, чиме би обезбедио и на овим просторима исти спокој и економски и културни развој као на обалском појасу. Други циљ био је да се заузму дивљи и ненасељени балкански простори са њиховим скоро неисцрпним резервама руде, злата и стоке. Може се додати да су ти циљеви били уобичајени освајачки циљеви, али и потреба: производња је постајала важна не

.....
¹⁶⁸ Двор краљице Теуте је био у Рисну у Боки Которској. (прим. прев.)

само економски, већ и војно. Велики освајачки походи нису више били тек питања тактичког генија и јунаштва, већ и метал за оружје, кожу за штитове, месо за храну. У циљевима сваког од похода било је и освајање ресурса за онај следећи. тако су се економски разлози повезали са производним и накалемили на оне елементарне попут гарантовања сигурности и логистике за нове ратове.

Где год да су Римљани прошли, а то је историја без трунке реторике, иза себе су оставили прокопане бунаре, водоводне мреже, тржнице, зграде, путне мреже. Прве цивилизацијске структуре на које варвари који су после њих овуда прошли, а после ових Турци, нису током векова ништа придодали нити ишта саградили.

Прешавши источне Алпе, Римљани су стигли и до Дунава и Београда. У првом веку после Христа, император Трајан освојио је Мезију и поставио основе римској провинцији на простору данашње Румуније која је била најјачи зид одбране против варварских хорди што су са истока надирале и проваљивале на доњи ток Дунава. Римски грађани под оружјем настањени непосредно иза утврђених војних линија су стварали, градили, производили. Римску цивилизацију и језик брзо је примило и локално становништво о чему су трагови још увек присутни и непобитни.

Пар векова касније, отпочео је снажни притисак надолazeћих варварских народа и Рим је био приморан да повуче своје наоружане и насељене грађане, али су споменици њихове цивилизације остали у живом сећању на просторима доњег тока Дунава и обалама Црног Мора. Неизбрисиви трагови римског присуства на Балкану, а надасве велики римски друмови неопходни за ратне, али и трговачке походе, били су природна последица нове цивилизације усмерене на производњу. Поменимо само неке: путна артерија што је повезивала Драч са Солуном и Костантинопољем; она која је од Постојне преко Љубљане, Загреба и Београда такође водила у Византију; или друм који је повезивао Сплит са Панонијом, или онај који је од Скадра досезао све до Дунава и до Сирмијума¹⁶⁹.

А које је боље сведочење о доминацији Рима ако не његови обичаји и традиција које су прихватили и сачували локални народи, или речи и говор препознатљивог латинског порекла у приобаљу Јадрана, касније оживљен италијанским што су га овамо донели Венецијанци.

.....
¹⁶⁹ Данашња Сремска Митровица. (прим. прев.)

XXIII ПОГЛАВЉЕ

СТАВ ВИНСТОНА ЧЕРЧИЛА

У односима две обале Јадрана први су Грци донели цивилизацију на Сицилију и јужну Италију. Потом су се Римљани својом наметнули на Балкану. Неколико векова касније, опет су Грци били ти што су кроз непроходне планине и шуме Србије разносили домете византијске културе и уметности, чувара и настављача на истоку моћне Римске империје. Али је истовремено са запада тамо стизао још дубљи утицај, дах духа вере што је зрачио из Рима. Католичанство се ширило на север и дуж целе јадранске обале, надирући и дубоко у унутрашњост. У хришћанској вери се препознају клице херојског отпора Срба и Хрвата турској доминацији. На то се надовезала Венеција, краљица Јадрана, која је са друге стране Јадрана оставила тешко избрисиве трагове.

Први циљ Венеције била је Далмација, жељена из истих разлога који су некада навели Старе Римљане да поразе горду краљицу Теуту: морали су да заштите и загарантују безбедну пловидбу својих трговачких бродова од гусарења. Била је то дуга и тешка борба, немилосрдна и беспопштена. Требало је скоро два века да се далматински и неретвљански корсари избаце из својих неосвојивих гнезда дуж целе разуђене и неприступачне обале. Платили су високу цену Венецијанци за своје војне успехе, али су могли да доминацију прошире и на унутрашњост. Али, дуждеви су били промишљени људи и остали неосетљиви на свако пијанство успехом. Интерес Венеције морао је остати ограничен на море и обалу и тако је и остало.

Надасве, препрека су били високи планински ланци одмах уз обалу, мистериозна територија пуна непознаница за сваког ко би се усудио туда да крочи. С друге стране, Венеција је била поморска и трговачка сила заинтересована да одржи сигурне своје поморске линије и развије их. Венецијанске власти су често биле строге, посебно уколико су то околности захтевале. Упркос југословенским историчарима, често заинтересованим да јој избришу трагове, сами су Срби и Хрвати били ти

који су чували и истицали утицај Венеције која је донела ред, просперитет и мир на просторима вечито потресаним бескрајним ратовима.

Треба подсетити и да је утицај Венеције, очигледан у споменицима, путевима и зградама, још присутнији у говорном језику народа овог краја. Колико речи, колико правила живота и обичаја, уметности, заната, начина рада, носе уочљиво венецијанско порекло! Посебно је то присутно код становника обале.

Словенци су италијански утицај осетили много касније, преко религије, књижевности¹⁷⁰ и уметности. Његови трагови се примећују и у барокним мотивима словеначких цркава из тог времена.

Односи са Србима били су посебно развијени, јер су многе породице дуждева били у сродничким односима са српским краљевским династијама.

Осим ових, треба поменути и бројне усељеничке токове из Бугарске током VI и VII века у Италију где су се распршили по различитим покрајинама. У бугарске црноморске луке Филипополис, Хадрианополис и Варну стизале су бројне италијанске лађе и конвоји препуни робе.

Утицај Италије на Балкан посебно је био снажан током XIX века. Као храна духовног сазревања свих балканских народа инспирисао је револуционарне покрете и борбу за независност. Венеција је сишла са трона краљице Јадрана остављајући, међутим, на свим материјално изгубљеним територијама на Балкану свој непорецив духовни утицај. Тако су нове духовне оријентације поново сјединиле Италијане са народима Балкана. Револуционарни покрети на Апенинском полуострву били су пример и улили храброст ослободилачком духу балканских народа.

Године 1821. Италијани су развили заставу борбе за слободу и национално уједињење, па су слични покрети уследили у Грчкој и Румунији. Грчка је постала вежбалиште за нове идеале слободе што су горели у срцима Италијана. У помоћ су им похрлили Санторе ди Сантароса (Santorre di Santarosa) и стотину других изгнаних патриота, браћа Бандијера (Bandiera), Роси (Rossi) и Томазео (Tomaseo).¹⁷¹ На хиљаде Италијана што су приступили великом тајном политичком ослободилачком покрету „Велико братство“ (Grande Fratellanza) положили су

.....
¹⁷⁰ У XVI веку, Пјер Паоло Верџерио (Pier Paolo Vergerio), италијански бискуп истре, издао је прве књиге на словеначком језику. Један фратар из Пијемонта, Грегорио Аласија (Gregorio Alasia) је у Удинама штампао први италијанско-словеначки речник. (н.а./прим.прев.)

¹⁷¹ Након пропасти устанка у Венецији. (н.а.)

животе борећи се за слободу Крита. Исто тако, бројни Срби били су у редовима Гарибалдинаца.¹⁷²

Србија се, у свом препороду, инспирисала Гарибалдијем и Мацинијем. Тајно удружење српске родољубиве младежи „Омладина“ обнављала је дух „Младе Италије“. Очит доказ томе је да се један од његових најчитанијих листова звао Пијемонт. Италијански добровољци су у великом броју похрлили у Херцеговину да се боре раме уз раме са српским устаницима (1875-1876) којима је малени Пијемонт здружно и финансијски помагао.¹⁷³

Италија у повојима помно је пратила догађања код својих балканских суседа, а оне су посматрала Италију као пример за властити развој, духовни, цивилизацијски и економски.

Евоцирати два миленијума историје, иако у пар исписаних редова, једнак је раду упорне колико инертне ерудиције без које се, ипак, није могло. Иако пуна празнина, она необориво документује сусретања и међусобне утицаје народа са две обале Јадрана. Сусрети и утицаји који се циклично понављају на дуге периоде изразима који су суштински истоветни. Односи који се чине сасвим случајни, али су вођени природним токовима националних аспирација, потреба и усмерења.

Италијански интереси на Балкану никада нису представљали, нити су и те 1941. године могли да представљају пуки феномен политичког дилетантизма, неке стратешке импровизације, или ружну империјалистичку амбицију као израз специфичних и пролазних идеолошких циљева. Током целе историје Италије, били су то животни интереси, увек јасни и актуелни. То доказују и они дуги временски периоди током којих Италија сигурно да није била у стању да гаји империјалистичке амбиције, али је ипак успевала да на Балкан пошаље, ако не јединице под оружјем, барем свој дух и мисао. Из утицаја италијанске ренесансе, одакле је процветао пупољак српске уметности, нажалост сасушен током дуге отоманске доминације у леду и неизвесности манастирске уметности без животворне креативне снаге, истрајавајући све до валидне практичне активности илирских школа, које су у балканском

.....
¹⁷² Више о томе у: Мила Михајловић *Културно њамћење шрићанских Срба*, Београд: 2017. (н.а.)

¹⁷³ Исто.

свету ојачале дух католичанства иако лелујавог под ударцима Реформе, у свом том времену, италијански утицај одувек се осећао и на другој страни нашег горког мора.

Можда су то, уистину, речи осећања. Али те 1941. су постојале и оне друге, још озбиљније, војне природе.

Италијанска обала је богата увалама и погодна за непрекидни низ природних утврђења, било офанзивних, било одбрамбених. Увале су непроходне, широке и дубоке, а улазе им штите с мора безбројна острва. Одлично су склониште за велике бродове, а неосвојива утврђења, невидљива и сјајна за нападе из заседе. Супротно томе, италијанска обала је плитка и пешчана, без онога што би се могло назвати увалама, изложена је и рањива, свуда без изузетка, на северу и на југу. Дакле, проблематика наше источне обале одувек је била везана за политичку ситуацију народа Балкана, за њихов војни потенцијал и за оно што осећају према нама. Италија није могла 1941. да игнорише балканску проблематику, живу и увек присутну у досијеима политичке пропаганде и на картама Генералштаба.

Два миленијума историје и стратешки захтеви оправдавали су и давали легитимитет италијанским интересима на Балкану. Кажем интересима, а не правима, уколико политика дозвољава разликовање ова два термина.

Тако је и сам Винстон Черчил, за кога се никако не може рећи да је био нежан према Италији, признао легитимност италијанских претензија на Балкан у једном од својих фамозних писама које, чини се, сада никако не може да пронађе. И ако нам тако што признаје, отворено и јасно, и непријатељ (и то какав!), верујем да би свако друго мишљење и став имали далеко мањи значај.

XXIV ПОГЛАВЉЕ

ЛОГОС ИЗ МОСКВЕ

Дана 1. септембра 1941. су, становници приобаља од Ријеке до Мостара у дубини од око седамдесет километара у унутрашњост, пробудивши се у зору, затекли по улицама бројне летке исписане на два језика. Текст је гласио:

КОМАНДА 2. АРМИЈЕ

Наређење

Преузимајући команду над јединицама савезничке Хрватске војске распоређене на демилитаризованој зони, упућујем свима њима, јосиоди официрима, јодофицирима, нижим јодофицирима и војницима моје срдачне јоздраве.

Сићуран сам да ће наш заједнички рад бити успешан и дати одличне резултате, јер сам уверен да ће сви обавити своје задатке на најбољи могући начин.

Генерал Командант Армије

Викторио Амброзио

В.П. (Војна пошта) 10, 01. септембар 1941.

Био је то први чин осетљивог преласка власти са Хрвата на Италијане. Представници италијанске и хрватске владе састали су се 26. августа у Загребу да би договорили територијалне и правне границе преузимања власти од стране италијанских војних снага.

Након што је о детаљима упознао све војне команде 2. Армије, генерал Амброзио је с тим у вези издао прецизна наређења. Од нултог

часа 1. септембра 1941. хрватске трупе су прелазиле под непосредну команду италијанске 2. Армије у погледу дисциплине, обуке и употребе. Усташке формације морале су, најкасније до 5. септембра, да напусте „демилитаризовану“ хрватску територију. на простору је било дозвољено формирање јединица усташке омладине, али под италијанском контролом. Осим тога, почев од нултог часа 7. септембра 1941, командант италијанске 2. Армије преузео је и целокупну цивилну власт, док су хрватски периферни органи цивилне власти изгубили сваку наредбодавну функцију и били обавезни да сарађују са италијанским војним органима власти у погледу одржавања јавног реда. За сва административна питања невезана за јавни ред и војна питања, хрватски функционери требало је да се обраћају др Карчићу кога је Поглавник именовао за Главног комесара управе, а који је, такође, био стављен под непосредну команду генерала Амброзија.

Управљање правосуђем остало је у надлежности хрватских редовних и војних судова, изузев за кривична дела из области јавног реда или оних у вези са војним питањима. У тим случајевима, судску надлежност је имао искључиво Војни суд италијанске 2. Армије.

Септембра 1941. године, италијанска застава се виорила на целокупном приобалном појасу источног Јадрана захваљујући неочекиваном позитивном преокрету политичке ситуација. Али, тамни облаци су већ били видљиви на политичком хоризонту Балкана, наговештавајући да ускоро неће бити ни чист ни јасан: руски агенти, највећим делом спуштени падобранима, стигли су у Југославију и отпочели одлучну и опасну пропагандну и организациону делатност постављајући основе ономе што ће се ускоро претворити у жестоки партизански рат.

Терен на ком су руски емисари започели са радом се показао као крајње плодан. Одмах су изузели Србе, верне свом краљу у изгнанству, углавном симпатизере Запада и, у широким масама, везане за Италију. Захвалност Италији потицала је још из времена Првог светског рата и драматичног спасавања остатака српске војске са обала Албаније. У повлачењу под борбом, српска војска и народ стигли су до обала мора одакле их је евакуисала италијанска Ратна морнарица и Експедициони корпус у чијем саставу је био и 10. пук берсаљера. Много Срба је још памтило искрцавање у Анкону и братску помоћ Италијана.

Комунистички агенти постигли су, међутим, одличне резултате међу Хрватима и Словенцима. Тако се створила потпуно парадоксална ситуација: Павелићеве усташе, савезници Берлина, жестоко су се борили против Срба верних краљу и симпатизерима Запада, али крајње

млако против партизана комуниста. Ови су, како је већ речено, претежно били Хрвати, па је читаоцу јасно шта на овим просторима значи национална припадност уз идеолошку поделу.

Срби, са своје стране, једнаком срчаношћу и снагом тукли су се и против усташа и против Немаца и против комунистичких партизанских чета.

Нешто источније од територије стављене, сагласно са Немачком, под италијанску војну управу на основу споразума договореног и потписаног са српским устаницима, откривен је опасни центар комунистичке пропаганде: Дрвар.

Овај градић смештен у срцу југозападних огранака Динаре могао је, по свом специфичном географском положају, да постане веома опасан за сигурност целокупног околног простора. Из тог планинским ланцима заштићеног центра водио је пут као створен за нападе из заседа. Деловање комуниста у самој варошици и његовој околини озбиљно је забринула италијанске војне команде, свесне способности локалног становништва за герилску борбу, како су се касније и показали као агресивни, немилосрдни и умешни борци.

У то време, Дрвар је имао нешто више од осамнаест хиљада становника. Велики број људи узроста за оружје (у герили се тај узраст креће између десет и седамдесет година) пристигао је у град. Проверене информације су јављале да је Дрвар скоро у потпуности комунистички оријентисан што је разумљиво, јер је градић још од капитулације Југославије априла 1941. остао практично изван контроле хрватских власти. Усташке вође из Загреба биле су мало или нимало заинтересоване за ову варош далеко од престонице па се, након преласка градских власти са Срба на Хрвате, све на томе и завршило. У Дрвару се није говорило о усташким зверствима и затирању српских села вероватно јер је још одраније међу становнике убачена клица *лојоса* из Москве.

Први руски агенти приспели су у Дрвар у време српског устанка. Хрватске власти, превише заокупљење борбом или, боље речено, како да се заштите од надирућих српских устаника, потпуно су олабавиле сваки облик надзора и политичко-управних притисака. Може се рећи да је са градом био прекинут сваки контакт. Под околностима које су им ишле на руку, комунисти су, као права дисциплинована војска, прионули на организацију свог упоришта. Чак су отворили и фабрику

оружја у којој су се превасходно правиле ручне бомбе. Биле су рудименталне, али исто тако ефикасне и разорне као и оне праве.

Малобројним усташама, изолованим и удаљеним од Загреба, није преостало до да приме к знању оно што се у Дрвару дешавало, без могућности да централне власти чак о томе и обавесте. С друге стране, такозвани комитети који су управљали делатношћу овог војног организовања, тврдили су пренераженим усташама да раде на утврђивању града, значајног индустријског центра за прераду целулозе, од опасности грађанског сукоба попут оног који су изазвали устаници Паја Омчикуса угрожавајући и саму хрватску државу.

Иако су их на смрт мрзели због верности краљу и блискости са Италијанима, комунисти из Дрвара никакву акцију нису извели против устаника из Срба. Супротно томе, у Срб, у устанички штаб, упутили су изразе наводне солидарности што је, ако не чудно, имало, у најмању руку, призивак лажи. Комунисти су и у редовима устаника у Србу имали своје доушнике и помно су пратили мисију италијанских официра при Омчикусовом штабу.

Становништву Дрвара, напојеном подмуклом и спретном комунистичком пропагандом, сви су били једнаки: и Немци, и Италијани, и Павелићеве усташе. На све њих су гледали као на смртне непријатеље, а са њима и на Србе устанике, због њихове верности прогнаном краљу.

У међувремену, комунистичким вођама у Дрвару није ни на крај памети било да узму учешћа у олујним догађајима који су из основа потресали Лику. Испрва су пажљиво пратили след догађаја држећи се опрезно и по страни, спремни да одлучно ступе на сцену чим се за то укаже прилика. Тако су, 20. августа устаницима у Србу који су опседали Доњи Лапац и Кулен Вакуф, понудили помоћ и предложили им да дођу у Дрвар на састанак. Ови пак у Србу, сазнали су од својих доушника да је то комунистичка замка, па позив нису прихватили. Нису пропустили ни да о томе обавесте присутне италијанске офицере, мада су италијанске команде већ одраније биле детаљно упознате са ситуацијом. Јер, и Италијани су у Дрвару имали спретне доушнике.

Знало се и да се комунистичка војска организовала у бројне мање јединице и била спремна да крене у зоне које су им биле одређене. Након периода строге обуке за извођење саботажа, тероризма и идеолошке пропаганде, партизани су само чекали на знак па да јурну у своју нечасну мисију. Међу предвиђеним зонама комунистичког деловања биле су и оне прешле под италијанску власт: циљ им је био да ометају италијанску војску.

Одлучено је да се овоме стане на крај.

XXV ПОГЛАВЉЕ

ОБАВЕШТАЈЦИ ИЗ ПОЉСКЕ КОЛИБЕ

Нимало није било једноставно стићи до извесне пољске колибе на ничијој земљи што се простирала дужином од неколико километара између долине Срба и планинског венца који је, као круна, обавијао Дрвар. Бранко је тихо закуцао на врата собе и позвао: „Време је, треба да кренемо“.

Прерушен, дотерао сам последње детаље и задовољно се још једном погледао на делићу искрзаног прљавог огледала постављеног на расклиману клупу, па изашао. Кренули смо у правцу брда. Небо је било као мастило, а септембарска влага улазила у кости.

Србинјсе брзо и спретно одмицао кроз камењар и шипражје. Пра-тио сам га с напором. Како смо одмицали, пут је бивао све тежи. С времена на време би нагазили на какву сломљену гранчицу и звук би се злокобно проширио свуд наоколо у бескрај ноћне тишине. У једном моменту, нешто је прошаптао. Опасност на видику? Можда. За сваки случај, чучнули смо иза неког грмља и, пиштољем у рукама, на пар секунди зауставили дах. Трајало је као вечност. На пар метара од нас, приметили смо у непробојној тмини обресе две људске фигуре. Бранко се тихо огласио опонашајући цвркут ко зна које птице, на шта му је стигао истоветан одговор: четнички извидници.

„На сто метара наићи ћете на наша последња стражарска места“, рече нам тихо ратник, огроман и, колико се у мрклом мраку дало разабрати, лица доброћудног, са густом живописном брадом. „Стражари су већ обавештени. Срећно вам било и ... пазите се гамади!“

Још неколико десетина метара и нашли смо се на ничијој земљи, појасу који је ишао неколико километара у дубину, простора разноликог и наглашено брдовитог. Пажљиво и опрезно се крећући нисмо прешли ни хиљаду метара када ми је Бранко дао знак да станем. Испред нас угледасмо неку сенку. Чинила се као нека људска прилика што се, приљубљена за земљу, четвороношки креће.

„Сигурно није нико од наших“, прошапута Бранко. „Сачекај...“, рече и замаче као змија. Пар минута тишине. Онда се зачу нешто као пригушени крик изненађеног с леђа. Бранко се вратио. Тмина му је прикривала задовољни осмејак на као камен тврдом лицу. „Комунистичка цукела је послата у пакао“, рече и религиозним поштовањем обриса крваву каму.

Настависмо пут. Бранко је ишао истим брзим и сигурним кораком. Савршено је познавао пут којим је, сигурно, безброј пута прошао. Нисам могао да проценим, сем одока, дужину и правац којим смо дошли.

„Стигли смо“, прошаптао је Бранко показујући на светлост која се са десне стране у више наврата појављивала и гасила. „Пут је слободан, нема комуниста. Хајдмо, онда, брже“.

Убрзо смо стигли до једне усамљене сеоске куће. Унутра је мрак разбијала слаба светлост свеће, али је зато све било испуњено тешким димом и смрадом. На зиду насупрот улазних врата велико огњиште над којим је, на пламену који су одржавале пар цепаница, окачен висио ко-тао са неколико клипова кукуруза стављених да се скувају. У ћошку расклимављени сто. На њему, исечен у велике кришке хлеб за који би се рекло, по боји и укусу, да је направљен од блата. У супротном углу, два прастара прљава душека од љуштика. Свуд наоколо је у неред у ле-жало изломљено и окрњено покућство које је, на волшебан начин, још увек било у употреби. Алати, нагомилани на све стране, а на њима, је-дина весела црта у читавом чемеру, одмарале су две прелепе коке. Две женске особе су нам пожелеле добродошлицу. Једна је на лицу још но-сила трагове недавне лепоте коју су муке, више него године, пре време-на избледеле. Друга је била прекрасна девојка у пуном цвету набујале младости.

„Ово је Ленка“, рече ми Бранко представљајући ми девојку, „а ово је Даница. Две сјајне жене. Даница је пре седам дана остала без мужа. Звао се Милан Б., храбар без премца, комунисти су га у Дрвару не зна се како препознали, ухватили и убили после незамисливе тортуре. Али нису успели да га натерају ни реч да изусте. Даница је од наших у Србу тражила да јој повере овај задатак, хтела је да настави јуначки задатак свога човека. Ленка је пре петнаест дала стигла из околине Доњег Лап-ца. Све до сада јој нека инфекција на стопалу није дала да хода и обави какав задатак“.

Запалио је цигарету и наставио: „Ова пољска кућа је око осам ки-лометара удаљена од источног обода Дрвара. Комунисти доде још ни-су долазили, надзирали су махом оне који стижу са севера и запада. Ако

и дођу овамо, никакав проблем. Свако зна шта му је чинити, да приступи комунистичком покрету како би четницима био од још веће користи“.

„Ко обавља задатке у Дрвару?“

„Четници додељени овој бази, наизменично, како се међу собом договоре. Данас су на задатку њих двојица“.

„Неки задатак се трагично завршио?“

Бранко је тужно заклимао главом, замишљено гледајући у жене.

„Осам дана је прошло од Миланове смрти. У Дрвар је отишао са Живком. Дуго смо чекали да се врати. Већ смо почели да страхујемо, а и у Србу је завладала стрепња због неких осетљивих докумената, када се коначно на вратима појавио Живко. Сам. Испричао нам је шта се десило. И он и Милан су били успоставили везу са своја два информативна контакта и, у договорено време, дошли на градски трг да опрезно размене знак о успешно обављеном задатку. Живко се већ окренуо да оде, када је угледао тројицу мушкараца са капама са великом петокраком. Сви тројица су имали црвену траку на рукаву. Пришли су Милану и упереним оружјем га приморали да пође са њима. То је био Миланов крај. Живко је ипак остао у граду још два дана, све док није сазнао шта је са Миланом било. После страховитог мучења је издахнуо, без да је ишта одао. Срећом, није при себи имао икакав осетљив документ. Живку је претходних дана био поверио да их преузме од једног нашег локалног доушника, а на себе преузео опаснији задатак, да осмотри јужни обод града где комунисти граде утврђену линију. Могуће да га је неко приметио и нешто посумњао, пратили су га и тако ... Само је случај хтео да и Живка не открију“.

„Ко сад обавља задатке у Дрвару?“

„Још увек Живко“, одговорио је Бранко, „и Перо, брат Миланов, дечко неустрашив. Код нас за сваког ко погине, десет њих се понуде да га замене и освете“.

Било је пар минута до два када је Даница, што је већ око пола сата стајала на расклиматаној столици испред прозорчића високо на зиду, узвикнула: „Ево знака, стижу!“ и, дохвативши лампу, поставила је на избочину отвора. Прошло је десетак минута или тек нешто више, када су у колибу ушли мушкарац од око тридесетак година, поприлично плећат, и младић плаве косе, висок, лица буквално изобличеног од умора.

„Помоз Бог, Живко! Како је било?“, рече Бранко, „и ти, дечко ...“

„Све је у реду“, одговорише обојица.

„Важних вести?“

„Можда ...“

„Онда вадите документе и говорите“:

Живко и Перо разменише поглед, па га упитно усмерише на Бранка, алудирајући на присуство непознатог човека.

„Да, разумео сам ... Можете да говорите, слободно реците све што знате. Ми Пајови из Срба морамо да знамо шта се дешава у Дрвару“.

У свим центрима била је у току снажна обавештајна активност. Детаљни извештаји стигли су и у италијанске команде. Међу њима, наводимо, ако не пун извештај у свакој његовој речи и наводу, оно бар суштину важног садржаја приспелог у италијански војни штаб у Грачацу.

„...Из даљих информација које сам прикупио, могао сам да закључим да у Дрвару делује комунистички покрет. Пре извесног времена, позвали су и Србе из Лике да се прикључе онима у Босни који су формирали свој центар у Дрвару. У први мах су они из Лике (ишао у Србу) пристали, да би убрзо открили да је вођама у Дрвару циљ да саботирају њихове преговоре са Италијом, па им је намера била да на превару вође из Лике наведу да дођу на њихову територију како би их елиминисали и, прокламујући међу народом комунистичке идеје, похayne и побију и све који од њих друшачије мисле, присталице су Италије, или су, просто, за свој краља у изабелишћу. Комунисти су појачали обуку својих војних јединица, располажу великом количином оружја, па чак имају и фабрику ручних бомби која ради пуном паром. Устаничке вође у Лици, наше присталице, тврде да чим буду заузели Доњи Лапац и Кулен Вакуф које још увек држе усташе, усмериће све своје снаге на Дрвар и упутиће комунистички покрет.“

У вези са тим, истиче се да Срби из Лике инсистирају да Доњи Лапац буде укључен у територију која ће за који дан прећи под италијанску надлежност; на тај начин ће појачати ојасу и концентрисати снаге на Кулен Вакуф, где су пре два дана Хрвати покушали да пробију обруч и повежу се са онима у Бихаћу, али им то није успело. Имали су 104 мртвих и 18 рањених који су заробљени. Срби кажу да чим буду заузели Кулен Вакуф, крећу на Дрвар да се обрачунају са комунистима (...) Објективно гледано, не чини се реално да би Срби из Лике, исцрпљени досадашњим тешким бицима, иако победници, могли да се лако изборе са онима у Босни који су бројнији и, како је потврђено, боље наоружани (...).

XXVI ПОГЛАВЉЕ

ПРВИ УСПЕСИ

Била је то здружена операција италијанских, хрватских и немачки снага, али како се сва тежина свалила на наше трупе, праведно је да се њима припише успех и слава успеха.

Крајње неприступачна и пошумљена територија тактички је била подељена на четири сектора и четири кардиналне тачке. На северу је распоређена једна хрватска дивизија са око четири хиљаде људи, са задатком да затвори сваки излаз на ту страну. Ако би то развој операције захтевао или саветовао, требало је да изврши велико чишћење терена ка југу.

На истоку су биле распоређене немачке јединице, један пешадијски и један извиђачки батаљон, заједно са једним хрватским пуком. Њихов задатак је био да чврсто затворе пролаз на исток и не дозволе комунистима да се тим правцем повуку. Хрватски пук је требало да изведе снажну операцију демонстративног карактера у близини села Бојмунте.¹⁷⁴

Западни и јужни сектор били су поверени италијанским снагама и њима је припао најтежи задатак: да полазећи из Книна, један за другим заузму Стрмицу, Босанско Грахово и Дрвар. Команда италијанских јединица поверена је пуковнику Умберту Салваторесу, вишеструко одликованом официру и команданту 6. пука берсаљера. Под његовом командом били су, осим три батаљона његовог пука (VI, XIII и XIX), чета црнокошуљаша, VII батаљон фашиста из Милана, два пешадијска батаљона дивизије Сасари, минобацачки вод, артиљеријска батерија 75/13, две пратеће батерије, тенковска чета, инжињеријске јединице, јединице за везу итд.

Главнина је концентрисана на јужни сектор изузев XIX батаљона. Овој јединици под командом мајора Бонфантија (Bonfanti), дат је задатак да препречи планинске пролазе које из Дрвара воде до висова на

.....
¹⁷⁴ Село Бојмунте се налази на 29 км удаљености од Ливна према Босанском Грахову надозевујући се на Челебић. (прим. прев.)

североистоку Срба. Било је природно да се овакав задатак на територији под контролом устаника Паја Омчикуса повери баш XIX батаљону, имајући у виду да је исти већ дуже времена био распоређен у Зрмањи и уживао поверење и симпатије српског становништва. Осим тога, и ја који сам био веза између устаника и италијанске војске, био сам један од официра овог батаљона, иако је мој задатак био дипломатско-обавештајне, а не оперативне природе.

Паја Омчикус и Посланик су се, у оваквим околностима, искреном лојалношћу ставили уз Италијане. Балканска душа, тачно је, представља нешто недокучиво, нешто најскривеније што постоји. Стога, не желим да се заклињем у истинитост мојих речи или у поузданост мојих процена. Чињеница је да је сарадња постигнута са устаницима Паја Омчикуса била искрена и лојална.

Осим тога, било је ван сваке сумње да су упутства која смо од српских устаника добили била одлична. Било је довољно заузети неколико одлучујућих тачака на које су нам указали, па да се практично онемогући било какав излаз и повлачење са ове иначе тешке и широке територије. Врло је мали број непријатеља поражених у Дрвару покушало да се домогне спаса бежећи на запад. Можда, јер су знали да тамо зид чине непробојни редови наших јединица и да би их тако што коштало великих губитака. А можда зато што су стрепели да ће се сусрести са Пајовим четницима, жестоким националистима нераскидивим спонама везаним за своју земљу и традицију, који им не би ни у ком случају опростили комунистичке и интернационалистичке циљеве.

Но, вратимо се нашој причи и јужној линији фронта, најзначајнијем положају целе операције. Полазна тачка био је Книн.

У седам сати ујутру седмог септембра, трупaма под командом пуковника Салватореса наређен је покрет. Ишле су подељени у две групе зависно од брзине кретања.

Прву групу чинили су тенковска чета, XIII батаљон берсаљера и део артиљеријске батерије 75/13 у камионима. Другу групу су чиниле преостале снаге. Између њих су се кретале јединице инжињераца, изувев вода који је био у претходници берсаљера.

У 14 часова, прва група на челу са пуковником Салваторесом, стигла је у котлину Стрмице заузимајући тачке од виталне важности за најважнији потез сутрашњег дана, заузимање Босанског Грахова. У

међувремену, инжењерци су успели да реше прву важну препреку на путу: за само пет сати, поново је стављен у функцију мост у Стрмици тако да су могли да га пређу и најтежи камиони. Тачно у 16.30 главнина снага била је концентрисана у месту.

Непријатељ као да је нетрагом нестао. Пред колоном су се на челичном небу уздизале коте Дерало и Враниковци, моћни и претећи у својој опорости, прикривеној густим јеловим шумама, али не и избрисаној.

Атмосфера је личила на ноћну мору и у мање тврдим борцима од наших берсаљера лако је могла да унесе немир. Непробожна тишина дивљих долина чинила се као прелудијум трагедије. Где је непријатељ? Сакривен на оближњим шумовитим врховима? Шта је смерао? Владао је осећај празнине. Све наоколо деловало је неухватљиво, немогуће и да се наслути. Као да смо заронили у ноћ без краја, ону у којој се и тишина и тама смењују са светлошћу. Узалуд се покушавало да сазна нешто са усана и погледа становника. Изгледали су као сфинге, зурећи у Италијане погледима леденим и индиферентним.

Пуковник Салваторес је већ разрађивао сутрашњу операцију заузимања Босанског Грахова. Анализирао је позицију Дерала, коте густо прекривене шумом на којој су се, знали смо, налазиле јаке непријатељске снаге. Пут којим се стиже до врха Дерала, како су нам извиђачи потврдили, био је у првој половини деонице бар на шест места прекинут. Неки од тих прекида били су врло озбиљни. И коначно, најопаснија тачка: изнад последњег прекида, где пут води тик уз ивицу дубоке провалије, претећи се дизала кота Враниковци.

Касно увече, поп из Стрмице је, из другог места, италијанском команданту упутио поруку са призвуком између савета и претње, којом га је таксативно позивао да не прелази позицију Граба, јер ће на Дералу наићи на озбиљан и непремостив отпор.

У међувремену, куржни поручник Ди Примео је, опасном извиђачком акцијом потврдио да су на Дералу позициониране снажне и одлично наоружане комунистичке јединице, баш онако како нам је предочио поп из Стрмице.

Није важно помена да се на упозорење/претњу стрмичког попа пуковник Салваторес није ни осврнуо, али је пажљиво размислио о извештају поручника Ди Примија и, заједно са осталим елементима, осмислио редослед операције. Одлучио је да ка Босанском Грахову војска крене подељена у две групе и у два правца тако да обухвате позицију Дерала гарантујући међусобну подршку на Враниковцима. Прва би ишла друмом. Чинили су је батаљон берсаљера и батерија 75/13 са

танковском четом као претходником. Остатак јединица требало је да се креће земљаним путем у обрнутом правцу, тако да ухвати у обруч позицију Враниковаца.

Покрет је наређен у 7.30 следећег дана, 8. септембра. Група на путу компактно је прешла прву препреку. Следеће препреке је прошао само батаљон берсаљера и стигао у ватрени контакт са непријатељским снагама. Након жестоке размене митраљеске ватре, комунисти су се повукли.

Чета на земљаном путу је у 11 часова заобишла Дерало, али је неоčekивано наишла на снажан отпор у близини гробља код Враниковаца. У напад су моментално кренуле две чете берсаљера. Непријатељ, оставивши неколико ватрених гнезда као одступницу, брзо се преко планине повукао у правцу Пећи.

Док је пешадијски батаљон Сасари настављао марш паралелно са друмом, XIII батаљон берсаљера је ишао право на Грахово. У 14 сати, пуковник Салваторес је на челу својих берсаљера заузео град који су комунисти ужурбано напустили.

За то време, инжењерци су радом за сваку похвалу поправили бројне прекиде на путевима, омогућавајући тенковима и тешко натовареним камионима да током ноћи и они стигну у град. Операција, дефинисана и испланирана у сваком детаљу и минуту, у потпуности је успела.

Пуковник Салваторес тек што је ушао у град када се пред њега појавио човек у цивилу рекавши да неко из Дрвара зове телефоном италијанског команданта!!! И било је апсолутно истинито! Са друге стране жице комунистички командант те зоне, пре него што ће прекинути везу, наредио је свечаним и претећим гласом пукувнику Салваторесу да одмах напусти Босанско Грахово:

„Италијани, моје снаге су вас опколиле. Дајем вам 24 сата да напустите Босанско Грахово. Након тога ћемо вас свим снагама напасти и нико од вас неће жив остати!“

„Слушај сад мене“, смирено му је одговорио пуковник Салваторес. „Напустићу Босанско Грахово, али само да бих заузео Дрвар. Ја ћу бити тај који ће у прах и пепео претворити твоје бригаде!“

Тако је и било.

XXVII ПОГЛАВЉЕ

ЗАУЗИМАЊЕ ДРВАРА

У међувремену, у Србу је XIX батаљон био спреман да заузме положаје који затварају пролаз на свим правцима сектора који им је поверен. Пролазе је требало затворити истовремено са почетком напада на Дрвар. У вароши Паја Омчикуса су се обављале разне друге активности.

Једна је била обавештајног карактера и вршиле су је способне и мудре особе које су сјајно обавиле задатак доносећи вести које су чули у крчмама, приватним кућама, јавним канцеларијама и на улици. Моменат је био крајње деликатан. Балкан је простор устанака које је немогуће не само предвидети, него и замислити. Стога је било важно ухватити и сваки најмањи наговештај опасности, чак и од оних који се сматрају пријатељима.

Друга активност, можемо је назвати дипломатском, није била мањег значаја у одблесцима војних операција у току. Састојала се у задобијању антикомунистичког става многих сеоских кнежева на простору између Дрвара и Срба који још нису јасно показали своје намере.

Италијанима је много био од користи мистериозни српски високи функционер и очигледно политички вођа Срба у Лици. Овај крупни човек је луцидно својим сународницима објаснио по сељаке смртну опасност коју собом носи успостављање комунистичког режима, упркос златним речима московских агената. Упорни и убеђени поборник италијанско-српског пријатељства, приказао им је предности које и Италијани и Срби могу да имају од искреног међусобног договора.

Сви сеоски кнежеви и војни команданти Лике, осим оних што су се већ везали за комунисте, окупили су се у Србу. Четири дана трајао је живописни састанак коме смо присуствовали и мајор Бонфанте и ја, кога су већ сви у Србу знали. У закључку преговора, сви присутни су изјавили да се безусловно стављају на располагање италијанским властима. Затражили су да их Италијани никако не ангажују против једи-

ница у којима су, уз Хрвате, и Срби. Бар у првим војним операцијама. У случају да се, у каснијем периоду, комунистичка организација прошири, они сами ће затражити да им се пружи част да узму оружје и упере га против припадника идеологије која негира Отаџбину. Исто тако, рекоше и да Србе који се упорно буду држали комунизма више неће сматрати ни Србима ни браћом, већ срамотом свог народа. И да ће их прогањати без милости.

Током вечери, да запечати и учврсти италијанско-српско пријатељство организован је диван пријем у част италијанских официра у родитељској кући Паја Омчикуса.

На јужном фронту су се, за то време, обављали бројни борбени излети јединица берсаљера уз подршку тенкова. Нарочито су биле важне извиђачке активности на путу према Бојмунтама које су омогућиле везу са хрватским јединицама.

У Босанском Грахову су окупљени представници разних околних места. Предати су им прогласи италијанске 2. Армије и дата упутства како да реорганизују административни и привредни живот. Обавештајна активности поручника Ди Примија текла је без предаха, доносећи драгоцене вести о комунистима, о његовим намерама и амбицијама, а пуковник Салваторес је уочи будућих операција минуциозно проучавао терен.

Дана 14. септембра померио је у Пећ II батаљон 152. пешадијског пука, а у Решановиће VI батаљон берсаљера и VII црнокошуљаша. Два дана касније, 16. септембра, на челу батаљона берсаљера кренуо је из Решановића да обави неке измене неопходне за сигурност својих јединица. Циљ: јужне падине Корита и Главице. Тешко је замислити природу веће опорости од оне коју је откривао планински бок, препун кланаца и клисура. По котама је потврђено присуство јаким и утврђеним непријатељских снага наоружаних бројним аутоматским оружјем.

Да ли ће непријатељ напустити положаје, као што је то претходно учинио, или ће их до последњег бранити? Требало је да се пожели ово последње, да их брани док не буде ухваћен у обруч. Једном укљештен, не би могао да избегне уништење.

Тек што су јединице покренуте, на њих се сручила снажна, бесна непријатељска паљба. Са јужних падина Корита и Главице и са превоја између Корита и Главице, проговорили су бројни митраљеви у добро

постављеним и добро скривеним гнездима. Две чете берсаљера, перфектним нападом као пресликаним из књига војне тактике и толико бриљантним да се чинио вежба на полигону, у јуришу су заузеле обе коте. Онда је јединица са Корита бочним нападом подржала чету која је на превоју наишла на жестоки отпор непријатеља. У 14 часова, све позиције чврсто су биле у рукама берсаљера VI батаљона под командом мајора Кекје (Checchia).

Топла и племенита крв берсаљера, инжињераца и црнокошуљаша обојила је те врхове. Жестина непријатељске реакције и непосредно упознавање терена, дали су нам прилику да разумемо тежину напада на Дрвар који је следио. Пред очима берсаљера отварала се паклена котлина Корита коју је пресецао друм за Дрвар под бројним опасностима система планинских врхова прекривених густом вегетацијом.

Полазећи слева, коте 1185, 1159, 1142, 1132 (Палеж) и она Осјечнице, дизале су се у полукруг око друма попут цинова. Прецизне информације биле су да их је непријатељ све заузео и да са тих позиција намерава да се фронтално брани (1142 Палеж), да би потом кренуо у противнапад ударајући Италијанима у бокове са коте 1159 (слева) и са Осјечнице (сдесна).

Такође крајње опасне, како по статичком распоређивању тако и по оперативном покрету наших трупа, била су друга два могућа правца непријатељског напада: лево из правца долине Љенска и десно са превоја између Главице и Осјечнице. Да затвори долину Љенске одмах је посат II батаљон 151. пешадијског пука ког је 17. септембра јаким снагама непријатељ напао слева (кота 1259), али се разбежао након бриљантног противнапада чете на челу под командом храброг команданта батаљона, потпуковника Мондела (Mondello). Италијански губици били су незнатни, али не и они на непријатељској страни. На десну страну је, за сваки случај, померен VII батаљон црнокошуљаша.

Следећег дана, 18. септембра, непријатељ је много пута тукао из топова (калибра 100). Прилично непрецизни нишан није нанео веће штете. Италијанска осматрачница на Главици открила је положаје непријатељске артиљерије на превоју Палежа и концентрисана паљба наше артиљеријске групе под командом мајора Черетија (Cerreti) је гранатама 75/13 непријатеља неутралисала. Међутим, та два топа, како је касније утврђено, нису била избачена из употребе. Опрезан, непријатељ их је само померио на друго место, тачније према Босанском Петровцу.

Приближавао се дан напада на Дрвар. За успех је прво требало разбити страшни одбрамбени зид кога су чинила моћна партизанска

утврђења на kotaма. По њиховом виђењу, ту је требало да се заустави јуриш и поништи борбеност наших јединица које би, сломљене и обесхрабрене пред непробојним бедемом, партизани опколили и уништили. Међутим, процене су им биле лоше. Очекивали су да ће Италијани поделити снаге и засебно напасти сваку од њихових висинских тврђава, али тако није било. Италијански план напада био је генијалан и перфектно изведен.

Посебна ситуација, захтевала је растерећење снага напада на две стране: лево у долини Љенске у зони Трубар, где су послати делови пешадиског пука, и десно, на горњем делу долине Уне, где је послат један од батаљона. Команду операције, пребачене на ниво дивизије, преузео је генерал Фурио Монтичели (Furio Monticelli), командант дивизије Сасари. Колони под командом пуковника Салватореса остављен је најважнији задатак: да заузме коте које су доминирале над друмом на дну долине Корита и сручи се на Дрвар.

Дана 22. септембра, пуковник Салваторес је наредио да се на препад заузме кота 1185. Ова кота је требало да буде одскочна даска за јуриш на град. Операција је обављена успешно и уз незнатне губитке.

Дана 25. септембра у седам часова започео је напад на Дрвар. Колона, подељена у три групе, кретала се у три правца. Прва, на левом крилу, под заповедништвом потпоручника Мондела, имала је за циљ заузимање коте 1159, она у центру, под командом мајора Предијерија (Predieri) требало је да заузме седло између коте 1142 и коте Палеж, док је група на десном крилу, на челу са сениором¹⁷⁵ Разега (Rasega)¹⁷⁶, требало да заузме Палеж.

.....
¹⁷⁵ Сениор (seniore) је био чин у фашистичким јединицама и одговарао је чину потпуковника. (прим.прев.)

¹⁷⁶ Aldo Rasega (1896-1943), индустријалац из Милана, носилац више високих одликовања за храброст у Првом светском рату, био је добровољац у Другом светском рату и командант Батаљона сквадриста из Милана. Ратни војни инвалид пет пута одликован за храброст, 5. јуна 1943. је постављен за координатора свих фашистичких јединица Милана. После пада Мусолинија, све је покушао да заустави грађански рат. Интервенцијом код немачких окупационих снага, успео је да Немци одустану од наређене репресалије (10 Италијана за једног Немца) након партизанског атентата 7. новембра 1943. Комунисти су га убили у атентату 18. децембра док је, по обичају, у одређено време, у цивилу, без обезбеђења и без оружја, трамвајем ишао на посао. Тестаментом је затражио да, уколико погине у атентату, нико за то не буде процесуиран нити стрељан. Комунисти су извршили атентат чак и на поворку која је пратила ковчек са његовим телом. (прим.прев.)

Лево крило је наишло на велики отпор и тешком муком је напредовало ка врху коте 1159 где је концентрисана артиљеријска паљба батерије 75/13. Десно крило је, међутим, на јуриш заузело Палеж. Том приликом је погинуо командир вода Поци (Pozzi), касније предложен за златну медаљу за храброст. Група центра, која је нападала обезбеђеног десног крила где су црнокошуљаши држали врх Палежа, брзом конверзијом је усмерила снаге улево ка коти 1142, чиме је непријатељ који је грчевито бранио коту 1159, под претњом да се нађе у обручу, био приморан да напусти положаје.

За само неколико сати, три раздвојена напада су се синхронизовано развијала тако да је успех једне, одлучивао и успех оне друге. Пут за Дрвар био је отворен, па је чета инжињераца приступила бонификацији минских поља постављених на бројним деловима пута. За њима је кренула тенковска јединица праћена XIII батаљоном берсаљера. У 12.30 тенковска јединица је ушла у град. Само пар минута касније, за њима су стигли генерал Фурио Монтичели и пуковник Умберто Салваторес. Већ у 14,29 је у град умарширао невероватном брзином за пешадијску војску и XIII батаљон берсаљера. У 16 часова је у Дрвар ушала и група италијанског левог крила, а у 18 часова заједно су стигли VII батаљон црнокошуљаши и колона која је деловала у долини Љенске.

Започета 7. септембра, сјајно осмишљена и обављена силовито и одлучно, операција заузимања Дрвара била је завршена. Спуштало се вече осветљено злокобном светлошћу апокалиптичког пожара. Горела је велика фабрика целулозе коју су, пре него што ће побећи из града, комунисти запалили. Пожар је беснео целу ноћ и следећег дана. Небо, пурпурно од ватре, било је живи израз земље вечно мученичког Балкана.

У наше руке су пала велика складишта оруђа и фабрика оружја у пуном оперативном стању. Заробили смо више хиљада партизана. Наши губици били су минимални.

Престиж италијанске војске значајно је нарастао у целој зони. Чак је и хрватско становништво махом насељено у приобаљу које је стављено под италијанску власт, а које је досад показивало изразито непријатељство према Италији и Италијанима, било видно задовољно позитивним исходом битке за Дрвар и изразило дивљење трупима које су показале да су способне да посвуда заведу ред и мир. Италија је потвр-

дила да има право и војно-политичку тежину да утиче на унутрашња збивања на простору бивше Краљевине Југославије. Задовољни су били и Хрвати, савезници који нас нису нити волели, нити подносили, а срећни су били и Немци што је опасно жариште изгледало угашено.

Команди 2. Армије стигле су највише похвале начелника VI армијског корпуса.

То је била операција заузимања Дрвара, аутентични подвиг Италијана и берсаљера којима припада почасно место у историји Другог светског рата на фронту Балкана упркос што се о томе мало зна. Тишина о биткама у периоду 1941 – 1943. најпре наметнута политичким потребама да се ова територија прикаже као мирна, иако је била барутана у којој су експлозије ограниченог карактера требало само да подсети да ће уследити експлозија толике моћи да потресе читаву подунавску Европу, касније се наставила у сивилу ратног пораза.

Још већу славу наше победе у бици за Дрвар чине околности и несразмере. Дрвар је заузет муњевито и уз минималне губитке, док су тактички и амбијентални услови, баш као и однос бројности, одлучно били на страни непријатеља, наговештавајући дугу, несигурну и крваву битку. Међу факторима који су одредили нашу победу био је, пре свега одличан тактички план: одлично дозиране снаге, маестрално одабрано време појединачних напада, зналачка координација несразмера у току битке и умешно концентрисање снага на неуралгичним местима непријатељске линије одбране.

Не треба заборавити ни бриљантно извршене задатке наших помоћних снага. Да нису били тако перфектно обављени, наша операција би се замрзла између непроходних планинских котлина као рођених за заседе. Успорено кретање наших трупа би значило и велике губитке, па можда и супротан исход целе операције.

Ту је и трећи чинилац, богиња Срећа, чија је варљива воља тада сва била на нашој страни и хтела да нас поштеди на падинама планина око Дрвара.

У свему овоме, дужност нам је да негујемо сећање на ову битку, светлост у годинама таме трагичне реалности у којима су се нашле наше трупе на Балкану. Нападнуте на спавању, издате, јуначки бодене ножем у леђа, наше су јединице оперативно доведене у безизлазну ситуацију бедним, нечасним акцијама окрутног непријатеља. Његови

успеси нису могли да се овенчају славом, јер не само да је био спретан да побегне и сакрије се у шипражју, већ и да избрише и сваки траг властитих војних пораза. Италијански војници радије су одабрали немачке логоре пред алтернативом бестијалне борбе са југословенским партизанима.

Зато се с поносом треба сећати нашег тријумфа у Дрвару. И тако беше те далеке јесени 1941. у биткама кроз утврђења на Динари која је подсмешљиво посматрала смртно сукобљени људски род.

XXVIII ПОГЛАВЉЕ

БЕЛЕГ СЕ ШИРИ

На простору прешлом под италијанску надлежност на основу споразума постигнутог у Загребу са Хрватима и у Пађенима са Србима, завладао је мир. Осећај спокоја као да је зрачио из свих материјалних ствари, а могао је да се прочита и на лицима људи. И сама природа чинило се да је хтела да прослави повратак мира магијом чаробне лепоте првих дана јесени. Али сукоб, угашен у приобаљу у сенци барјака Италије, наставио се, чак и значајно распламсао, у унутрашњим деловима Босне.

Срби устаници, стигли су до Уне и напали Бихаћ и Босанску Крupu, велике насељене центре. Хрвати, озбиљно угрожени, тражили су од Италије да интервенише, захтеви кроз зубе изговорени, када више нису имали куд. Споразумом из Загреба је договорено да је Италија требало да Хрватској пружи помоћ у борби против четника у „демилитаризованој“ зони на истоку, уколико би ови то од ње затражили. Италијани би повремено и интервенисали, али успостављајући и гарантујући мир и безбедност једнако и српском и хрватском становништву.

За саму Италију, могућност да интервенише доносила је посебну предност. Представљала је средство још дубље пенетрације на исток, значајне у погледу могуће будуће анексије ове територије, чак и „формалне“, територији приобалног појаса. Мислило се да би се тиме пред Хрватима обезбедиле заслуге за заштиту њихове територије, а позитивни резултати италијанског војног деловања у унутрашњости би пружили простор одличној пропагандној активности, таквој да забрину Хрвате који би, стрепећи од најгорег, били захвални Италији што би им вратила сувереност над Босном, признајући *de iure* припајање Италији целог приобалног појаса НДХ.

Требало је извршити и војну и политичку акцију. Ниједна јединица то боље није могла од 6. пука берсаљера чији су се припадници доказали у догађајима у Грачацу, Србу, Зрмањи и Дрвару. И, док се јединица припремала за повратак у отаџбину, нове потребе је наметнуо

развој ситуације у Босни, па је, уместо кући, батаљон преусмерен на босанско поприште, као помоћ 2. дивизији Челере. Уствари, 6. пук берсаљера је и био у саставу дивизије Челере, али је за оперативни циклус у Грачацу и Дрвару био стављен под команду VI армијског корпуса.

Вест о прекоманди берсаљери су примили са задовољством. Одлично обучени, са већ стеченим искуством на овим просторима, пуни поноса за успешно обављене задатке, мајстори технике политичког деловања и господари ситуације у окружењу.

Дана 9. октобра су кренули са железничке станице у Врховинама. Стигли у Личко Петрово Село, запутили су се у колони са снажном предходницом подељени у две групе. Једна је пошла на Бихаћ, фронтално и полукружно га обухватајући и, у 11 часова и 45 минута, берсаљери су ушли у град и запосели кључне тачке без да су наишли на било какав отпор. Чета на моторима и тенковски вод су отишли нешто даље и сусрели се са Србима устаницима без да је дошло било каквог сукоба.

Стање у Бихаћу је било тешко. Већинско муслиманско становништво било је одбојно, безовљно и отворено непријатељски расположено према Италији. Ужаснуте страхом од Срба, поражене хрватске војне јединице изгледале су јадно и бедно. Усташе су се, међутим, још надмено држале, иако је и у њиховим редовима владао неред и недисциплина. У 16. часова је у Бихаћ стигао и генерал Черијана Мајнери (Cecilia Mauneri) и преузео војну власт.

Колона коју су чинили XIII батаљон 6. пука берсаљера, чета на моторима такође у саставу пука и један тенковски вод је следећег дана, 10. септембра 1941. кренуо да заузме Босанску Крупу. Команда операције поверена је пуковнику Салваторесу. Територија којом је требало проћи била је тешко проходна и опасна. Друм је водио у дубину долине с једне стране тик уз реку, а с друге уз провалију дубоку преко стотину метара.

Јединице су ишле у колони уз снажну претходницу све до Острожца на Уни где су стигле без проблема. Тамо их је пуковник Салваторес зауставио и поделио у две групе: једна се упутила у дубину долине Уне према Босанској Крупи, а друга по путањи Острожац-Стијена који је скретао за Пишталине и Босанску Крупу до које је требало да дође хватајући град у обруч заобилазећи утврђена гнезда у дну долине Уне од којих је посебно опасно било но Под Гомином.

Иза Острожца су примећене по каменим хридима висова бројне наоружане особе које су нас, међутим, пустиле да мирно прођемо. У 11 часова, прва група је ушла у Босанску Крупу дочекана без имало ентузијазма становника. Пар хрватских јединица присутних у граду (пеша-

дијски батаљон и једна артиљеријска баттерија) поздравиле су нас уз војне почести.

Ни у Босанској Крупи ситуација није изгледала нимало лака, јер ни овај град није био поштеђен недавних олујних дана крвопролића. Изван града, хрватска војска је непрекидно размењивала ватру са српским устаницима. Саобраћање редовним линијама је било одавно прекинуто. Снабдевања су стизала само путем железнице и то повремено због честих саботажа пруге. Поља су била напуштена и нико се није усуђивао да започне жетву. Живело се дан за даном, ограничавајући се на пасивну одбрану, статичку и у блиском контакту.

У граду је владао хаос. Једини закон био је закон џунгле. А звери? Звери су биле усташе и муслимани. Посебно ови последњи који су запосели напуштене куће и имања Срба, оних што су побили или су им умакли. Озбиљна анализа стања коју су наше јединице на терену у извештају послале вишим командама гласила је да су муслимани намеравали да одрже своју преминацију над Србима баш уз нашу помоћ, без обзира што су нас дубоко мрзели. Нису крили сан о чисто муслиманској Босни без иједног Србина. Наравно, тешко су се разочарали сазнавши да је задатак италијанске војске да заведе ред и свима загарантује мир и правду.

Наша војска је од првог момента започела политичко-војну активност у дубини територије. Бројне су биле оружане извиђачке акције коју смо спроводили с намером да наше присуство на територији потврдимо и учинимо га очигледним и сталним. Снажна је била и наша обавештајна активност у чему је, више него икада раније, бриљирао поручник Фолко Ди Примео. Могу пуним правом да кажем да се ретко кад у једној особи могу да стекну толике врлине и способности као тада у поручнику Ди Примеију (сада капетану у сталној војној служби) вишеструком носиоцу ордена за храброст. Колико пута је дао потврду час хладнокрвности и мудрости, час безобзирне и необуздане храбрости! Ништа за њега није било ни тешко, ни немогуће. Није уступао ни пред каквом опасности. Био је ретко јединство срца и разума.

У села на такозваној ничијој земљи упућени су искусни официри који су знали српски језик, па су успели да око себе окупе највиђеније људе и да им јасно предоче да Италија хоће да по сваку цену заведе ред и мир и да свим становницима загарантује сигурност и обезбеди да спокојно живе и раде. Ово се, стављено до знања у неколико села, из уста до уста проширило свуд по територији. Наше речи су се различи-

то тумачиле. И лако су се међу становницима формирала три различита става.

Надасве, било је оних који су се обрадовали италијанској интервенцији. То су били људи уморни од грађанског рата, изнурени у души и телу, чије срца је постало неосетљиво, а свест помућена. Пресушених очију које више нису успевале да назру мир и спокој, једноставно су резоновали: ко боље од Италијана може да им га пружи?

Други став био је онај који је делила већина Хрвата и муслимани сви до једног. Било је то глуво непријатељство до последњег даха против Италијана које су оптуживали да користе критичну ситуацију насталу у Независној држави Хрватској за своје циљеве.

И коначно, онај трећи, био је став Срба одлучно у корист Италијана. Срби су листом били – да ли је то потребно поновити? - за Италију.

Имајући у виду опште стање, компликовано и замршено, чести су били испади и инциденти који, срећом, никада нису достигли забрињавајући ниво.

У Бихаћу, Хрвати, иако им је наша војска одузела сваку војну власт, били су решили да нас отворено провоцирају. Одмах по нашем доласку, по сред града је продефиловала снажна хрватска тенковска јединица, јединица какву, на основу споразума Сила Осовине о формирању хрватских оружаних снага Хрвати не би смеле ни да имају. Парадни дефиле очигледно је требало да буде опомена италијанској војсци.

Четврт сата касније, штаб дивизије Челере је наредио XIX батаљону у свом саставу остављеном у Бихаћу да по сваку цену сазна где су ти тенкови смештени. Није прошло ни пола сата, а један италијански официр у цивилу је ушао у једну стару касарну у централном делу града. Да открије да су тенковске посаде у стању узбуне и да препозна типологију тенкова требало му је једва пар минута. Из касарне је изашао носећи вреће пуне отпадака од хране у гомили сиротиње са којом је и ушао. Изван касарне је остао да чека и са првим изашлим хрватским војником заподенуо разговор. Усташа је вероватно помислио да се ради о неком црноберзијанцу након што му је овај понудио пакет скупих цигарета и пропитивао се за могућност да у касарни прода одређену количину истих по одличној цени. С тим у вези је сазнао и приближни број хрватских војника и где су највероватније смештени. Уз то је разумео и да хрватска тенковска јединица намерава да остане у Бихаћу и стане на пут наметљивим Италијанима. Обавештена о детаљима бројности, намерама и местима где су Хрвати распоређени, у штабу дивизије су донете и спроведене одговарајуће мере.

У Босанској Крупи стање је постало још напетије имајући у виду да је тамо боравила такозвана Хрватска истражна комисија од 21 члана. Председник комисије био је ваздухопловни пуковник Иван Мрак у својству Поглавниковог представника. Задатак комисије је био политичко-обавештајне природе, односно официр је требало да на челу комисије поново успостави ред и да међу Хрватима открије одговорне за почињене масакре који су довели до српског устанка. Међутим, стварни задатак им је био да надгледају и ометају рад Италијана како би им онемогућили да стекну превише симпатија међу становништвом које би одговорило потписивањем петиција за анексију Италији.

У сваком случају и упркос тешкоћама, у свим већим центрима зоне, у Босанској Крупи, Оточцу, Цазину, Бихаћу, Кулен Вакуфу Врточама и Рипцу, акција нормализације коју су покренули Италијани давала је позитивне резултате. Хрвати, очекујући да ће им италијанска војска помоћи да униште Србе, увелико су се разочарали, али су временом почели да цене наш рад. Само су усташе показивале, више него икада раније, непријатељство и мржњу према Италији. Горе наведена Комисија присутна у Босанској Крупи израдила је дуги извештај у коме је, наводима нетачним и потпуно у злој намери, упутила тешке оптужбе на рачун активности италијанске команде у граду и околини.

Представник Анте Павелића је затражио да се спроведе истрага, што су више италијанске власти прихватиле. Велика грешка, по нашем мишљењу. Истина је да ништа боље од резултата истраге која би доказала неоснованост њихових оптужби не би затворила, једном заувек, Хрватима уста. Истина је и да је требало, пошто су то били наши савезници, да им се пружи одређене сатисфакције. Али, прихватање покретања истраге у таквим околностима у којима смо се налазили, није било паметно. Истрага је пракса дозвољена, чак потребна онда, када у погледу одређених чињеница треба донети суд који би се, у супротном, тешко могао донети. Али како се може да прихвати покретање истраге у којој је на оптуженичкој клупи част и цивилизација, а тужиоци су криминал и превара?

У сваком случају, 5. новембра у Босанској Крупи је ступила на дужност трочлана истражна комисија коју су чинили хрватски пуковник Мрак као представник Поглавника, пуковник Ланцета (Lanzetta) као представник 2. Армије и пуковник Тикјони (Ticchioni), представник 2. дивизије Челере. Пред комисијом је испитиван командант сектора Босанске Крупе, пуковник Умберто Салваторес, одговоран за оперативне и политичке активности италијанске војске. Сви наводи и оптужбе

Хрвата на рачун италијанских јединица резултирале су као лажне! Представник Поглавника, под тежином изнетих доказа, смерно је закључио речима да, како год да ствари стоје, пуковник Салваторес је био непожељан на територији Независне државе Хрватске!

Заслугом Италијана, мир је завладао Босном.

Пахуље су се спуштале над Хрватском и као бели плашт покриле земљу недавно замрљану од крви погинулих и побијених, посвуда обежену траговима рата. Снег је све нивелисао бришући осећај хаотичних потреса у сваком делићу бивше Југославије.

Неочекивано наређење позвало је назад у Италију јединицу, тај 6. пук берсаљера који је одиграо јединствену улогу у догађајима који су могли да за векове унапред одреде судбину Балкана. Официри и берсаљери отпутовали су задовољни, са осећајем да је овамо враћен и завладао мир и да је то територија коју је Италија заувек освојила. Јер, у то време и у Босни, белег Италије је растао.

Четрдесет дана касније, у Официрски дом 6. пука берсаљера у Болоњи као муња је улетела вест да је поручник Монтагути (Montaguti) из Тенковског батаљона L Сан Марко погинуо у мучком нападу из заседе у Босни. Драматичне вести су се сустизале: јединице које су замениле берсаљере нападе су јаке снаге комуниста и у више локалитета их разбиле. Те године се Божић купао у крви у скоро свим центрима источне обале Јадрана.

Вести су се чиниле невероватне. „Како?“, питали су се запањено официри и берсаљери. „Заседе, мучки напади? Али онда ... сви они које смо спасли, на обе стране, живот ризикујући?!“

Нису, међутим, имали времена за та тужна и горка размишљања. Пук је кретао на Руски фронт где су га чекали нови страшни испити, нова слава и нова крв коју је требало положити. Као далеки сан, у сећању оних који су успели да преживе остала је Југославија. Сан да су и као окупатори били поштовани и вољени, а када је то било потребно, да су свима једнако знали да улију страх. Али и да су иза себе оставили неизбрисиви траг хуманости и витештва, дали простора неустрашивости и до небеса уздигли песму у славу живота над земљом незаслужено оптерећеном худом судбином, земљом која као да је тек изронила из астралне ноћи, посвуда била обасјана страшном светлошћу планете Зла.

XXIX ПОГЛАВЉЕ

МУЧЕНИШТВО

Задатку да овом књигом формулишем основану процену о догађајима на Балкану у периоду између 1941. и 1944. године о којима имам непосредних сазнања, мислим да сам допринео. Ипак, на основу објективног изношења чињеница, осећам потребу да изнесем и неке, моје личне, закључке.

Више од једног италијанског историчара или псеудо таквог (историчара и Италијана), превише нехајно је проценило догађања у наведеном периоду на Балкану. Италијани, кажу, цинично су посматрали те 1941. године масакр Срба, уместо да су усташама онемогућили да то чине, јер су, као окупациона војска, имали одговорност одржавања мира унутар зоне своје компетенције. Дакле, било је више него праведно да се крв жртава касније прелије на њих саме.

Мучке, срамотне речи блађења на које, упркос свему, могу смирено да одговорим, иако не без непријатног осећаја да део мојих сународника не пропушта прилику да дрско вређа и клевеће наше војнике и њихове команданте који, уместо тога, заслужују сваку славу и хвалу.

Надасве, наша војска је у Хрватској имала статус трупа стационарних на територији пријатељске земље и ни у ком случају није била одговорна за одржавање реда. С друге стране, наши нису „цинично“ посматрали усташке покоље. Супротно томе, ако нису могле да их спрече, онда су их бар ублажили. Књига то непорециво сведочи. Али, ако све то ставимо на страну, зашто би та крв нужно требало да падне на Италијане? Да ли су је наши пролили, ту крв, или су пак онемогућили да рекама потече, да је буде до колена, како српске, тако оне хрватске?

Засигурно се не може нашим командантима и нашим војницима ставити на терет што су се нашли у Хрватској као инструмент амбициозног и неправедног циља анексије на рачун свог хрватског савезника.

Истина је да формула „демилитаризације“ приобалног појаса није друго до еуфемизам којим се хтелo да ублажи грубљи термин анексије. Али је исто тако несумњиво да је до тога дошло на отворени захтев за интересованог српског становништва. Случај јединствен и никада забележен у историји Балкана.

Ако су Немци спроводили политику пенетрације, ако су Енглези имали чак дванаест оперативних мисија које су деловале у овој зони, због чега би баш ми, Италијани, требало да се држимо по страни?

И коначно, треба имати на уму да је војничка дужност да изврши, а не да процењује добијено наређење, да није недостојно да војник освоји територијану корист за своју Отаџбину и да деловање Италијана оправдавају посебне стратешке потребе и непријатељско понашање „пријатеља“ Хрвата. А да не говоримо о појединостима етничким, историјским, културе и осећања у односу на Италијане.

Неспорно је да се дуж целе обале Далмације говори италијански језик и да тамо живе Италијани по духу и традицији. Друга је прича у унутрашњости, у Лици и у Босни. Али, треба имати на уму да је продор Италије на те просторе диктиран вишим стратешким потребама и поткрепљен сагласношћу и вољом најширег дела српског, па чак и хрватског становништва. С друге стране, политика је то што јесте: уметност (или активност) са којом се тешко слажу моралност и правда. Најважније је да се до постизања циља, био он политички или дипломатски, не абдицира од части и од закона хуманости.

Друго запажање се тиче наших формалних односа са Хрватима, на страну жестока и колосална закулисана битка супротстављених интереса на Балкану. Хрвати су били наши „савезници“, то је тачно. Али спасти из њихових крвавих канџи на хиљаде жена, деце, старца које су водили на стратише није могло, нити се може сматрати као наше непријатељско деловање против Хрвата. Тако што је аутентична цивилизацијска лекција коју су били дужни и морали да науче. Па ако су усташе хтеле да тако што протумаче као наш на њих усмерен непријатељски чин, како онда тумаче то што смо у градовима и селима од Срба спасли и заштитили читаво хрватско становништво и касарне, не

допустивши надирућим устаничким Србима да их заузму. У сваком случају, рачуница претеже на нашу страну. Не треба заборављати ни да неколико хиљада усташа намерних да сатру Србе не представљају све Хрвате.

Није нетачна тврдња да и данас, баш као и јуче и као увек у Југославији, национална нетрпељивост је та која одлучује велика политичка и друштвена збивања. И Титови партизани (већином састављени од Хрвата и Словенаца) и четници (Срби) генерала Михајловића су имали заједничког непријатеља. Ипак, борећи се против усташа и Немаца, ни једни ни други нису пропустили да се жестоко међусобно убијају. Када је пред крај рата требало из Загреба протерати Немце и усташе, Тито је, што је историјски потврђено, оставио да то уместо њега учине четници, како би их Немци побили. Након свега, четници су се фатално повукли, оставивши Титу и његовима да се овенчају славом ослободилаца.

А шта рећи на цинично убиство остарелог Михајловића? Није комуниста Тито убио англофила ројалисту Михајловића, већ је Хрват Тито елиминисао Србина Михајловића. Супротно је било Титово благо понашање према маси припадника усташкој партији – сви одреда Хрвати. Из те благости били су изузети само Павелићеви високи јерарси и сарадници који нису хтели, ни по цену смрти, да се одрекну својих идеала. Ово бар кажу резултати угледних истраживања. Дакле, и Тито је део феномена грађанског рата који се вековима бије по планинама и шумама Балкана. Он није друго до један од хрватских вођа што се кроз историју смењују.

Ако се узме за искрен његов актуелни став (ово није место за дисертације на ову тему), треба се запитати: да ли је у стању гојазни Маршал да уједини све држављане Југославије под племенитом заставом одбране свих народа и народности Југославије од могућег руског напада? У тако што, допуштена је сумња.

Међу Словенцима, неки су комунисти и сигурно је да су бар они верни Маршалу. Маса Хрвата су католици, а католичанство се слабо мири са комунизмом, па и оним Титовим *sui generis*. Хрвати би устали у одбрану надасве своје вере, али не и под Титовом командом. Што се Срба тиче, осим минималног процента Срба уверених комуниста, незамисливо је да би поносити четници, ратници старине Михајловића, могли да се ставе под команду и ратују на челу са оним који је наредио стрељање њиховог херојског вође. Може да звучи парадоксално, али Срби би се радије договорили са самим Павелићевим усташама, наго

са Титовим комунистима. Прво, Поглавник и усташе су биле њихови непријатељи, декларисани, одлучни и немилосрдни, били су непријатељ који се мрзео. Супротно томе, Тито је дошао пред горде и поштене српске сељаке као савезник. Свечано се пред њима обавезао и обећао да ће бити превазиђени свака расна мржња и дискриминација, али, када се дошло до победе, и то пре свега захваљујући четницима и њиховој храбрости, Тито се преобразио у целата и убицу њихових вођа. Тешко да би Срби икада ратовали под Титовом командом. Но, нема сумње да, ако би међународна збивања довела до напада са истока на Југославију, челична песница, тврђава одбране били би баш они, најпоноситији од свију, Срби.

Нема под небом балканским народа поноситијег, племенитијег, часнијег и храбријег од српског, коме су вековне муке очеличиле душу.

Срби су потенцијално, за Европу, њен несаломиви бедем против претњи са истока, Срби што у срцу увек носе две знака, легендарну личност стрељане старине и ону младога протераног краља. О коме ће се можда певати песме, једном, када се буде вратио и ослободио свој народ, попут свог величанственог претка, хероја српског и оца нације, Карађорђа Петровића.

Стварност сачињена од угледа и чврстине, изрођена радом наших команди и дивљењем које су изазивале наше трупе, брзо се срушила. Из несагледивог идеолошког понора и политичке мржње, сазрела је нека нова, док се идеалима Велике Хрватске и Велике Србије супроставио идеал национал-комунизма што је, као катализатор, убрзао дејство сложене алхемије страсти, мржње, личних и политичких интереса што одвајкада кључају у балканском лонцу.

Источна обала Јадрана вековима је за Италију представљала алтернативу аспирација и тријумфа, разочарења и патњи. Превише интереса се сукобило на тој обали мора и, природно, дотегло до подунавске Европе. Интереса политичких, економских и стратешких за које су се многи народи вековима борили, час скривено, час јавно, имали су непроцењиву вредност: доминацију на Јадрану.

То објашњава зашто су сви били непријатељи, или ненаклоњени Италији те далеке 1941. Сви, осим поноситих Срба Личана. Павелићеве усташе, комунисти, енглески шпијуни, Немци, Грци, Бугари и Французи - сви једнако против Италијана чија се судбина обојила пурпурном

бојом мучеништва. Мучеништва што и данас носи име Трст, Ријека, Пула и Задар.

Горку захвалност добили су за хуманост у Југославији најбољи синови Италије, њени витезови. Хуманост коју ће историја пренети будућим генерацијама као монументални споменик у славу целог рода. Сав саткан од јунаштва и племенитости заборављене у Отаџбини и ван ње коју чувају, заборављени, наши Пали у Балканији.

На хиљаде и хиљаде наших официра и војника погинуло је од руке различитог непријатеља, знаног и незнаног, непосредно подстицаног од стране заједница разбојника и терориста. И сви су они пали за Италију. Списак без краја. Отворен именом берсаљера Губелинија, првог погинулог Италијана у Дрвару, живота угашен оловом комуниста, списак затворен именом генерала Пелигре (Pelligra) олобом Немаца, смрт која херојским крајем крунише блиставо чисти живот Војника.

Читава фаланга јунака пала је за Отаџбину.

Путник који са јадранске обале Италије усмери поглед и срце ка мору покушавајући да победи хоризонт, поништи простор и допре до Задра и Сплита, Шибеника и Рагузе, до хиљада италијанских ратних гробаља, зачуће звук што није само талас сећања, већ глас страдалништва. Плима што хуји и тутњи носи одјек херојског поклича коме су на хиљаде умирућих италијанских војника поверили последњи поздрав далекој Отаџбини узвикујући веру у Њену величину.

КРАЈ

Прилог

КОМАНДА II АРМИЈЕ

Оперативни одсек

Лист 10919

31.октобар 1941.

ПРЕДМЕТ: ПОХВАЛА 6. ПУКУ БЕРСАЉЕРА ЗА
ОБАВЉЕНЕ ЗАДАТКЕ

Команди V армијског корпуса
Команди VI армијског корпуса

6. пук берсаљера у интензивној оперативној активности под непосредном надлежношћу VI армијског корпуса, учествовао је бриљантом акцијом у операцијама у зони Грачаца и Дрвара и у акцијама чишћења терена и нормализације горе наведен зоне.

У том нимало кратком и интензивном оперативном периоду, Пук је одговорио на све захтеве, показујући ефикасност и неуморни рад команданата и свих војника вођених духом пожртвовања.

Молим да се пренесу Команданту и свим припадницима 6. пука берсаљера моје највише похвале.

*генерал Командант
Армије: Виџорио Амбросио*

Текст образложења доделе Златне медаље за храброст застави 6. пука берсаљера на Руском фронту:

Снажна и одважна рајтна јединица прекаљена у месецима жестоких борби на другом фронту, жртвовала се истим жаром и истом вером које су јој саишале славу у преиходним рајтовима Италије. Зајоседајући свим снајама браћену линију фронта, никада напуштеноу, јуначким јуришом је у крвавој бици заузела утврђени центар Ивановку, отиварајући њу за освајање бојачкој рударској басени Красниј Луч. Прешавши брзим, легендарним маршем Доњецк и Дон, иружила је можан и одлучан допринос бици за освајање изузетно јакој непријатељској мостобрана, уништивши непријатеља унежженој у посебно тешком и опасном сектору. Позван на други сектор, где су преишеће масе Руса успеле да пређу на десну обалу Дона, херојским контранатадима и ујорним отијором дефинитивно је зауставила непријатеља и учинила узалудним његове узаступне нападе и покушаје пробоба апсолутно јаче бројности и оружја.

Руски фронт, 4. фебруар – септембар 1942.

НОТА АУТОРА

Надам се да сам успео да постигнем циљ који сам себи поставио: да предочим деловање италијанске војске на Балкану који су се показали као истински витезови хуманости. Иако данас има оних који их описују, криминалним мењањем историјских чињеница, као банду окрутних авантуриста. Као банду, те војнике којима око два милиона Срба живот дугују? Окрутне, те војнике што су непрекидно ризиковали властити живот да спасу оне који су им само неколико недеља раније били оружјем супротстављени, те војнике који су толико добра том народу учинили наводећи га да формално од Италије затражи да анектира његову територију? Авантуристи, ти војници алтруизма и широкогрудости без граница?

Сами за себе говоре чињенице које никакви бедни интереси нити припитомљене верзије Маршала Тита не могу да деформишу, дела које ће испит Историје оденути су истинску одору. Јер, пред Историјом, драги Маршале Тито, нема преваре.

На крају, осећам дужност да прецизирам да евокација догађаја нема икакав циљ самопохвале неких јединица или људи. Објективна наративна догашаја хоће да осветли славу својевремено затамњену, намерно, из виших потреба. Али, то је нека друга прича. Нико, међутим, не може да међу овим редовима нађе скривене славопојке.

Италијанске јединице које наводим су само оне најславније у нашој војсци по традицији од старина. Ордење којима су овенчане заставе Дивизије „Сасари“ су најавиша консакрација величанственог херојства.

Пук берсаљера, главни протагониста политичко-дипломатских и оперативних догађаја описаних у књизи је, током рата 1941-1943, задобио толику славу да га евокација његових подвига на Балкану не могу уздићи више на небесима славе јер не постоји више место од онога на коме се по војној способности већ налази. Јер и слава, баш као и све

људско, има граница. Не може се придодати ишта више ономе што изнад себе улази само у свет Легенде.

А 6. пук берсаљера, заједно са својим братским пуковима, у Легенду је већ ушао. Јуришним кораком.

Аутор

Биографија

Генерал Салваторе Лои рођен је 12. маја 1917. године у граду Каљари на Сардинији. Студирао је права и књижевност на одсеку за класичне језике. Почетком Другог светског рата је као резервни потпоручник мобилисан и априла 1941. године, у саставу Шестог пука берсаљера, послат у Далмацију. Сведок страшних усташких покоља Срба и Јевреја, учествовао је у низу акција спасавања народа, о чему постоје званични документи и сведочанства. Већ крајем лета 1941, Лои је са својом јединицом пребачен на Источни фронт где се истакао храброшћу. Два пута је рањаван, а четири пута одликован највишим војним признањем. О каквом одличју је реч, довољно је знати да је у Италији предвиђена додела највише три оваква ордена за храброст. У Италију се вратио као ратни војни инвалид са чином мајора. По завршетку рата, запослио се као професор латинског и старогрчког, настављајући студије књижевности и права, а посебно историје. Живео је у Риму, подно Монте Марија, у улици Гоменица број 8, где је и умро 31. марта 1990. године.

На књижевном пољу, Лои се истакао сјајно уређеном антологијом старе грчке поезије (*Lirici greci*, Bignami, 1972), као и преводом на италијански народних пословица са Сардиније (*Proverbi sardi*, Milano: A. Martello Editore, 1962), издање украшено дивним репродукцијама гравура из 19. века са приказима сеоског и пасторалног живота на острву.

Као експерт за ауторско право, заступао је Италију на бројним међународним конгресима, а стручни текстови су му објављивани на страницама угледних италијанских, али и међународних часописа (*Times Literary Supplement*, *Le Droit d'Auteur*, *Copyright*, *Horiyontes de America*).

Највише времена и труда Лои је посветио историји, посебно Другог светског рата чији је био учесник. Успомене са југословенског фронта објавио је у више књига уз обилата сведочанства и документарни материјал о страховтама усташког геноцида над Србима и Јеврејима. Био је редован сарадник Историјског одсека Генералштаба копнене војске Италије и угледног француског часописа *Revue Internationale d'Histoire Militaire*. У издању прве установе, Лои је аутор обимне студије Операције

италијанских јединица у Југославији 1941-1943 (*Le operazioni delle unità italiane in Jugoslavia 1941-1943*, Roma: Stato Maggiore dell'Esercito, Ufficio Storico, Narrazione e documenti, 1978). Студију од 266 страна чине 215 докумената, 20 карата диспозиција војске на разним фронтовима и 27 фотографија из италијанских војних архива. Између осталог, Лои сведочи да се југословенска војска у првим данима априлског рата одлично одупрла непријатељима где год је била јединствена, а распала се само захваљујући унутрашњем издајству. Годину дана пре напада на Краљевину Југославију, забележио је Лои, француска и белгијска војска нису пружиле неке веће примере храбрости. У овој студији обрађен је и материјал који се односи на усташки геноцид и на оправдану одбрану српског живља у НДХ који је у Италијанима пронашао заштитнике.

У издању истог института, у колекцији Војна историјска сведочења (*Memorie Storiche Militari*, 1977), Лои је објавио студију Пола века балканске политике (*I podromi di tante guerre: mezzo secolo di politica balcanica*). У српском преводу Драгољуба Р. Аћимовића, студија је штампана у штампарији Покрета српских четника Равна Гора у Хамилтону, у Канади, јануара 1980. године, издање Србија, САД и Канада. Књига је објављена захваљујући помоћи војводе Момчила Р. Ђујића, једног од сведока велике хуманости италијанских војника у олуји рата и усташког геноцида над Србима. Кад је сазнао ко ће штампати превод његове књиге, Салваторе Лои се одрекао ауторских права у корист организације српских четника. Поводом 30 година од смрти генерала Михаиловића, Лои је написао диван текст који је објављен у више листова српске емигрантске штампе: Србија, Слобода, Американски Србобран и Југословен.

Још је једна књига Салватореа Лоја драгоцено сведочанство о страдању српског народа од усташког покоља током Другог светског рата. Наслов књиге је *Jugoslavia 1941* (Torino: Nastro azzurro, 1953). То је његова прва објављена књига сведочанство о усташким злочиним и о херојству српског народа на Тromeђи и у Далмацији, а ово је њен први превод на српски језик.

У радном опусу Салватореа Лоја је и италијански превод књиге француског писца Едмона Париса Геноцид у сателитској хрватској 1941-1945 (Edmond Paris, *Genocidio nella Croazia satelita 1941-1945*, traduzione e note storiche di Salvatore Loi, Milano: Club degli Editori - Mondadori, 1976). Може се само замислити на какве је тешкоће Лои наишао у објављивању ове књиге у католичкој Италији која је, током фашизма, подржавала усташе, када је и самом аутору, Французу Парију, у Србима пријатељској

Француској то било тешко постићи. Али је успео. Књигу је штампао Клуб издавача, а дистрибуцију омогућила велика италијанска издавачка кућа Мондадори. Објављиване овог дела у Лојевом преводу и са његовим коментарима непроцењиве вредности директног сведока, што допуњује и даје нову димензију књизи, од великог је значаја за комплетирање мозаика српске, и европске, новије историје.

Током првих ратних месеци окупације Краљевине Југославије, Салваторе Лој је заволео српски народ и научио српски језик. Није га заборавио ни деценијама после рата, толико, да је читао збирке песама Драгољуба Р. Аћимовића и написао есеј о његовом стваралаштву. Превео је и четири Аћимовићеве песме (Уморан сам, Париз-Београд, Метаморфоза и Елегија), па есеј и песме објавио у тада најбољем италијанском књижевном часопису *Il Veltro*¹⁷⁷ чији је био редовни сарадник. Заузврат, Драгољуб Аћимовић је своје преводе италијанске поезије посветио Салватореу Лоју и официрима Шестог пука берсаљера, а уредник часописа Поезије и Прозе, Јован П. Николић их је објавио као засебну свеску.

Драгољуб Р. Аћимовић (1914-1986) је човек са ким је Салваторе Лој одржавао контакте до краја живота. Био је књижевник, новинар, филмски критичар и издавач и, још пре избијања Другог светског рата, објавио је књигу филмских критика и збирку песама под псеудонимом. Са Салватореом Лојем се више пута сретао. Због политичких прилика, као емигрант се обрео у Паризу и 1952. започео преписку са Милошем Црњанским. Годину дана касније, Црњански и Аћимовић су се и срели у Паризу, где је Аћимовић штампао збирку песама Милоша Црњанског под насловом Одабрани стихови. Потом се Аћимовић сели у Јоханесбург и тамо оснива издавачку кућу. Године 1961. је дошао у Лондон да посети Црњанског и већ наредне године, по први пут бива објављен Црњансков легендарни Ламент над Београдом (Јоханесбург, издавач Драгољуб Аћимовић, 1962). На основу тих стихова, Аћимовић је написао стотинак страница мемоарске прозе и тако је настала књига Са Црњанским у Лондону. Иако познатији као пријатељ и издавач кулtnих књига Милоша Црњанског у његовим најтежим емигрантским данима, Аћимовић је врло интересантан и као аутор. Истакнута дела су му збирке поезије Сагласја (1960), Певанија и допев (1963), Време прошло-садашње (1971) и *The weary dreams. Poems* (1973), збирка приповедака Тужно-весело (1969), ...

¹⁷⁷ Интердисциплинарни научни часопис основан 1957. који се бави италијанском и европском хуманистичком културом и односима хуманистичких и егзактних наука кроз историјска продубљивања и развој и дифузију културе.

публицистичка дела Европска писма (1968) и преводи: са латинског књиге Прогонство Овидија Публија Назона Овидија (1977) и са италијанског књиге Пола века балканске политике Салватореа Лоја (1980).

Биографија Салватореа Лоја је исписана на основу оригиналних архивских и анаграфских докумената, а добрим делом је преузета и из превода баш ове Аћимовићеве књиге.

Др Мила Михајловић

САЛВАТОРЕ ЛОИ

СРПСКИ ПРИЈАТЕЉ,
ОБРАЗАЦ ЧОВЕЧНОСТИ

У књизи италијанског генерала Умберта Салватореса „Берсаљери на Дону“ налази се опис војних акција Шестог берсаљерског пука у окупираној Југославији, 1941, пре одласка на Источни фронт. Овај се пут налазио на територији Лике, Тromeђе и Западне Босне.

Иако књиге наводим следеће одломке:

„Ситуација [између Хрвата и Италијана] постаде веома затегнута и погоршавала се из дана у дан, између осталог и због тога што је усташка влада прогласила програмско уништење Срба који су се налазили у границама Независне Државе. Наши војници, и нарочито официри, сурротстањали су се са овим срастањем, често се жртвујући, свакодневним прозивањем крви од које се прелила земља...“

„Усташе су наставиле са систематским уништавањем Срба — жене, стараци и деце чак — ако су се налазили у месту од њих окупираним. Долазак берсаљера беше одушка како за Хрвате, који су с муком држали непријатеља далеко од града, али и за Србе, најбруталнијих прогона. Може се тврдити да је тад побијено [од стране Усташа] најмање 1.500 Срба. Кад је требало, наши се нису устезали да против Усташа употребе силу...“

„Потпоручник Салваторе Лои са четири човека, капларом Губелинијем, берсаљерима Читадинијем, Боргатијем и Пађинатијем, спасао је четири стотине Срба затворених на једном имању на два километра од града, у очекивању да буду погубљени...“

„Потпоручник Лои, присутан била [код Мазина] ради прикупљања података, могао је да интервенише у корист заробљених Хрвата код српског команданта с којим је одржао срдчане односе. То је био Пајо Омчикус, човек великодушан, веран и необично храбар, који је за кратко време постао крвјер свих народа, а овај је вођа овегају борбу да преживи...“

Писац спомена на Пају Омчикуса, садашњи адвокат риксион Салваторе Лои (Salvatore Loi) био је, године 1941, потпоручник берсаљера. Иако званично у рату са Југославијом и савезним НДХ-ом, овај Италијан, као толики други из италијанске војске, није могао да гледа усташа крвјерицама и савезницима. Као човек и као гардијалица спасавао је Србе где год је могао, па је тако дошао у додир са Пајом Омчикусом, који је борбу и желио крај евомира у овој земљи. Најзад Салваторе Лои није дуго остао у Југославији. Његов је пут одбио на Источни фронт, и он се тамо држао како доминантну војску на фронту: дивити равни, оштакан, четири пута одликован за војничке врлине. Бити овај други део ратничке каријере Салваторе Лои отворио какав је удео он ове видео у НДХ и на крају се он као ратник згрозно.

Као у некој античкој трагедији Пајо је, окружен Усташама и Партизанима, војно отворено борбе, рачунајући да ће евоитално у влада потпуно, а страдао је преваром. Партизани су га најпре дивљачки мучили и потом убили. Једина помоћ коју је Пајо имао у току ове наоко безазлазне борбе долазила му је од званичних непријатеља, Италијана. Прихитио га је

ко генерал Салваторе и адвокат Лои истичу душевност Пајину. Зато што су и сами дупли.

По завршеном рату Салваторе Лои вратио се својим правним студијама и данас је познат адвокат и стручњак за ауторско право и преводбе, не само у Италији, већ и у свету. Као десетак Италије учествовао на међународним скуповима о ауторском праву. Писац је многобројних расправа из области права, које објављује по стручним часописима. Кад се одмара, бави се књижевном. Читао сам једну његову брљаву, налик на студију о Дантеовом „Рају“. Недавно је издао једну антологију староритне лирике са коментаријем.

Салваторе Лои

Веројатно је судбина српског народа дубоко потресла овог Италијана, па је, из љубави према њему, научно и његов језик. То је последњом својом компилацијом неких мојих писама и мојих превода из италијанске лирике, у којима је уочио извесне сличности у метрици операције тешко доступне и Србима без претходне књижевне спреме. То њему није било толико јер, попут модерних језика, познаје латински и старогрчки, а Латина, да узмем реч Жака Бенила (Jacques Bainville), „не су рекли, јер су све видели“.

Необична је судбина ова два „тротна друга“, као што је последњи смео ратити као и обичне обрне. Очекивао је било да о Пајо Омчикусу пише један савезнички официр, али таквог је знао изгубити, трагедија српског народа, знао је Пајо. Сведочењима италијанских и немачких официра из последњег рата, као и италијанског новинара Курнија Маламаре, кад у корист Срба, како непријатеља, док Усташе, неваљало крвјерицама, обични војници и још нестурни савезници.

Однос италијанске војске према претходницима Србима у Немачкој [Франка Хитлера] францужа је у своје време; али ми не сумњало у њене хумане мотиве. Тако је било и пријатељство између Салваторе Лои и Пајо Омчикуса.

Данас угадао правни у свету и у Италији, Салваторе Лои диже свој глас да каже истину, и да истовремено оцена трагичну судбину античког хероја Пајо Омчикуса. За нас Србе ово је сведочењство не само анализа и ваљко, већ и до ства дариљко.

Д. Р. Аћимовић

САЛВАТОРЕ ЛОИ,

СРПСКИ ПРИЈАТЕЉ,
ОБРАЗАЦ ЧОВЕЧНОСТИ

У књизи италијанског генерала Умберта Салватореса „Берсаљери на Дону“ налази се опис војних акција Шестог берсаљерског пука у окупираној Југославији 1941, пре одласка на Источни фронт. Овај се пук налазио на територији Лике, Тromeђе и Западне Босне. Из те књиге наводим следеће одломке:

„Ситуација [између Хрвата и Италијана] постаде веома затегнута и погоршавала се из дана у дан, између осталог и због тога што је усташка влада прокламовала програмско уништење Срба који су се налазили у границама Независне Државе. Наши војници, а нарочито официри, супротстављали су се свим средствима, често се жртвујући, свакодневним прозивањем крви од које се црвенела земља. (...) Усташе су наставиле са систематским уништавањем Срба — жена, стараци и деце чак — ако су се налазили у месту од њих окупираним. Долазак берсаљера беше одушка како за Хрвате, који су с муком држали непријатеља далеко од града, али и за Србе, предмет најбруталнијих прогона. Може се тврдити да је тад побијено [од стране Усташа] најмање 1.500 Срба. Кад је требало, наши се нису устезали да против Усташа употребе силу. (...) Потпоручник Салваторе Лои са четири човека, капларом Губелинијем, берсаљерима Читадинијем, Боргатијем и Пађинатијем, спасао је четири стотине Срба затворених на једном имању на два километра од града, у очекивању да буду погубљени. (...) Потпоручник Лои, присутан у бици [код Мазина] ради прикупљања података, могао је да интервенише у корист заробљених Хрвата код српског команданта с којим је одржавао срдчане односе. То је био Пајо Омчикус, човек великодушан, веран и необично храбар, који је

Драгољуб Р. Аћимовић,
Салваторе Лои: српски пријатељ,
образац човечности,
Глас канадских Срба,
9. март 1972, страна 1.

(Архив Драге Драгашевић, Канада)

за кратко време постао херој свог народа, а овај је водио очајничку борбу да преживи.“

Писац успомена на Пају Омчикуса, садашњи адвокат римски Салваторе Лои, био је године 1941. потпоручник берсаљера. Иако званично у рату са Југославијом и савезник НДХ, овај Италијан, као толики други из италијанске војске, није могао да гледа усташка зверства над Србима. Као човек и као гарибалдинац, спасавао је Србе где год је могао, па је тако дошао у додир са Пајом Омчикусом, чију борбу и животни крај евоцира у овој успомени. Нажалост, Салваторе Лои није дуго остао у Југославији. Његов је пук отишао на Источни фронт и он се тамо држао како долици војнику на фронту: двапут рањен, осакаћен, четири пута одликован за војничке врлине. Баш овај други део ратничке каријере Салватора Лоја открива какав је ужас он све видео у НДХ и над чиме се он као ратник згрозио.

Као у некој античкој трагедији, Пајо је, окружен Усташама и Партизанима, водио отворене борбе, рачунајући да ће евентуално у њима погинути, а страдао је преваром. Партизани су га најпре дивљачки мучили и потом убили. Једина помоћ коју је Пајо имао у току ове наоко безизлазне борбе долазила му је од званичних непријатеља, Италијана. Приметити како генерал Салваторес и адвокат Лои истичу душевност Пајину. Зато што су и сами душевни.

По завршеном рату, Салваторе Лои вратио се својим правним студијама и данас је познат адвокат и стручњак за ауторска права и преводјење, не само у Италији, већ и у свету. Као делегат Италије, учествује на међународним скуповима о ауторском праву. Писац је многобројних расправа из области права, које објављује по стручним часописима. Кад се одмара, бави се књижевношћу. Читао сам једну његову бриљантно написану студију о Дантеовом „Рају“. Недавно је издао једну антологију старогрчке лирике са коментарима.

Вероватно је судбина српског народа дубоко потресла овог Италијана, па је, из љубави према њему, научио и његов језик. То је посведочио својим коментарима неких мојих песама и мојих превода из италијанске лирике, у којима је уочио извесне семантичке и метричке операције тешко доступне и Србима без претходне књижевне спреме. То њему није било тешко јер, поред модерних језика, познаје латински и старогрчки, а Латини, да узмем реч Жака Бенвила (Jacques Bainville), „све су рекли, јер су све видели“.

Необична је судбина ова два „ратна друга“, као што је последњи светски рат имао необичне обрте. Очекивати је било да о Паји Омчикусу пише један савезнички официр; али таквог је мање интересовала трагедија српског народа, ишао је Титу. Сведочанства италијанских и немачких официра из последњег рата, као и италијанског новинара Курција Малапартеа, иду у корист Срба, иако непријатеља, док Усташе нападају као кукавице, обичне злочинце и несигурне савезнике.

Однос италијанске војске према прогоњеним Србима у Независној Држави Хрватској фрапирао је у своје време, али ми не сумњамо у њене хумане мотиве. Такво је било и пријатељство између Салватора Лоја и Паје Омчикуса.

Данас угледан правник у свету и у Италији, Салваторе Лои диже глас да каже истину и да истовремено опева трагичну судбину хероја Паје Омчикуса. За нас Србе, ово је сведочанство не само значајно и важно, већ и до суза дирљиво.

Драјољуб Р. Аћимовић

развили у аутентичне стратегијске оквире. Доста је поменути опсаду Доњег Лапца, напад на Кулен Вакуф и ремек-дело хероја, битку код Мазина.

Изванредне дарове смелости, Пајо је спајао са извршним квалитетима Вође: решавао је интуицијом, фасцинирајући својим личним присуством, најрискантније и најделикатније ситуације.

У једном немилосрдном рату, вођеном за опстанак свог народа, а против одлучног и хладног непријатеља, није остајало места кавалерству. Па ипак, Пајо је знао и хтео бити великодушан: добро се сећам (и то могу посведочити) како је хумано поступио према Хрватима који су били заробљени на крају битке код Мазина.

Пајо је безгранично волео свој народ; избегавајући реторичке манифестације, он је у свом срцу носио јако патриотско осећање. Толико пута сам га видео како је миловао децу; сенка туге, која би му у тим тренуцима зтамнела лице, одавала је његову бригу о исходу неједнаке борбе у којој је учествовао, бригу која извесно није била везана за његову личну судбину, већ је била страшно питање о будућности целог његовог народа.

Срби су у прошлости показали духовну снагу без премца, али њихове врлине нису увек биле награђене праведним признањем. У свом налету на хришћански Запад, Ислам је прво кренуо са Арабљанима дугим путем до Иберијског Полуострва, затим с Турцима преко Балкана. Арабљане су зауставили Французи; Турке, пре свега, Срби, у крвавој и вишевековној борби.

Званична историја и похвална књижевност направиле су чуда од захвалности и славоспева за Карла Великог, али не толико исто за Србе; мада њихов допринос у одбрани Европе није засигурно био мањи од оног који су дали Французи.

Србима, народу поносном, верном и храбром, дивили су се искрено велики, прави хероји човечанства: међу њима, у прошлом веку, Ђузепе Гарибалди подржао је српску борбу свом својом великодушном снагом.

Сваки народ поставља хероје у идеални храм својих најотменијих традиција. У традицији српског народа, Пајо заслужује посебно место; сећаће се његових подвига, поштоваће се његова успомена.

Једног дана, млади Срби слушаће песме о подвизима хероја који је увек побеђивао непријатеља, а ког умори само превара. Чак и у његовом животном крају видимо јасно прст Судбине. Не могу замислити да је Пајо побеђен у борби непосредној и отвореној; као Зигфрид, као Орландо, као Франческо Феруђи, паде савладан не већом снагом, већ преваром непријатеља.

Тако је Пајо, умирући, тријумфовао над смрћу.

Салваторе Лои
(превод Д. Р. Аћимовић)

САДРЖАЈ

УВОДНА СТУДИЈА	7
I. Војно-политичка генеза италијанског присуства у Далмацији у .. претходном периоду	9
I.1. Први сусрет италијанске војске са усташама и преклапање претензија на Далмацију	11
I.2. Положај Срба	13
I.3. Усташе и први покољи Срба	15
I.4. Римски споразум и егзодус Срба	16
II. Војска Италије и усташки масакр Срба	21
II.1. Проглашење НДХ и недоумице Италије	21
II.2. Став италијанских власти насупрот усташких покоља Срба	25
II.3. Реакција Срба и понашање Италијана	29
III. Устанак Срба на Тromeђи	37
III.1. Устанак	37
III.2. Први контакти Италијана и устаника и припрема споразума	40
III.3. Бекство Хрвата из Книна	42
III.4. Италија преузима целокупну власт	46
III.5. Договор са Србима	48
Закључци	51
Библиографија	54
 САЛВАТОРЕ ЛОИ ЈУГОСЛАВИЈА 1941.....	57
Предговор	59
Увод	61
 ПРВИ ДЕО	67
I Поглавље: Пад једне краљевине	69
II Поглавље: Захтеви Италије	75
III Поглавље: Трупe стациониране на територији једне пријатељске земље	79

IV	Поглавље: Непријатељство Хрвата	85
V	Поглавље: Рачуноводство смрти	94
VI	Поглавље: Монсињор Алојзије Степинац	97
VII	Поглавље: Анте Павелић и расне персекуције	105
VIII	Поглавље: Грађански рат	109
IX	Поглавље: Реаговање Италије	113
X	Поглавље: Мисија у Зрмањи	119

ДРУГИ ДЕО 131

XI	Поглавље: Политички комесар Вељко Будимир	133
XII	Поглавље: Територијални устанички штаб	139
XIII	Поглавље: Устаничка престоница	145
XIV	Поглавље: Болничарка Хрватица	151
XV	Поглавље: Патње народа	155
XVI	Поглавље: Јела командант	161
XVII	Поглавље: Битка код Мазина	165
XVIII	Поглавље: Устанички вођа Пајо Омчикус	169
XIX	Поглавље: Покољ у Суваји	173
XX	Поглавље: Напорни преговори	179
XXI	Поглавље: Споразум из Пађена	185

ТРЕЋИ ДЕО 197

XXII	Поглавље: Два полуострва	199
XXIII	Поглавље: Став Винстона Черчила	203
XXIV	Поглавље: Логос из Москве	207
XXV	Поглавље: Обавештајци из пољске колибе	211
XXVI	Поглавље: Први успеси	215
XXVII	Поглавље: Заузимање Дрвара	219
XXVIII	Поглавље: Белег се шири	227
XXIX	Поглавље: Мучеништво	233

Прилог 239

Нота аутора 241

Биографија 243

ЗАХВАЛНОСТ

За помоћ и подршку у реализацији овог дела, проналажењу јединог преживелог примерка књиге, истраживачком раду у откривању и сагледавању идентитета актера догађаја који су одлучили живот српског народа на Тromeђи, Лици и Далмацији, као и у прикупљању података о личности и делу аутора ове књиге, Салватореа Лоја, захваљујем Архиву Војводине и др Небојши Кузмановићу, директору Архива, Фондацији Уго Спирито из Рима и њеном председнику проф. Ђузепеу Парлату (Giuseppe Parlato), Драгој Драгашевић (Торонто), Милославу Самарџићу директору Погледа из Крагујевца, Симу Сучевићу из Милвокија (САД), Стевану Кангрџи из Мисисаге (Канада), пуковнику Стефану Ђирбону (col. Stefano Giribono), италијанском војном изасланику у Београду (Adetto per la Difesa a Belgrado), пуковнику Роберту Нунцијантеу (col. Roberto Nunziante), команданту 6. пука берсаљера (Comandante del 6° Reggimento Bersaglieri), инг. Ђузепеу Масару (Giuseppe Massaro), војном историчару, Валентини Ризолути (Valentina Risoluti) из Рима и Масимилијану Лакоти (Massimiliano Lacota), председнику Истарске уније – Истрани у изгнанству (Unione degli Istriani – Libera Provincia dell'Istria in Esilio) из Трста.

Салваторе Лои
ЈУГОСЛАВИЈА 1941.

Приредила и превела
др Мила Михајловић

Издавачи
Архив Војводине
Нови Сад, Жарка Васиљевића 2А
www.arhivvojvodine.org.rs

Unione degli istriani
Via Silvio Pellico 2, Trieste
www.unioneistriani.it

Oltre il mare
Via Mastro Giorgio 81, Roma

За издавача
Др Небојша Кузмановић, директор Архива Војводине
Massimiliano Lacota
Др Радмила Михајловић

Лектура и коректура
Др Мила Михајловић

Прелом
ГРАФИТ, Нови Сад

Штампа
САЈНОС, Нови Сад

Тираж
500 примерака

ISBN 978-86-6178-203-9

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

94(497.1)“1941“

ЛОИ, Салваторе, 1917-1990

Југославија 1941. / Салваторе Лои ; приредила и превела Мила
Михајловић. - Нови Сад : Архив Војводине ; Trieste : Unione degli
Istriani, 2025 (Нови Сад : Сајнос). - 246 стр. : илустр. ; 23 cm. - (Биб-
лиотека Посебна издања / Архив Војводине)

Изворник на итал. језику. - Тираж 500. - Напомене и библиог-
рафске референце уз текст.

ISBN 978-86-6178-203-9

а) Југославија - Историја - 1941

COBISS.SR-ID 173004809